

Г. В. Самойленко

**Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок:
доля, Україна, любов
(мотронівський період життя і творчості)**

Монографія

Ніжин
2021

УДК 821.161.2'06.09(092)(477.51)

С17

Рекомендовано Вченою радою

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)

Протокол № 5 від 02.12.2021 р.

Рецензенти:

Федорук О. О. – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник;

Капленко О. М. – кандидат філологічних наук, доцент;

Ісаєнко К. П. – кандидат філологічних наук, доцент

Самойленко Г. В.

С17 Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: доля, Україна, любов (мотронівський період життя і творчості): монографія. Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя, 2021. 174 с.

ISBN 978-617-527-263-3

У книзі на великому фактичному матеріалі розкриті багатогранні та специфічні особливості Мотронівки як гнізда культури, показані найрізноманітніші форми діяльності господарів садиби як визначних українських письменників і громадських діячів Пантелеймона Куліша та Ганни Барвінок у тісних взаємозв'язках, із широким колом громадськості, так і родинних взаєминах.

Книга адресована науковцям, краєзнавцям, студентам та всім шанувальникам творчості письменника.

ISBN 978-617-527-263-3

© Г. В. Самойленко, 2021

© НДУ ім. М. Гоголя, 2021

*Ця книга присвячується світлій пам'яті
Надії Флорівні
Самойленко,
яка надихнула на її написання*

В історії культури Північного Лівобережжя України вирізняються яскраві і багаті дворянські садиби, які характеризуються за своїми специфічними ознаками як гнізда культури: наявність палацу, збудованого відомим архітектором, парку, оздобленого парковою архітектурою, скульптурою, водоймами з фонтанами, каскадами водопадів чи простих ставків тощо. У самих приміщеннях цих садіб розміщувалися картинні галереї та найрізноманітніші історичні та культурно-мистецькі чи археологічні та етнографічні колекції, функціонували театри, хори, оркестри, розвивалися окремі види ужитково-декоративного мистецтва. У цих гніздах культури проживали разом з господарями запрошені художники, музиканти, актори, письменники, науковці тощо. Але вся організація культурного життя в садібі залежала від її господаря, зацікавленого в його розвитку.

До таких гнізд культури Північного Лівобережжя України відносимо садиби ХІХ – поч. ХХ ст. Кирила Розумовського у Батурині, Григорія та Василя Тарновських у Качанівці, Гната та Павла Галаганів у Сокиринцях, Скоропадських у Тростянці та інших. Кожна садиба відзначалася як спільністю загальних рис, так і своїми особливостями. Значна частина цих садіб нині відновлена і вражає своєю красою і неповторністю.

На жаль, ця сторінка культурної спадщини майже недосліджена і можна назвати лише окремі праці, зокрема автора цих рядків у книзі «Розвиток художньої культури на Чернігівщині в ХІХ – на початку ХХ ст.» (Ніжин, 2015), а також статті М. Будзар, яка захистила під нашим керівництвом кандидатську дисертацію на цю тему.

Аналізуючи культурне життя в дворянських садибах Деснянського краю, ми помітили, що крім цих гнізд культури були виявлені також садиби діячів культури, які не вражали архітектурним багатством садібних будинків, красою парків, архітектурних

споруд чи водних фонтанів, наявністю картинних галерей, історичних і художніх колекцій тощо. Це були скромні будівлі з фруктовими садами, пасікою, бесідками, ставками. Господар садиби міг займатися залюбки в саду чи на огороді, але основним об'єктом його життя була все ж різноманітна творча робота. Це були визначні діячі культури, у гостях яких бували не менш відомі митці, знані в Україні люди. Саме таку садибу представників творчої інтелігенції ми відносимо теж до гнізд культури. Це були садиби письменника Михайла Коцюбинського у Чернігові, художника, автора знаменитих картин на біблійну і світську тематику Миколи Ге на хуторі Іванівському Бахмацького району, актриси, першої народної артистки Республіки (1922), яка прославилася своєю творчістю Україну і Поліський край, Марії Заньковецької у Ніжині та інші [1].

До цієї групи гнізд культури творчих діячів відносимо і садибу Білозерських-Кулішів на хуторі Мотронівка, або Ганнина Пустинь, що біля села Оленівка Борзнянського повіту на Чернігівщині. Цілісна характеристика цієї садиби як гнізда культури у критичній літературі на цей час майже відсутня, а тому у цій праці ми намагатимемося надати їй, накресливши основні етапи її існування.

Садиба Мотронівка.

Весілля П. Куліша і О. Білозерської

Перший етап. Спочатку ця садиба належала родині Білозерських. Її господар Михайло Васильович Білозерський (1772–1835), отримавши освіту у Київській духовній академії, займав різні посади. На початку XIX ст. він був комісаром і повітовим суддею, маючи звання колезького асесора (1808), а потім служив повітовим предводителем дворянства у Борзні. Одружився з Мотроною Василівною (1798(1799)–1857), яка була родом із Силевичів по батьковій лінії, а по материній – із роду Риб. Після одруження вони проживали у Борзні, маючи декілька будинків, в одному із них

розміщувався суд, у якому працював сам Михайло Васильович. Але трапилась біда, під час пожежі у місті Борзна згоріли будинки Білозерських. І Михайло Васильович вирішив заснувати садибу за п'ять кілометрів від міста на безлюдному місці. Як згадувала Олександра Михайлівна Білозерська-Куліш у листі до І. Шрага, батько викорчував великий дубовий ліс і заснував хутір Мотронівку, названу на честь матері. Садиба знаходилася за чотири кілометри від села Оленівка, де була Воздвиженська церква. Великий будинок Білозерських мав десять кімнат, поруч – флігель із п'яти кімнат. У родині Михайла та Мотрони Білозерських народилося дев'ятеро дітей: Помпей, Олімпій, Віктор, Микола, Василь та Олександр, а також Надія, Любов і Олександра. Крім Олександри, всі вони народилися у Борзні, а найменша Олеся – у Мотронівці.

Щасливе сімейство, на жаль, спіткало нещастя. 1835 р. помирає батько Михайло Васильович. Осиротілих дітей та його дружину у цей складний час підтримав син Данила Васильовича Білозерського, брата Михайла, Микола Данилович, якого у своїх листах Олександра Михайлівна та її Пантелеймон Олександрович називала «добрейший брат и папа», «почтеннейший папенька» [2, с. 11]. Як вказують дослідники, завдяки подружжю Кулішів М. Д. Білозерський пізніше наблизився до літературного та культурного процесу Петербурга, Москви, Києва. Він цікавився творчістю Т. Шевченка, М. Гоголя, а також інших українських письменників першої половини ХІХ ст., хранителів народної творчості. Він сам почав збирати фольклорні твори, а також предмети старожитностей. Вплив на формування національної свідомості Білозерських з боку Миколи Даниловича був помітним.

Не меншу роль у вихованні дітей в українському дусі мали Мотрона Василівна та її мати Уляна Миколаївна Силевич, які притримувалися тих козацько-старшинських традицій, у яких вони самі росли і виховувалися. Відомо, що їх сімейні роди перепліталися з родами Полуботків, Кочубеїв, Забіл та ін., а тому кожна історична реліквія тих далеких часів ними цінувалася. І про це

знали діти та внуки. Крім цього, мати і бабуся прекрасно володіли багатою пісенною спадщиною, розповідали казки та перекази. І зимовими вечорами звучали вони із їх вуст, захоплюючи цією справою і молоде покоління Білозерських. Тож не випадково, що майже всі представники родини в подальшому мали зв'язок з народною творчістю.

Був у Мотронівці і Опанас Маркович, який теж цікавився народною пісенністю та любив розмовляти з Мотроною Василівною. «Перед весіллям якось Оп. Маркович завітав до нас, – згадувала Ганна Барвінок, – до мами, у хутір Мотронівку і, пам'ятаю, мені трохи оповів про знайомість з Марією Василівною, ще не будши жонатим... приємний був чоловік, і гарний з себе – чорнявий, чорні, яскраві очі. Весело співав і мімікою домовляв... Куліш і Василь [Білозерський – Г.С.] любили щирого Опанаса Марковича, що зібрав українські пісні й клав їх на ноти» [3, с. 245–246].

Яскравим акордом життя у Мотронівці стало весілля П. Куліша і О. Білозерської. «Винуватцем» цього був брат Олександри Михайлівни Василь, який, навчаючись на другому курсі історико-філологічного факультету Київського університету, у вересні 1842 р. познайомився з П. Кулішем, який працював учителем Києво-Подольського училища і опублікував роман «Михайло Чернишенко».

Київський період життя П. Куліша був пов'язаний з вивченням літописної літератури Григорія Грабянки, Самійла Величка, «Історії Русів», пошуками нових архівних матеріалів, зокрема, літопису, якому дав назву «Літопис Самовидця», зібранням етнографічних та фольклорних джерел, написанням своїх перших романів з минулого України тощо.

Знайомство Михайла Білозерського і Пантелеймона Куліша було підкріплене спільними інтересами. І це підтвердив М. Білозерський у своїх спогадах: «Кулиш встретил меня очень приветливо. Придя к нему вечером, я по страшной грязи возвращался домой очарованный и восторженный. Я познакомил его заочно с моим семейством, он снабдил меня рукописью Грабянки. Мы поговорили с ним, как будто бы давно были знакомы: я привязался

к нему всем сердцем. Условились с ним видеться как можно скорее и чаще. Так продолжалось неизменно до самой поездки его за границу» [4].

Ці стосунки були настільки близькими, що Михайло запросив Пантелеймона разом відсвяткувати Різдво (25 грудня) 1842 р. з його рідними на хуторі Мотронівка, де й відбулося знайомство Лесі Білозерської з П. Кулішем. «1845 р. 24 грудня. Кутя. Хутор Мотронівка. Мороз скрипить під ногами, зорі грають на блакитному прозористому небі. Чекання дорогих гостей й неймовірне збудження до життя... Кутя; на порозі таке свято!..»

Події цього вечора Ганна Барвінок пізніше (1909) описала у своєму нарисі «Спогади про знаємість Куліша з домом Білозерських», в яких до найменших дрібниць розкрила сам процес підготовки до цієї зустрічі, описуючи кімнату, меблі, посуд, хвилювання матері Мотрони Василівни і її дочок, покоївок. Дорога була важка, замети перекрыли її, прийшлося посилати гінця для допомоги.

«Через пів години заскрипіли сани і підїхали до рундука бажані гості. Увійшли наші жданні гості. Поздоровкались з панею і підїшли до панночок. «Вони, мовляв – як рожа зацвіли.» Таке тоді було! А тепер – байдужні. Добре, що не було тоді ламп по стінах...

Щедрий вечір – добрий вечір...

Мати зараз прохала до столу гостя. Посадила його поруч коло себе і тут так як бурчак полилась розмова, звісно, по українськи. Василя мати посадила далі, а панночок напроти їх. Старша проти Куліша сиділа, а менша проти брата, а мати на першому місці. Меншій дочці був ще тільки п'ятнадцятий рік. Менша, Олександра, була сим дуже щаслива, що їй вільно було мовчати, бо є старша сестра, а зіркати з-під очей, з потиньга – можна; що вона дуже обережно й робила.

Він їх зразу ще літом звертав на себе очі усіх. Красною на виду, розумом, блиськавою розмовою розвитої людини і все розмовляв по нашому, по українськи; то там ще більш дивував... Бо ні на баях, ні на вечоринках ніде не чули од поступового

чоловіка мужичої мови. Тільки (небіжчик уже) Папа на гусях грав і багато пісень співав.

А Куліш було: так і не запнеться ні на однім слові, так і креше гостро-гарно пословицями-піснями, різними текстами із Святого Письма, в такій бавливій рамці красоти» [3, с. 250–251].

Ця передріздвяно-різдвяна зустріч була важливою для всієї родини, бо саме у цей час «іскра закохання, мабуть, зажевріла в дівочому серці, а може й – в обох...». Та й матері сподобався Пантелеймон Олександрович. Його вона зачарувала своєю мовою і знанням народних звичаїв, лагідністю.

Знайомство П. Куліша з 15-річною Олександрою Білозерською переросло в романтичне кохання, яке тривало декілька років. Пантелеймон Олександрович нарешті наважився попросити Мотрону Василівну видати за нього заміж Лесю, яку щиро покочав. Але мати мріяла віддати свою найменшеньку за багатого сусіда, полковника і відмовила в проханні інтелігентному женихові.

Бував П. Куліш декілька разів і пізніше. Після останньої відмови матері і від'їзду Пантелеймона з Мотронівки Олександра не знаходила собі місця, переживала.

Соловію наш миленький, куди ти літаєш,
Чому ти нам, як бувало, в гаю не співаєш.
Ой заспівай, соловію, заспівай миленький,
Та заспівай на той голос, що співав миленький...

«Було по саду проходить – я піснями-думками з ним розмовляю. Всі його слідочки барвінком обтичу, щоб і піша птиця не походила та щоб і стежечки не заростали... а мама тепер все стежить за мною, бо і сама була страшенно збуджена...

Якими б манівцями Куліш не ходив в гай і по саду, то по боках тієї доріжки посаджу було ягід, чорної смородини, полуниць; понасіваю квіток, повного розмаїття маку, американського льону, в огні огулець, все те, що він так любив і з чого бувало робить дуже чопурні букетики та мене щодня обдаровує, оббігавши всі квітники, щоб по своєму смаку зробити. А я із-за лутки вікна всім

любуюся – стежу, лечу за ним миттю з квітника на квітник, мов бджола. От, щасливі хвили!» [3, с. 256].

У Мотронівці П. Куліш познайомився з Миколою Даниловичем Білозерським, який був близьким до родини Василя та Олександри Білозерських і з яким зав'язалося після цього листування, яке тривало понад 40 років.

Микола Данилович Білозерський, як ми зазначали вище, був сином рідного брата Михайла Васильовича, батька родини Білозерських, тобто для Олександри Михайлівни він був двоюрідним дядьком. У громадсько-суспільному житті він посідав помітне місце, обирався у Борзні повітовим суддею, повітовим предводителем дворянства. Від дворянства повіту двічі висувався депутатом Чернігівських дворянських депутатських зборів. Він вчився у Харківському університеті і продовжував підтримувати зв'язки з професором, поетом П. Гулаком-Артемівським, поетом А. Метлинським, а в Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородька з професором М. Білоусовим, з яким одночасно навчався у Харкові і на квартирі якого познайомився з юним Миколою Гоголем, з яким продовжував зв'язки і в майбутньому. Гоголь не лише листувався з Миколою Даниловичем, а й бував декілька разів у його садібі.

Родинні зв'язки з П. Кулішем та О. Білозерською-Куліш (Ганною Барвінок) пізніше розширили його знайомство в Петербурзі, Москві, Києві. Серед нових знайомих були письменники А. Боровиковський, Н. Кукольник, Т. Шевченко, Марко Вовчок, науковці О. Бодянський, М. Костомаров. М. Д. Білозерський зібрав чималу колекцію старожитностей, де були рідкісні національні реліквії, рукописи.

Після відмови в одруженні Пантелеймон Куліш поїхав до Києва, а потім до Петербурга, де зблизився з представниками літературних кіл, зокрема з Петром Олександровичем Плетньовим (1792–1866), поетом, критиком, академіком Петербурзької академії наук (1841), який у 1838–1841 рр. після смерті О. Пушкіна видавав і редагував відомий журнал «Современник». У нього була дочка

Ольга, за якою почав упадати Пантелеймон Олександрович. Але чим ближче він пізнавав росіянку Плетньову, тим більше відчував її несприйняття українського. Хоча зв'язок з родиною Плетньових був для П. Куліша вигідним у багатьох відношеннях, він відійшов від Ольги Олександрівни. Але були й інші можливості, на які вказує Олександра Михайлівна у своєму нарисі про Куліша 1846 р., опираючись на його листи до В. Білозерського у Київ. П. Куліша в Санкт-Петербурзі високо оцінили як майбутнього і перспективного вченого-мовознавця, і Академія наук Росії вирішила послати його на навчання за кордон.

Перед відрядженням П. Куліш поїхав в Україну, відвідав на хуторі біля рідного села Вороніж хворого батька. І щось трепетне на душі потягло його в Мотронівку, де жила Леся Білозерська, яка його кохала і після відказу вдруге її матір'ю Пантелеймону Олександровичу в одруженні заявила, що ні за кого більше не вийде заміж. У розмові з матір'ю сказала: «Я кохаю його більше всього світа... А проти вашої волі не піду... І ні за кого не піду... Се свято: і не сумніть ся ...». Пізніше Ганна Барвінок додала до цих слів: «Так рішучо бесідувала юна дівчина, твердим голосом. Нею і заможні люде інтересувались і в чинах. Голос, мова її підняла висший камертон і самостійний, над своєю владою і істотою... Якого мати ще зроду і не чувала» [3, с. 253].

Згадуючи цей час свого кохання, Олександра Михайлівна водночас висловила важливу думку відносно одруження, яке дає відповідь якоюсь мірою на питання, чому вони побралися з П. Кулішем: «Матері все сниться багатство і сусід полковник – котре ніякої пов'язі в життю не дає. Воно як тряпка зогниє. А духовна пов'язь міцна» [3, с. 254].

Перш ніж приїхати у Мотронівку, П. Куліш заїхав у Борзну до Михайла Даниловича Білозерського, з яким добре заприятелював і якому, мабуть, похвалився, що кохає Лесю Білозерську. А тому у Мотронівку поїхали удвох. Про цей приїзд дуже схвильовано розповідає Ганна Барвінок у своєму нарисі «Спомини А. М. Куліш (Ганни Барвінок) II. П. О. Куліш в 1846 р. в Петербурзі.

Заручини», які були опубліковані в альманасі «Українська хата» (1911 р. Ч. 5–6, 7–8).

Про кохання П. Куліша, зігрітого юнацькою безпосередністю і відвертістю, і Лесі Білозерської є різні думки. Так, Світлана Короненко нині твердить: «Пояснити логічно це кохання, як і будь-яке кохання – неможливо. Чим могла так привабити розумного, амбітного, талановитого, досвідченого чоловіка, який уже побував у світах, походив по столичних вітальнях і нині готувався до поїздки за кордон, провінційна дівчина з хутора Мотронівка, яка не мала ні доброї освіти, ні пишної вроди, ні вміння зачаровувати розумною бесідою, залишається загадкою. Хіба що мала добру, лагідну і спокійну вдачу, а ще – а ще – «хозяйственные способности», але, видно, є щось містичне у кожній любові та у кожному шлюбі» [5, с. 138].

Цим містичним було те, чого він не знайшов у росіянки Ользі Плетньовій – любові до України, рідної мови, народних традицій, близьких йому. І на це звернув увагу Т. Шевченко: «Він не одружився б з нею, коли б вона не склала іспиту з родного слова». А в листі від 27 січня 1847 р. до О. М. Бодяньського Куліш писав після одруження: «Оженився я 24 числа. Гарна й розумна в мене жінка. Знає добре нашу історію, а пісні так співає (та все наські), що аж серце надується» [6, с. 148]. Пізніше в листі до свого земляка і товариша П. Є. Чуйкевича 31 березня 1847 р. з Варшави дав ще повнішу характеристику дружині: «Так, я щасливий своєю жінкою: така українка, що прямо захват! Шевченка напам'ять знає, а в історії заткне за пояс іншого й студента; жінка розумна, тверда в намірах, чутлива до бідувань людських, словом, гідна найвищого місця в громаді» [6, с. 172].

У справі весілля П. Куліш та О. Білозерської відіграв визначальну роль Микола Данилович, який умовив Мотрону Василівну видати дочку заміж за її поглядом непідходящого жениха П. Куліша, бо розгледів у ньому майбутнього перспективного діяча. На цей раз Мотрона Василівна дала згоду на одруження дочки з Пантелеймоном і Куліш від Лесі отримав весільні рушники.

Спочатку думали справити заручини, але П. Куліш передумав, заявивши: «Вона тут нидітиме на хуторі, а я там: oprіч того я там матиму усяку розвагу, бачитиму світ, культурний, учитися всьому буду. А вона?!». Тож вирішили зіграти весілля. А тим часом Пантелеймон Олександрович через П. Плетньова замовив для Олександри закордонний паспорт.

Пізніше Олександра Михайлівна згадувала: «А я й не поспішаюсь, бо сподівалась ще брата Віктора, який служив у Петербурзі в Міністерстві внутрішніх діл. Він нам був, як батько рідний. Після смерті тата мама удовою зосталась 35-ти літ з 9-тю дітьми. Тільки одна сестра була заміжжю. Він же був у Харківському університеті і то все він занедбав для сім'ї і зараз же приїхав помагати в господарстві матері у вихованні дітей. Мені тоді ще було 5-ть літ, як тато помер. Він всіх нас розсадив по школах. Братів трьох у корпус, нас двох (сестру, котра двома роками була старша од мене) через два годя в пансіон помістив. Через це ми всі його, як тата, поважали, цїнили й прихилились до його. Його я й прохала, щоб приїхав нас благословить. З очікуваннем брата Віктора се діло трохи затяглось. Без його благословення я не хотїла вінчатись, уже його підждаю... Приїхав й брат Василь з Києва. Тоді так уже весело стало у нашому домі, наче й хати поширшали, у мами хода змінилась, та й я наче виросла і переродилась» [3, с. 270–271].

Весілля відбулося 24 січня 1847 р. Вінчалися в Оленівській Воздвиженській церкві. Посадженим «батьком» був Микола Данилович Білозерський, а старшим боярином – Тарас Шевченко. Серед численних гостей – родич, поет Віктор Забіла, який жив у Борзні, щиро був закоханий у сестру Олександри Білозерської Лїдію, яку віддали заміж за багатого вдівця Іллю Боголюбцева. Про своє нещасливе кохання В. Забіла розповів у багатьох своїх поетичних творах. Поет так і не одружився. Як родич Олександри (він був двоюрідним братом матері нареченої, а сестра Віктора Забіли – Олена, була дружиною Івана Даниловича Білозерського, а після його смерті – Миколи Даниловича) та знайомий

Пантелеймона Куліша, зустріч з яким відбулася напередодні весілля, Віктор Забіла розраховував бути на ньому боярином, а був лише старостою [3, с. 277].

Це сільське весілля створило подружню пару згодом відомих українських культурних діячів, представників творчої інтелігенції.

Важливе місце на цьому весіллі належало Т. Шевченку. П. Куліш так оцінив присутність поета на цьому святі у листі до П. Плетньова 4 лютого 1847 р.: «Самым дорогим гостем у меня был Шевченко, который держал и венец мой при венчаньи. Я старался оказать ему всевозможное уважение для того, чтоб показать малороссийским панам, что не чины и богатство, а личные достоинства я ценю в человеке... За столом я пил за здоровье нашего поэта, а при прощаньи сказал, что присутствие его на моей свадьбе я считаю величайшею для меня честью» [6, с.150]. Ці свідчення підтверджують і слова Олександри Михайлівни, яка володіла унікальним даром «читати» людей, проникати глибоко в їх сутність, зразу відчувти велич Шевченка, перед яким все життя благоговіла. І це проявилось і на весіллі. Вона запропонувала своєму чоловікові віддати свій весільний посаг (три тисячі рублів) Шевченку, аби він вчився малярству за кордоном.

Про Шевченка розповів у своїх спогадах і Михайло Білозерський: «Мою матір особливо зачарував Шевченко своїм словом; ходив бувало по залі, заклавши руки назад, нахиливши вниз думну голову, шия зав'язана шарфом, вираз обличчя смутний, голос тихий і тонкий; мати, бувало, плаче від його пісень. Ось його найулюбленіші тоді пісні:

- 1) «Ой, зйди, зйди, ти зіронько та вечірняя»;
- 2) «У Києві на риночку п'ють чумаки горілочку»;
- 3) «Ой, горе, горе, який я вдався, брів через річку та й не вмивався»;
- 4) «Де ж ти, доню, барилася? – На мельника дивилася, дивилася».

Цих пісень він навчив і моїх сестер, і мати, бувало, сердиться на нього за останню, вважаючи її непристойною» [7].

Олександра Михайлівна додавала: «Молодь же дуже веселилась. Було людно. Воєнні тоді в Борзні стояли. Куліш не танцював. Він все з Миколаєм Даниловичем та з Василем бесіду вів. Любов, Надежда [сестри – Г.С.] і я танцювали, а Шевченко нас надзвичайно утішав. Все викликав з кадріля або з мазурки то одну сестру, то другу, хоч може не один кавалер був сим незадоволений. Йому все однаково. Йому треба знати, чи знають вони свою мову. Ось що людину цікавило. Дарма, що музики з захопленням грають, а танцюристи вітром несуться! А вони не гірше мову знали і пісні співали. Любов на гітарі акомпанувала собі, а Надежа грала на роялі композиторів: Шопена, Мендельсона і ін.» [3, с. 273].

Ганна Барвінок у своєму «Голосінні по Шевченкові», написаному у зв'язку зі смертю поета й опублікованому у журналі «Основа» (1861. Ч. 3. С. 16–17) з глибоким болем згадує години знайомства з Шевченком і в народно-пісенному стилі віддає йому свою глибоку любов і шану, співає йому поминальну пісню: «Як згадаю, що твою головоньку весною калина не затінить, сонечко наше тепленьке не пригріє, соловейко не защебече над тобою, горлички, зозульки не прилетять, здаля дівчата веснянок не заспівають, запашними зіллями, м'ятою, васильками, барвінком, могили не вкриють, своїми дівоцькими чистими сльозами її не зросять... то аж серденько моє мре, в душі холоне!» [3, с. 236].

Під час перебування Шевченка в Мотронівці він намалював портрет Олександри Михайлівни і записав вірші у її альбом. Про це пізніше засвідчив літературознавець В. Шенрок [8, с. 53]: «В тот же вечер еще до приезда гостей Шевченко превосходно пел «Зирочку вечирнюю» и нарисовал портрет молодой и написал в альбом ее стихи (он был в сером пальто и красном шерстяном шарфе)». Але після того, як заарештували в Києві Шевченка, а у Варшаві П. Куліша і М. Білозерського, Мотрона Васиївна закопала цей альбом і забула, в якому місці це зробила. «Ми були в лихих матеріальних обставинах, – згадувала Олександра Михайлівна, – до моєї матері ми не хотіли писати, щоб її ще більше не

сокрушати. Вона й так через те непорозуміння мало не збожеволіла од жаху й альбом дорогий з малюнками і віршами П. О. Куліша і старшого боярина нашого Шевченка закопала десь – і ніколи його не знайшла» [3, с. 245].

Дуже тепло згадувала пізніше Олександра Михайлівна Шевченка у своїх спогадах: «Великий Друже наш, Батьку ріднесенький, Татуню дорогий! На розсвітанні життя мого Ти був моїм старшим боярином. І як гарно було на душі у мене... Мов справді ще сонечко було тільки на розсвітанні. Показувало далеч життя нашої будучини, квітчастого, багатого, вистеленого мріями, з нестерпним захопленням духа жадоби. І тут разом прийшов і Ти і мрії наші осолодив, струмочком потекли вдалеч осяйні мрії культурної освіти. І од Тебе світ показався на нашому небосхилі. Ти тоді звеличав мене і княгинею і королівною. Боже мій! Я і саме се почувала, бо присутність таких двох велетнів і сили розуму придала мені дух краси, возвисила мене, одухотворила красою свого подуху на мене; як сонце рослину так Ти, мій друже, і Куліш оживили і осяяли мене» [3, с. 277].

Згадуючи цей епізод із весільного свята, Ганна Барвінок пояснила сказані Шевченком слова: «Як підійшла публіка до мами і мене прощатись, то найперше підійшов Шевченко, а публіка за ним стояла. Шевченко так привітав маму: "Кажі до мене: "Чи се царівна, чи королівна?". "Се не царівна, не королівна, се Мотрони Василівни дочка Олександра". У мами і ушки засміялися. А Куліш стояв тут же з публікою. "На чужий коровай очей не поривай, а собі дбай". Се дуже публіку потішило. Я зняла з голови fleur d'orange і оддала своєму старшому боярину на зобачення. Як його арештували на Дніпрі, то в чемодані і мій подарунок був» [3, с. 290].

На весіллі Т. Шевченко був у доброму настрої, багато жартував. Разом з нареченою Олександрєю співав пісню «Ой, зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя». «Эта меланхолическая песня, – занотував Т. Шевченко пізніше у своєму «Щоденнику», – напустила мне тот вечер, когда я и молодая жена Кулиша пели в два

голоса эту очаровательную песню. Это было на другой день после их свадьбы, в роковом 1847 году» [9]. Це був рік, коли заарештували Т. Шевченка, П. Куліша, М. Білозерського та інших членів Кирило-Мефодіївського товариства. Але про це пізніше.

На прохання матері Мотрони Василівни сусід Білозерських, випускник Ніжинського ліцею, згодом Санкт-Петербурзької художньої академії (пізніше її академік) Андрій Горонович, який приїхав на хутір, згодився намалювати портрет Лесі Білозерської, в погляді якої, як зазначають дослідники, «занадто гіркого передчуття багато». Як свідчить Ганна Барвінок, «портрет йому [П. Кулішу – Г.С.] дуже сподобався і зостався любимим Куліша». Портрет роботи А. Гороновича був виконаний олівцем. На ньому Олександра Михайлівна зображена у полупрофіль, з трохи хвилястим волоссям на голові, стягнутим із заду в тугий вузол. На шиї дрібненький ланцюжок. Красива в талію шита сукня.

Крім портрета Т. Шевченка та А. Гороновича, збереглася світлина О. Білозерської-Куліш цього часу. Як свідчить її дослідник Володимир Яцюк, на ній «Олександра Кулішева представлена молодницею в українському вбранні, разках намиста, коралях, з розкішним дукачем. На пальці правої руки видно обручку» [3, с. 466]. Ця світлина могла з'явитися ще в Києві чи Варшаві до арешту П. Куліша, бо на ній зображена молода, красива українка, з щасливою, задоволеною життям легенькою усмішкою на обличчі. Вона сидить на красивому стільці, обпершись лівою рукою на край стола у вишиваній сорочці і у пишній барвистій спідниці з квітчастим фартухом.

Від цього часу життя Пантелеймона Куліша та Олександри Білозерської буде навіки з'єднано не лише сімейними зв'язками, а й творчістю, колом знайомих. Вона пронесе свою глибоку і вірну любов до Куліша до останнього свого подиху, незважаючи ні на які життєві складнощі.

Нагадаємо слова і самого Пантелеймона Олександровича: «Звернув Куліш свої думки про сем'ю, свій ідеал, на сестру Білозерського, і зимою на початку року 1847, приїхавши на Україну,

одружився з нею. І вона його мовчки гаряче любила... Тут уже можна сказати: «... який ішов, таку й стрів». Обоє старосвітського роду козацького, обоє зростали на піснях українських, обоє вдачі ідеальної і енергії неборимої. Тут би-то найбільшого щастя сподіватись, – та лиха доля перейшла їм дорогу з порожніми відрами» [15, с. 364].

Весілля П. Куліша та О. Білозерської певною мірою завершило початковий перший період функціонування Мотронівки як гнізда культури, у якому формувалися українські патріоти.

Наслідком сімейного українського національного виховання було те, що майже всі діти Михайла та Мотрони Білозерських були пов'язані з патріотичним рухом:

Василь входив до Кирило-Мефодіївського товариства, був одним із його організаторів, а пізніше видавцем разом з П. Кулішем журналу «Основа»;

Олександра, дружина П. Куліша, стала письменницею Ганною Барвінок, яка у своїх творах глибоко розкрила тяжку долю української жінки;

Микола – відомий краєзнавець, фольклорист, видавець «Южнорусских летописей», допомагав А. Метлинському готувати «Народні південноруські пісні», автор праць «Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминанию разных лиц (1831–1861 гг.)» та ін.;

Олімпій – проходив у справі «Процесу-32-х» за зв'язки із І. Бакуніним, О. Герценом, М. Огарьовим та ін.;

Віктор – був близький до родини М. Костомарова, допомагав його матері у справі сина, підтримував зв'язки з родинами П. Кулішів та Василя Білозерського;

Надія значиться серед знайомих О. Марковича, О. Кістяківського, О. Лазаревського, Т. Шевченка та ін., стала дружиною етнографа Матвія Симонова – Номиса і матір'ю письменниці Надії Кибальчич (Наталка Полтавка) та бабусею;

Любов – була першим коханням поета-романтика Віктора Забіли, бабусею письменниці Любові Яновської.

Після весілля молоді Олександра і Пантелеймон ще деякий час залишалися в Мотронівці, бо чекали на Василя Білозерського,

який працював вчителем у Полтавському кадетському корпусі і мав супроводжувати П. Куліша по Європі як його помічник.

П. Куліш із дружиною та Василем Білозерським залишили Мотронівку 15 чи 16 лютого 1847 року увечері, виїхавши, як свідчить Ганна Барвінок у своїх спогадах, кінним екіпажем до Києва.

«Проїжаєм хутором, крізь сльози бачу, як біжать дерева дубового лісу, тут ми з мамою, як говіли, проїзжали, – потім виїхали на поле, а тут колись жита були колосисті, золоті пісні бриніли – «женці молодії, серпи золотії»... Тут мама яблука дітям роздавала. Внезабарі ми вискочили на шлях, Кондрашка чогось дуже коней гнав, повернув у ліво в село Оленівку... біжать хатки, такі мені знайомі, очі заплавають сльозми. Ой, як тяжко! серце моє не привикло до таких вражін! а дружина й брат мовчали, мов боялися перебить мої почування святі, мою молитву – тиш така!.. Летить Кондрашка і коні фиркнули, – що воно за знак, і се мені знайоме... Опинились уже напроти церкви Вознесення, де нас отець Петро вінчав... Гарно благоговійно все зробив. Я хлипала, а то мов елеєм по серцю полив, я пригадала й пісню, яка трохи мені прояснила світ:

Чи всі ж тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Чи всі ж тії вінчаються,
Що вірненько та кохаються.
Половина садів цвіте,
Половина осипається,
Одна пара вінчається,
А другая розлучається.

Ах!, я аж задихаюсь од щастя і трохи опам'яталась та пришла більше у нормальний стан. І якось прозористо стала дивитись на брата, на дружину й дознавать, що се. А то була в тяжкому не нормальному становиську.

Горячі сльози подяки полились і я полегчила себе. Дружина припала до мене і стала одогрівати мою душу од печалі...» [3, с. 277–278].

У післявесільний перехідний період – складний і тривожний

Час між першим і другим етапом функціонування Мотронівки як гнізда культури з 1846 р. до 1873 р. не відзначався особливими подіями культурного чи громадського значення в садибі. Поки була жива мати Мотрона Василівна (1800–1857), то в садибу навідувалися діти, доля яких розкидала по багатьох краях. А після цього деякий час тут проживали брати Білозерські. Найбільше – Віктор Михайлович, який наприкінці 1850-х рр. повернувся у маєток і почав служити у Борзні, обіймаючи посаду засідателя повітового суду, а з 1869 р. – мирового судді. Помер він у 1872 р. Майже в цей час після того, як був розформований 5-й малоросійський полк, у Мотронівку повернувся брат Микола, який згодом одружився з Варварою Миколаївною і володів у Борзнянському повіті 4 селами. На короткий час приїжджали у рідне гніздечко і Олександра Михайлівна та Пантелеймон Олександрович. І причини їх зв'язку з садибою були різні.

У цей період Пантелеймон Куліш після арешту у Варшаві і заслання у справі Кирило-Мефодіївського товариства до Тули став відомим письменником, видавцем, громадським діячем у Петербурзі. Деякий час подружжя Кулішів жило у Москві. Він сам дуже багато зробив для розвитку української літератури. Заснував разом журнал «Основа», в якому друкував твори українських письменників. Саме тут побачили світ і оповідання Олександри Михайлівни. П. Куліш багато пише публіцистичних творів, наукових розвідок, романи, повісті, веде активну літературну діяльність. Ганна Барвінок згадувала: «Куліш зараз себе в ярмо запряг, на «громадську роботу», для матері України. Сів проводити діло, справляти Вовчкові оповідання й видавати їх на свій кошт. Таку високу саможертву і любов до України Куліш через все своє життя показував... Усім Куліш жертвував для рідної України» [3, с. 247]. Поруч з Кулішем Олександра Михайлівна була вірною дружиною,

переживала за долю чоловіка. Але це не скажеш про її «дружину», так вона називала свого чоловіка, життя якого відзначалося сімейними зрадами, про які знали всі знайомі.

Проживаючи у Петербурзі, П. Куліш відчував особливості болотного клімату столиці, а тому постійно шукав притулку на батьківщині, в тому числі у Мотронівці, де бував у літній час, з хвилюванням сповіщаючи: «Сонце сяє, дерево має листем перед самим моїм столом; а у Блатенську де сього взяти? Хвала тобі Господи, що виніс мене живого і цілого із цієї болотньої цивілізації. Лучче тут носить свитку, ніж там жупан» [13, с. 303].

У цей період перебування в Мотронівці П. Куліш опрацьовував матеріал про Гоголя для його книги про письменника, який він назбирав, зустрічаючись з О. Бодяньським, а також іншими знайомими автора «Тараса Бульби» та його рідними, відвідавши Василівку і зустрівшись там із матір'ю та сестрами. Про це П. Куліш повідомляв художника М. Жемчужникова у Седневі.

Як стверджують листи П. Куліша, він знаходився у Мотронівці весь жовтень 1854 р. Дослідник Є. Нахлік зауважує, що Куліші обіймали у флігелі три світлі покої [14, с. 91].

Водночас слід зауважити, що П. Куліш уже збудував у 50-х роках свій будинок на землі етнографа і фольклориста, педагога Матвія Симонова, який був одружений з сестрою Олександри Михайлівни Надією, на хуторі Заріг, назвавши його Баївщиною, і проживав там влітку.

В період 1856–1864 роках П. Куліш був помітною фігурою в українському літературному середовищі, члени якого проживали в Петербурзі і Москві.

Особливо близькими були зв'язки з М. Костомаровим та Шевченком. Ганна Барвінок згадувала: «Щасливі дні і вечори! Розумні речі сих людей, овіяні натхненням обличчя їхні захоплювали мене невимовно. Я заслуховувалася, коли Костомаров бесідував з моїм чоловіком... Завше благословляла я долю за спілкування з такими людьми, як чоловік мій, Костомаров і Шевченко... Святий і неповторний час! Для мене ці бесіди були ліпші усяких концертів.

Микола Іванович се відчував: він знав, що я, не вміючи підтримати бесіди вченої, вміла цінувати її, що я захоплювалася не однією красномовністю його, але кожним його рухом, звуками його голосу і його душевним, все ще молодим сміхом» [3, с. 242].

П. Куліш сам, або з дружиною досить часто відвідував Україну, бо, як заявляв у листі до Олександри Михайлівни, відчував якесь захоплення, в'їжджаючи на територію Малоросії.

У серпні 1856 р. П. Куліш знову ненадовго заглянув у Мотронівку, бо відвідував різні помістя знайомих, зокрема В. В. Тарновського-старшого у Качанівці, Г. Галагана – у Сокиринцях та побував у інших поміщицьких маєтках.

Друга пол. 50-х – поч. 60-х років, а потім 70-ті роки відзначені тим, що Пантелеймон Куліш бував наїздами сам, або з дружиною у Мотронівці, про що свідчать його листи до різних адресатів. Так, у лютому-березні 1958 р. вони перебували разом перед поїздкою за кордон, а також після їх повернення. У цю поїздку П. Куліш купив у Берліні друкарську машину для своєї друкарні, яку заснував у Петербурзі. До речі, першою книжкою, видрукованою тут, були «Размышления о Божественной Литургии» М. Гоголя.

Куліші провели в Мотронівці майже все літо 1858 р., хоча Пантелеймон Олександрович відлучався з хутора, подорожуючи по Чернігівщині і Полтавщині, а згодом і Катеринославщині, про що свідчать листи до Д. С. Каменецького 1858 р. Пантелеймон Олександрович на деякий час залишав Олександру Михайлівну на хуторі. У листі від 4 лютого 1858 р. пише, що у Москві «для А. М. купил шубку из белок, соответствующей моей короткой» [10, с. 224], а 16 лютого 1958 р. сповіщав: «А. М. уехала с братом проститься с крестной матерью. Она так здорова и весела, как я давно уже не видел» [Там само, с. 225].

2 березня 1858 р. Куліші виїхали за кордон. Пантелеймон Олександрович продовжив листуватися з Данилом Семеновичем Каменецьким, на якого в Петербурзі залишив своє видавництво. Із цих листів відомо, що П. Куліш, проживаючи у Мотронівці, написав вступне слово до творів Г. Квітки-Основ'яненка, яке видавало видавництво, і він просить адресата на його брошурі «Григорий

Квитка и его повести. Слово на новый выход Квитчыных повестей» в кінці написати: «П. Кулиш. Хутир Мотроновка. Р. Б. 1858, февраля 18» і цю брошуру надрукувати тим же форматом, що й повісті і продавати разом з повістями, а окремо не продавати [Там само, с. 228]. Водночас сповіщаючи, що здоров'я їх обох поправилося, хоч це коштує грошей, але це потрібно, щоб людина побачила життя в різних його проявах. Далі підкреслює, що Олександра Михайлівна веде щоденник, який буде для нього «напоминанием изгладившихся впечатлений».

У цьому листі із Женеви 26 травня 1858 р. є важлива думка, яка певною мірою пояснює подальшу поведінку П. Куліша: «Мы здесь вида вокруг себя рай, часто то скучаем и рвемся то в Петербург – к друзьям, то в Малороссию – к простому нашему народу, лучше которого мы ничего не встречаем. А все же покоряется мысли – что душе человеческой необходимо скитание по чужбине для уразумения самой себя и окружающего ее мира. Все мы находимся в школе и до конца должны учиться, переходя от легких книг к более и более трудным. А потом уже откроется нам смысл книги живота вечного. Этого каждый своим путем добивается, и никто не хочет остановится на том, что знает» [Там само, с. 230].

Серед інформації про відвідини Турина, Мілана, Венеції, Вени та інших міст П. Куліш сповіщає, що він купив для друкарні (печенки), просить Д. С. Каменецького продовжити його заміщати, хоч би на цілий рік, обіцяючи писати і посилати для друку в журнал, бо, як він зауважує, «теперь мне нужна только тихая комната. Но в то же время мне нужна и независимость от людей, среди которых я буду жить. Сия независимость приобретается покупкою тройки лошадей, которая дадут мне возможность кой с кем видеться и обновляться разменом мыслей или новыми впечатлениями» [Там само, с. 231].

У червні 1858 р. Куліші повернулися в Мотронівку «здрaвы и невредимы... А. М. Вам кланяется, находясь в добром здравии» [Там само, с. 233].

У липні цього ж року П. Куліш писав, що він задоволений, що може творчо працювати, писати, що після Європи ще більше закохався в Малоросію і навіть у її життя і бажає з нею не розставатися. Просить продати меблі в квартирі у Петербурзі, бо вони хочуть облаштувати своє життя на хуторі Боївщина, який віддав йому Матвій Симонов навечно.

І тут висловлює думку відносно Марка Вовчка: «Что же до Вовчка, то рука моя к нему более не прикоснется. Пускай слышит мою печать со своими оригиналами и выправляет по данным мною образцам художественной редакции. Если же в себе сомневается, то пусть ему помогут другие люди со вкусом. Я сделал для нового писателя так много, как никто никогда ни для кого нового и никому неведомого. Этого с него довольно. Не век же мне разрываться из великодушия» [Там само, с. 235]. Цими словами Пантелеймон Олександрович реагує на відказ Марії Олександрівни Маркович (Марко Вовчок) у його інтимних зв'язках з нею.

12 липня 1858 р. з Мотронівки П. Куліш підтверджує у своєму листі до Д. С. Каменецького, що він рішуче оселяється в Малоросії і лише у випадку необхідності навідається у Петербург, продовжує давати різні розпорядження по видавництву, серед них і цікаве, що торкається Тараса Шевченка: «Скажите Тарасу, что издание его сочинений я приму на себя. Пускай он не подвергается зависимости от Кушелева. Скажите ему также, что в разных моих статьях, например, о Гоголе, я подготавливаю мысль о разрешении выписками из него и толками о нем. Грустно мне будет отречься от печатного Шевченко в пользу рукописного, если он выйдет в свет, Бог знает в каком виде. Внушите ему, что теперь он находится в зените своей славы, и всякий шаг должен делать очень осторожно, а особенно не оставлять без внимания советов того, кто так горячо принял к сердцу его литературное значение. Я для него сделался из повествователя критиком. Пускай же он не зневажить мене необачным дилом. Между прочим покажите ему переписанных мной «Гайдамак». Там всякая запятая обдуманна. Пускай он хоть этим поруководствуется» [Там само, с. 241].

У травні-червні 1859 р. Пантелеймон Олександрович і Олександра Михайлівна здійснили поїздку по Волзі. Це трохи заспокоїло подружжя. Вони повернулися на Полтавщину на свій хутір Боївщина. П. Куліш багато працює.

Саме на хуторі Боївщина П. Куліш розпочав свою роботу про Гоголя та його життя. Сюди приїжджала мати Мотрона Василівна, кобзар Остап Вересай, художник Левко Жемчужников. Куліш зустрічався з матір'ю М. Гоголя Марією Іванівною та сестрами письменника. Він збирав фольклорний матеріал для «Записок о Южной Руси». Записами народних пісень займалася і Олександра Михайлівна.

Але це життя не влаштовувало Пантелеймона Олександровича. Залишивши дружину, він, починаючи з 1856 р., шукав себе і собі подругу життя, хоча всі ці пошуки були невдалими, бо це були тимчасові захоплення молодими, юними, ще не досвідченими в житті Манею де Бальмен, Лесею Милорадович, Ганною фон Рентель, та й, навіть, з одруженими, але ще дуже молодими Марією Вілінською (Марко Вовчок) та Параскою Глібовою.

Всі походеньки Пантелеймона Куліша принесли Олександрі Михайлівні нестерпиму біль, хворобу. Вона переїхала в Борзну у винайману квартиру. «Он не пишет ко мне, потому, что прочитал вместо песен письма. Бог с ним, я любила его и при этом оскорблении... Из уважения к Пантелеймону Александровичу вынесла тяжкий позор унижение, чего я во имя этого человека терпела. Один только Бог знает», – писала вона до Надії Михайлівни Білозерської ще 15 березня 1855 року.

Листи літа 1860 р. до Д. С. Каменецького наповнені емоційними заявами Куліша: «В Чернигове я уже другую неделю, и провожу здесь время с таким удовольствием и пользою, как никогда и нигде» [13, кн. 6, с. 385]. І це не лише зустрічі з С. Носом, в будинку якого він оселився і якого називає «приятной личностью имя которого будет бессмертным», автором оповідання «Заверуха», опублікованого в журналі «Основа», і обіцяючого надсилати у видавництво багато етнографічного матеріалу. П. Куліш позитивно оцінює і Л. Глібова, призначення якого було високе, «и в ином

обществе, при иных обстоятельствах он был бы превосходный эстетический критик и поэт, но гниющая жизнь в панском нашем сословии сгубила его. Он не живет, а отживает, хотя и сама развалина прекрасна в этой личности, задуманной природою в самую счастливую минуту» [Там само, с. 386].

Проте не це товариство захопило Пантелеймона Куліша, не вистави театру «Товариство кохаючих рідну мову», а Параска Глібова, дружина байкаря і керівника театру, прекрасна молода актриса, про талант якої писала московська періодика. З нею і розпочалися у нього любовні відносини, які врешті-решт закінчилися нічим. Параска Глібова одумалась і не поїхала у Київ з Кулішем.

Але Пантелеймон Олександрович не засмутився. В листі до Д. Каменецького 28 червня 1860 р. повідомляв: «Мне весело в Киеве, как и в Чернигове. Передо мною совершаются такие чудеса, между прочим, что только человек, перегоревший, как я в огне страстей, и притом человек честный, может не увлекаться до глупостей, ведущих за собой напрасные сожаления» [Там само, с. 387].

Подальший лист від 4 липня 1860 р. з Києва до того ж адресата дає можливість розгадати сутність поведінки П. Куліша. Він пише: «Женщины за мной волочатся, как за Дон Жуаном. Это составляет и счастье, и несчастье моей жизни. Счастье потому, что я приятно занят и забываю свое поганое прошедшее, а несчастье потому, что романы мои грозят мне новыми бедствиями. Но судьба хранит меня до сих пор чудесным образом. До сих пор я не сделал ни одного шага, в котором бы мог горько раскаиваться. Мысль у меня стоит на страже чувства, и потому я не погружаюсь в преисподнюю любви. Между тем человек открывается мне в женщине поразительно! Узнавая с каждым днем, что такое женщина, я вместе с тем уразумеваю лучше и нашего брата, мужчину. Раза два я чуть-чуть было не наделал глупостей, но именно судьба спасала меня. Теперь я осмотрительнее; но никогда не буду считать сближение с женщинами недостойным возвышенного характера. Это-то и есть именно жизнь; а то, что называют жизнью ученые

и деловые люди, то – надворняя работа. Истинная жизнь в хате и под хатою, в виду женщины. Все, что вдали от нея – эпизоды, ваяющиеся с главным.

Когда-то, во времена оны, Василий Блаженный [один из знакомых – Г.С.] высказал мне, что в мои годы невозможно надеяться любви со стороны женщины, и оно было похоже на истину. Но теперь я убедился, что мне надо было пожить на свете и только сохранится в такой степени, как я, чтобы у женщин, морально развитых, иметь полный успех. Ни с одним юношей не могут они быть так скоро *своими*, как со мною... Скажу только, что я был действующим лицом в таких сценах, которые до сих пор встречал у самых смелых и поэтических романистов. Скажу более: в моих романах участвовали отцы, матери, братья, сестры моих героинь – творили волю мою. Интрига, соблазн, никогда не были и не будут моею целью. Я хотел только жить и учил других, как следует жить. Тупость понятий или противодействие со стороны побочных и сторонних лиц, портили нам дела, а все-таки оно было делом и останется им навсегда для главных действующих лиц. Один из моих романов расстроился надолго, – пожалуй навсегда; зато другой вступает в блистательнейший период развития. Сколько я узнал тайного, чего не знают люди, живущие всю жизнь с моими героинями! Как ясен для меня делается механизм нашей семейной жизни – на разные лады и тоны! И сколько прекрасного открылось мне! Идеал вечно будет царствовать в мире; напрасно наши закореневшие критики вопиют против него. Но довольно, описывать разные встречи киевския не буду: вы видите, что я – романист по преимуществу. Все прочее для меня более или мене – сторона» [Там само, с. 388–389].

Перечитуючи цей лист, розумієш психологію поведінки П. Куліша, бо є чоловічі натури, які обов'язково повинні пройти життєвий період, а це частіше буває в юності, коли їй необхідно вигулятися на вечорницях, балах, мати любовні пригоди, побитися з парубками на вечірках за дівчину, виспіватися і витанцюватися та багато чого зробити, про що свідчить народна творчість та

звичаї українського народу. У Пантелеймона Куліша в юності цього не було. Він не пережив різних чуттєвих відносин з жінками. І це в нього прокинулося уже пізніше, коли він був одружений. Але, пройшовши цей життєвий екзамєн, поспілкувавшись з багатьма жінками, він зрозумів, хто йому насправді треба.

Шість років тривала ця драма. Уже не світило так тепло ясне сонечко, не співали солов'ї і на серці, і на душі було нестерпимо важко. П. Куліш хотів якось це оправдати, а тому в листі до Каменецького (1859 р.) писав: «Я вибрав Олександрю Михайлівну навгад, я покохав її на віру. Її безглузда мати не давала мені з нею зблизитися і пізнати її, а їй дати себе пізнати. Звідсіля вічне моє прагнення, вічне незадоволення життям» [11, с. 72].

У зв'язку з цим "розтрощило її", посилило її хворобу, хоча вона у цей час уже зробила крок в українську літературу як дуже своєрідна письменниця Ганна Барвінок, навіть раніше за Марка Вовчка «Народних оповідань», які були ретельно, як згадує Олександра Михайлівна, відредаговані П. Кулішем, а до цього Панасом Марковичем, її чоловіком. Слід зазначити, що П. Куліш на початковому етапі допоміг також Олександрі Михайлівні повірити в свої сили і в те, що її твори потрібні українському читачеві і відкидав її сумніви, говорячи: «Один десять цеглин несе на Храм Божий, інші – п'ять, а хто й три, а з цього і созиждеться і Храм Божий».

П. Куліш розгледів ще в неї з перших кроків знайомства з Олександрю Михайлівною особливий таланти розповіді, пісенного сприйняття життя, а тому, залишаючи хутір, дав їй зошит і олівець і сказав: «Пиши, що бачиш, почувеш». Це був перший поштовх до майбутньої творчості, зроблений Пантелеймоном Кулішем для майбутньої Ганни Барвінок.

Поступово після поїздки по Волзі, ситуація між подружжям Кулішів склалася на краще, приходить примирення і прощення. Пізніше П. Куліш зізнається: «Саша, да благословен буде день нашого знайомства. Много горя іспитав я від свого неблагорозум'я, але душа моя задоволена свідомістю, що мене любила і любить

гарна, шляхетна жінка». Подружжя знову у Петербурзі. Виходить альманах «Хата», в якому дебютувала своїми творами Ганна Барвінок (цей псевдонім придумав П. Куліш). Продовжувалися спілкування з Шевченком, М. Макаровим, О. Лазаревським. В «Хаті» були надруковані в 1860 р. три оповідання Ганни Барвінок «Лихо не без добра», «В осені – літо», «Вірна пара». «Путьовною звездою» Олександра Михайлівна називала свого чоловіка, який дав їй дорогу в літературу. Він ніколи не правив творів Ганни Барвінок, навіть стилістично, бо не хотів змінювати її оригінальну мову, характер її висловлювань.

Пізніше П. Куліш у листі до П. Носа пояснював це: «А що я зву моє миле подружжя Ганною, дак се ознака, що з першу вона була не зовсім моєї віри, а потім охристилась в мою віру і в Святому Хрещенні наречено її Ганною Барвінок» [12, с. 89].

Далі були публікації в журналі «Основа» (1861) оповідань «Сирітський жаль», «Не було змалку, не буде й до станку», «Хатне лихо» в рубриці «З народних уст».

Поступово налагоджувалися сімейні взаємини. Згодом П. Куліш зізнається: "Без этой особы не могу теперь нигде жить, хоть бы в раю. Цену людям узнаем мы только в старости. Блажен, кто может еще дружеским вниманием отплатить любящему и благородному сердцу за его заслуги перед нами, которых иногда мы и ценить не были способны". Куліші ніколи не згадували про сімейну трагедію молодості. Пантелеймон Олександрович, як мудра людина, розумів, що він своєю зрадою приніс дружині багато горя, а Олександра Михайлівна не хотіла тривожити ледь-ледь кровоточиву болісну рану. Ця сторінка повністю і навечно була викреслена з їх подружнього життя. Пізніше Олександра Михайлівна в одному із листів до подруги стверджувала: «Серед тієї праці ми і віку свого дожили любовно і в правді 50 літ вкупі» [3, с. 247]. Куліш платив за свою зраду і за вірність Олександри Михайлівни цілим циклом поезії: «Чолом і ралець моїй знаній», «Чолом доземний моїй же таки знаній», «Благословлю час той і годину», «Дума про найвищий дар», «До Ганни Барвінок». Інтимна

лірика переповнена роздумами поета, проникнута його психологічним станом. Вона носить більше шукальний характер. Високим почуттям вірності в коханні пронизана і пізніша поема «Магомет і Хадиза» (Львів, 1883).

В «Листах з хутора» Куліш говорив про необхідність розвивати українство в широкому смислі слова, використовуючи досвід розвинених у галузі освіти, культури і зберігати водночас свої національні традиції. Ще в листі до О. В. Марковича від 14 березня 1846 р. він стверджував: «Україна й українська мова зробилися тепер моєю істинною святиною» [6, с. 77].

П. Куліш як енергійна, ділова людина, проживаючи в Петербурзі, проявляв активне життя, був у постійних ділових відносинах, відстоював українську позицію, хоча в той час було це не так просто.

У кінці 1862 р. він знову відвідав хутір. У цьому році вийшла його перша поетична збірка «Досвідки. Думи і поеми», яка викликала різні судження в критиці і навіть протилежні, бо збірник порівнювався з творами Шевченка, який перед цим пішов з життя і його поезія була ще на слуху у читачів. Але П. Куліш продемонстрував свою творчу манеру письма і відносини з читачем. Через значний час після виходу збірника, враховуючи ті зміни, які пройшли в суспільстві та вже без П. Куліша, Борис Грінченко в своєму нарисі «П. А. Куліш, біографический очерк» (Чернігов, 1899) зазначав: «После «Кобзаря» Шевченко – это лучший сборник малорусской поэзии, который всегда будет читаться земляками поэта». Хоча П. Куліш ще деякою мірою наслідував шевченківські мотиви та його ритміку, він залишився оригінальним поетом. Літературознавці зазначають, що кін. 50-х – поч. 60-х рр. – це був час творчого злету Куліша, бо з'явилися роман «Чорна рада», оповідання «Дівоче серце», «Гордовита пара», «Січові гості», «Мартин Гак», «Потомки українського гайдамацтва», повість «Майор» (1859), збірник поезій «Досвідки» (1862), але в одному з листів Пантелеймон Олександрович писав: «События 1861 и 1862 года... охладили меня в украиномании настолько, что я оставил Петербург».

П. Куліш і Т. Шевченко 50-х років

У цей час П. Куліш демонструє свою поміркованість, не вітає українців, які загострювали відносини з владою, ставали в опозицію до неї, і говорив, що треба шукати політичні договірні шляхи до взаємин. У своїх історичних працях засуджував козаччину, коліївщину, критикував Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Максимовича, засуджуючи всякі повстання, бунти та тих, хто їх підтримував. Критикуючи Шевченка, як вказував сам Куліш, він це робив з благодійних спонукань, щоб молоде покоління знало правду. Називаючи Шевченка великим поетом, в той же час зауважував, що в нього були помилкові твердження відносно історичних подій, маючи на увазі його поеми «Гайдамаки», «Великий льох», «Неофіти», «Сон» та інші.

Відносини П. Куліша і Т. Шевченка знайшли своє тлумачення у багатьох наукових дослідженнях. Доля звела їх у др. пол. 40-х рр. XIX ст. у зв'язку із співробітництвом у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (археографічна комісія) та у спілкуванні з діячами Кирило-Мефодіївського товариства. П. Куліш і Шевченко їздили по Україні, збирали фольклорні матеріали, історичні та літописні джерела. Спостерігаючи за Шевченком цього часу, П. Куліш зазначав у листі з Києва до П. Плетньова 29 грудня 1846 р.: «В Шевченко я нашел большую перемену. Он стал образованнее и солиднее. Поездки его по Малороссии обогатили его ум множеством весьма важных замечаний. Он, между прочим, смотрит на панов так, как должно на них смотреть» [16]. А в «Щоденнику» про «Кобзар»: «Цю книгу скоро напам'ять будуть читати. Вона мені так чарівно, живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я немов з живими бесідою з її сліпими лірниками і кобзарями. Пречудова і вельми благородна праця! Брильяна в сучасній історичній літературі» [17].

В «Щоденнику» Куліша були подані народні пісні, легенди, історичні пісні та думи, бо, як зазначає автор, «молитва і кобза

це два символи України, двоє джерел самоусвідомлення у засланні незнищеності національної ідеї та України в цілому», адже «бандура і пісня заступили в старовину друге місце після піднесення душі до Бога в молитві».

П. Куліш листувався із засланим у солдатчину Шевченком, надіслав йому у 1856 р. видані ним «Записки о Южной Руси», які високо оцінив їх поет, зазначаючи, що в них «живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамаки, і вся наша Україна як на ладоні показана» [18, с. 154].

В цей період, коли твори Шевченка були заборонені для публікації, П. Куліш у 1857 р. у другому томі «Записок о Южной Руси» вмістив його поему «Наймичка» (без підпису) і у вступному слові зазначив, що цей твір потрапив до нього випадково із альбому панночки-хуторяночки без зазначення автора, а в «Граматці» (1857) – декілька творів із циклу «Псалми Давидові». Перебуваючи на засланні, Шевченко просив Куліша опублікувати окремі його повісті російською мовою. А в листі до М. Лазаревського від 22 квітня 1857 р. поет писав: «Якби «Княгиню» [яку А. Краєвський не надрукував в «Отечественных записках» – Г.С.] взяв на свої руки Куліш, чи не лучче було б? Та й «Матроса» прибгав би до «Княгині», та причепурих би їх гарненько, та пустив би в люде» [18, с. 156]. А 20 травня цього року додавав: «Я перепишу «Матроса» та передай його Кулішеві та попроси його од мене, нехай він прочитає його гарненько та те що побачить, нехай і поправить, а за «Записки о Южной Руси» подякуй йому ще раз од мене» [Там само, с. 164]. Але Куліш не радить Шевченку друкувати цю повість. У листі від 22 грудня 1857 р. пише: «З великою увагою треба тепер роздивлятися, що печатать, а що й придержать. Слава твоя писательська тепер в зеніті, то треба оглашати себе голосним ділом, а не аби-яким. После 1847 году ждуть од тебе земляки речей великих» [18а]. А в листі від 20 січня 1858 р. додає: «Не хапайся, братику, друкувати московських повістей. Ні грошей, ні слави за них не добудеш».

Повертаючись із заслання і перебуваючи майже півроку у Нижньому Новгороді, Шевченко посилає Кулішу поему «Неофіти». 20 січня 1858 р. адресат відповідає поету: «Твої «Неофіти», брате Тарасе, гарна штука, да не для друку! Не годиться напо-минать доброму синові про ледачого батька, ждучи від сина якого б не було добра» [Там само, с. 123]. Тут Куліш мав на увазі царів Олександра II (син) і Миколи I (батько).

Пізніше П. Куліш опублікував вірші Шевченка в альманасі «Хата» (1860), а в журналі «Основа» (1861–1862) – драму «Назар Стодоля», частину поеми «Мар'яна-черниця» тощо. 1860 р. П. Куліш у своїй друкарні видав «Кобзар». Проживаючи в Петербурзі після заслання, Шевченко і Куліш та Ганна Барвінок зустрічалися у спільних знайомих. Шевченко цінював Куліша і в той же час у своєму «Щоденнику» записав: «Нужно будет подождать Кулиша. Он, хотя и жестоко, но иногда скажет правду, зато ему не говори правды; если хочешь сохранить с ним добрые отношения» [9, т. 5, с. 213].

Цей ранній етап відносин Т. Шевченка і П. Куліша детально розкрив відомий кулішезнавець Олесь Федорук у своїй праці «До питання про Шевченкові впливи на Пантелеймона Куліша (рік 1869)» [19, с. 55–74], зупинившись в основному на впливах Куліша на Шевченка «на рівні ідей, настроїв, естетичних уподобань, лектури – адже це раціональному аналізу піддається з великим застереженням. Пошуки генези окремих ініціатив Шевченка іноді може привести до позитивних результатів, однак і тоді не завжди можна ствердити його пряму чи навіть опосередковану співвідносність до тих чи інших впливів Куліша» [Там само, с. 56].

Рік, який взяв дослідник для аналізу, був цікавим тим, що в цей час після смерті Шевченка П. Куліш включається в «важливий етап у бурхливому процесі змагань поета до рівноваги між змістом своїх поезій, який мав неабияке ідеологічне навантаження, і формою та засобом вираження їх, над якими ще тяжіло ім'я Шевченка; між його намірами посісти в українській громаді місце «другого кобзаря» та спроб звільнитися з-під потужного впливу поезії Шевченка» [Там само, с. 57].

У своїй праці «Около полу столетия назад: Литературные воспоминания П. О. Кулиша», як свідчать її дослідники Є. Нахлік та О. Федорук «Доопрацьовану автором в кінці 1880 – на поч. 1890-х рр., П. Куліш після цитати з твору Шевченка про козаччину пише: «Жаль теперь этих прекрасных, свежих сил, которыми тогда не умели воспользоваться. В лице Шевченка и всего, что составляло его мечтательную плеяду, задушили рой пчел, точно осиное гнездо, или гнездо смертоносных шмелей. Сильные испугались немощных, взрослые – разыгравшихся детей. Из Шевченко мог бы выйти поэт, равный Пушкину и Мицкевичу, вместо певца козаччины [В чорновому варіанті було «и гайдамачины» – Г.С.], восторгавшегося черкасскими разбоями и бросавшего грязью [далі було, але потім знято «Петра, в Катерину» – Г.С.] в незыблемые устои русской самобытности» [Там само, с. 116]. Це свідчить, що відносно Шевченка П. Куліш залишався на цій позиції до кінця свого життя. Для нього він був великим національним поетом, який помилявся в оцінці ролі козаччини і гайдамачини.

Проживаючи в Петербурзі, П. Куліш відчував особливості болотного клімату столиці, а тому постійно шукав притулку на батьківщині, в тому числі і у Мотронівці, де бував у літній час, милуючись чарівною природою, вдихаючи на повні груди чисте повітря і молячись Богу, що він допоміг йому покинути болотистий Петербург і потрапити у царство дорогої України.

Трохи більше Куліш затримався у Мотронівці в кін. 1863 – на поч. 1864 років. Він відпочивав від напруженого столичного життя і, як вказують дослідники творчості письменника, нічого не читав, мало писав, більше працював по господарству і психологічно відходив від соціально-політичних потрясінь. 26 лютого виїхав до столиці, щоб влаштуватися на службу і знайти шляхи примирення з урядовими установами. Олександра Михайлівна через хворобу залишалася на хуторі.

У листі від 15 березня 1864 р. Пантелеймон Олександрович з якимось особливим підйомом сповіщав дружині: «Здесь я член

умственно работающей семьи... наш хуторок потерял теперь для меня всю прелесть и имеет значение только своей хаты».

Розуміючи, що Олександра Михайлівна не може залишатися у своєму стані на хуторі, Куліш запропонував їй приїхати в північну столицю. У листах цього часу до дружини приходиться думка про те, що йому набридло хуторське життя: «С ужасом вспоминаю нашу хуторскую жизнь, жажду своего освобождения от нее» (Лист 12 квітня 1864 р.).

У 1864–1868 рр. П. Куліш служить у Варшаві, працює в архівах, вивчає документи XVI–XVII ст., налагоджує тісні зв'язки з інтелігенцією Галичини.

Події, які відбулися у суспільному та власному житті П. Куліша 60-х – поч. 70-х років XIX ст., повернули його до думки про майбутнє хуторське життя. Восени 1872 р. помер брат Олександри Михайлівни Віктор Білозерський, який володів Мотронівкою, а тому виникла думка викупити у спадкоємців хутора його частини, які не належали О. М. Білозерській-Куліш і переселитися на старе дворище у садибу, де було все знайоме до болю. Правда, як свідчить листування з Віктором Білозерським (29 грудня 1859 р.) та Олександром Білозерським (2 листопада 1859 р., 14 березня 1867 р.), ця ідея виникла ще раніше.

Другий період життя Кулішів у Мотронівці

У 1873 р. Куліші продали садибу Боївщину і переїхали у Мотронівку, колишню садибу Білозерських, яка складалася з великого, в десять кімнат будинку та 130 десятин землі навкруги, садом, господарськими приміщеннями, гаєм, ставком тощо, викупивши у спадкоємців їх частини і записавши на ім'я Олександри Михайлівни землі. У деяких своїх листах П. Куліш висловлював своє задоволення здійсненою справою: «Здоров'є моє від господарства получало, – сповіщав він Олександра Барвінського 25 квітня 1873 р., – встаючи разом з сонцем, не знаю, як болить голова,

або живіт, або що небудь. Роблю за десятьох і їм за двох, а сплю так, що за мій сон інший цар оддав би півцарства» [21, с. 166].

Справжня іділія, можна й позавидувати письменникові і порадуватись за нього. Але, як буває в житті, приходить несподіванка там, звідкіля її й не чекаєш. Улітку 1873 р. брат Олександри Михайлівни Микола, який служив у Чернігові, почав зазіхати на садибу, підробивши документи, виникла судова тяганина. Почали й інші члени сім'ї Білозерських претендувати на спадщину, заявляючи, що вона поділена була раніше між живими чотирма братами і трьома сестрами неправильно. А тому треба було все робити заново. Життя Кулішів ускладнилося. Пантелеймону Олександровичу необхідно було шукати кошти, десь заробляти. Це змусило його звертатись до знайомих за позикою, шукати місця роботи у Петербурзі у різних департаментах, знаходити видавництва для друку своїх праць, а це було не так просто. Родинні чвари вплинули і на стан здоров'я Олександри Михайлівни.

П. Кулішу вдалося влаштуватися на роботу в Міністерство шляхів сполучення в Петербурзі в редакцію «Журнала Министерства путей сообщения». Але це була не дуже оплачувана посада, і все ж це були якісь кошти.

У грудні 1874 р. Куліш повернувся в Мотронівку, взявши відпустку на 4 місяці, але на хуторі він затримався до червня 1875 р.

У ці роки П. Куліш мріяв написати багатотомну історію козацької України у її відносинах з сусідніми державами, збирав відповідні архівні матеріали, водночас переоцінюючи свою методологічну позицію відносно козаків та творів попередніх років. Свою повість «Орися» називав ідеалізованою «химерою», а «Повість об украинском народе», написану для дітей, – «нісенітницею». У зв'язку з цим письменник навіть змінив свою зовнішність – відпустив бороду. Як буває, що якась навіть дрібна деталь зовнішності може свідчити про духовні зміни людини. На це звернув увагу мистецтвознавець В. Яцюк, який аналізував портретні зображення письменника [22].

У другій половині 70-х і до початку квітня наступного року П. Куліш активно займався у московських архівах вивченням історичних документів і написанням та друкуванням своїх творів. Важко, але вдалося йому опублікувати у 1877 р. третій том «Истории воссоединения Руси» (перші два вийшли у 1874 р.), в яких, як вказувалося вище, змінив свою позитивну оцінку козаків, гайдамаків і почав говорити про них як руйників української культури та державності. А разом з цим піддав критиці Шевченка та інших вчених, які присвятили свої твори цим проблемам. У цей же час були надруковані «Материялы для истории воссоединения Руси» (т. 1, 1877) та стаття «Казакы по отношению к государтсву и обществу» в журналі «Русский архив» (1877). Це були важливі публікації не лише в фінансовому відношенні, бо П. Куліш з 1877 р. назавжди залишив державну службу, а і в соціально-політичному плані. На негативній оцінці козаків, гетьманщини та селянських повстань він буде стояти до кінця свого життя, хоча й отримає жорстку критику з боку української демократичної спільноти. Призупинилися теплі відносини і з відомим українським вченим-істориком Миколою Івановичем Костомаровим, з яким дружили з юних літ, про що свідчать його спогади [23, с. 205–229], а також деякими іншими представниками української громади.

Це було помітно ще і в другому томі його історичної праці «История воссоединения Руси» (1874), яку він готував до друку, у якій були зняті негативні згадки про царів Петра I та Катерини II. Відносно критики Шевченка, то, як стверджує літературознавець Є. Нахлік, пояснюється це тим, що П. Куліш завжди ревниво ставився до Шевченка і зростання його всеукраїнського визнання відбилися і на оцінці творів поета, в яких оспівував гайдамаччину, козаччину, селянські бунти та різко критикував російських царів. І в цій нетактовній полеміці виявилися «і дух суперництва», почуття ревності, ураженого честолюбства, джерела яких сягали не лише Кулішевої вдачі, а й поза свідомих глибин його психіки» [14, т. 1, с. 322]. П. Куліш бачив себе якщо не попереду, то поруч з Шевченком у літературному та суспільному житті України. У вірші

«Братові Тарасові на той світ» П. Куліш говорить про їх розходження у поглядах, хоч їх і породила мати-Україна, співала їм однакові пісні, але в житті вони пішли різними шляхами

Розійшлись ми різно

Дітьми молодими.

Зустрілися пізно

Між людьми чужими...

В «Історичному оповіданні» П. Куліш уточнив ці розходження: «Можна сказати, що це зійшлися низовий курінний січовик з городовим козаком... Один учився історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького. Другий (тут мав на увазі себе – Г.С.) дорозумівся української бувальщини від того коліна, що спредку-віку не знало панщини, що стояло колись на узграниччі поруч з лицарями Ленцкоранськими, Претвичами». Куліш нагадує тут, що Шевченко вийшов із кріпаків, а він з козацького старшинського роду. Але це дорікання сприймається як зверхність автора «Чорної ради». На це вказували в своїх працях Г. Я. Неділько «Вивчення творчості Пантелеймона Куліша в школі» (Чернігів, 1993), В. Шубравський («Вітчизна». 1991. № 6. С. 180) та інші.

Та й по відношенню до своїх побратимів по літературі П. Куліш був дуже прискіпливим, гострим, а інколи й несправедливим. У статті «Взгляд на малороссийскую словесность» (1857) дуже критично він відгукнувся про вірші поеми «До чумака» П. Морачевського, назвавши їх «принизливими для Малоросії», хоча в них автор піднімає важливі питання для того часу, розкриваючи їх гарною українською мовою. У цій же статті отримали негативну характеристику твори К. Тополя, В. Забіли, Л. Боровиковського, О. Шишацького-Ілліча. Поет-романтик В. Забіла ще різкіше відповів Кулішеві. Але Пантелеймон Олександрович все це робив, як вважав, на користь у подальшому розвитку української літератури. І все ж у цих негативних характеристиках відчувається якась зверхність, недоброзичлива повчальність. Опубліковані історичні праці П. Куліша цього часу, його висловлювання визначили і подальшу долю його в українському демократичному середовищі.

У Мотронівці Куліша та Ганну Барвінок відвідали народні українські кобзарі Андрій Шут і Архип Кононенко. З уст останнього була записана «Дума про козака Голоту». Куліш листується з Остапом Вересаєм, з яким познайомився в садибі Григорія Галагана в Сокиринцях.

У 1877 р. П. Куліш залишив Москву і повернувся назавжди у Мотронівку, зайнявся лікуванням Олександри Михайлівни, у якої було сильне серцебиття, шум у голові та безсоння, організував спочатку лікування у Києві, а потім поїздки до Франції (1878–1879 рр.). Восени 1878 р. вони виїхали із Мотронівки до Парижу, взявши з собою і двох небог, доньок Надії Михайлівни та Матвія Симонова – Лесю і Галю, які значний час проживали в садибі Кулішів. Пантелеймон Олександрович все робив, щоб поправити здоров'я дружини. Вони знайомилися з визначними місцями міста, відвідували музеї, картинні галереї тощо. На Олександрю Михайлівну позитивно справили враження від знайомства з Берліном, Варшавою. Повертаючись додому через Київ, відвідали Києво-Печерську лавру, де слухали церковний спів.

Цікавим епізодом життя у Мотронівці було запрошення Кулішами відвідати їх оселю влітку 1880 р. Іваном Пулюєм, з яким познайомився Пантелеймон Олександрович ще у 1869 р. у Відні. Це був 24-річний студент теологічного та філософського факультету (за фізико-математичною спеціалізацією), а пізніше відомий вчений-фізик. П. Куліша він зацікавив тим, що самостійно склав «Молитовник» народною українською мовою і видав його у Відні 1869 р., намагаючись передати значну частину випуску для русинів-вояків австрійського війська. Саме цей бік діяльності студента і зацікавив П. Куліша. І. Пулюй згадував: «Куліш очарував мене своїм незвичайно широким світоглядом і великою щирістю до літературного діла в Галичині і своєю ніжністю в розмові... Була розмова і про переклад Святого Письма» [24].

У цей час у П. Куліша повертається інтерес до перекладу Святого Письма українською мовою, бо вважав, що саме воно може зайняти важливе місце в житті українського народу. І до цієї

справи він запросив І. Пулюя, який пізніше згадував: «Перекладаючи Святе Письмо в купі з Кулішем 1870 р., поставили ми собі за ціль покласти основу для спільної літературної мови й для широкої просвіти нашого народу на Україні...» (Лист Івана Пулюя до О. Куліш від 10 жовтня 1908 р. Чернігівський літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського А. – 42–31). Цю роботу П. Куліш поновив на початку 80-х років у Мотронівці.

Так трапилося, що саме діячі культури з Чернігівщини першими взялися за переклад Святого Письма українською мовою. Ще у 1860 р. інспектор Юридичного ліцею князя Безбородька у Ніжині Пилип Морачевський завершив переклад Євангелія від Матфея та Іоанна і в чернетці Євангелія від Луки.

Завершений переклад П. Морачевський надіслав 28 вересня 1860 р. митрополиту Санкт-Петербурзькому і Новгородському Ісидору, з яким був знайомий по Ніжину і сподівався на благодійне відношення до праці і розуміння необхідності цього видання. У супровідному листі перекладач писав російською мовою: «На всіх мовах, словесно і письмово, проповідується Слово Боже; сповідники Христа Спасителя мають Біблію на своїх мовах, а Малоросія, мовою якої говорить близько 12 мільйонів православних християн, не мають на своїй мові навіть Євангелія» (переклад наш – Г.С.). Далі доводить, що хоча церковнослов'янська мова і близька малоросам, так само, як і великоросам, але мало зрозуміла.

Переклад Євангелія на малоросійську мову, безперечно, приніс би важливу користь релігійному народові, бо високі Божі істини, викладені тепло, просто, ясно, зрозумілою кожному мовою, з якою зливаються всі ідеї і поняття народу, осяяли б темний розум ясним, душерайвним світлом Віри і очистили б та, хто морально сумнівається, швидше, правильніше і глибше, аніж різними тлумаченнями.

На жаль, П. Морачевський не отримав підтримки. Священний Синод заборонив видавати переклад, який отримав схвальні відгуки академіків І. І. Срезневського, О. Х. Востокова та О. В. Никитенка. Незважаючи на це, П. Морачевський продовжував перекладати

далі Святе Письмо. Лише у 1911 р. Євангеліє побачило світ і було надруковано близько 200 тис. примірників [26, с. 89].

Приступаючи до перекладу Святого Письма, П. Куліш, мабуть, не знав про роботу інспектора Ніжинського юридичного ліцею, але керувався тими ж благодійними намірами, що й попередник. У 1869 р. він переклав «5 книг Мусієвих», «Йов», а 1873 р. разом з І. Пулюєм – Псалтир та Євангеліє.

Починаючи з вересня 1870 р., коли П. Куліш перебував на лікуванні в Венеції, по лютий 1871 р. йшло ділове листування з І. Пулюєм, яке торкалося соціально-літературних справ у Галичині. Декілька листів було з Мотронівки, зокрема в датованому 29 травня 1871 р. П. Куліш стверджував, що «Святе Письмо конче печатиму, та мушу тепер зупинись» через певні важливі ситуації, які не називає. Просить також не друкувати, «нічого такого як XIV глава апостола Павла: бо воно виходить наче від мене, а мова інша» [Там само, с. 209].

Наступний лист із Мотронівки надійшов 8 жовтня 1871 р., в якому Пантелеймон Олександрович дякує І. Пулюю за рукопис і сповіщає, що прийде у Вену дещо пізніше. Знову, як і в попередніх листах, мова йшла про Святе Письмо, зокрема Русинську Біблію та гроші на видання. А через 2 дні П. Куліш сповіщав І. Пулюя, що його листи і рукопис отримав у Борзні, водночас наголошуючи, що все це було вже в конверті Київської цензури. Таким чином дізнаємося, що закордонне листування з П. Кулішем проходило через російську цензуру. Тут дізнаємося, що П. Куліш почав редагувати переклад Святого Письма [Там само, с. 210].

Поновилося листування П. Куліша з І. Пулюєм з Мотронівки лише 2 січня 1875 р., бо в 1874 р. Пантелеймон Олександрович перебував у Санкт-Петербурзі, працював у Міністерстві шляхів сполучення. В листах йшла мова про складнощі видання Святого Письма в Галичині, про розходження у цій справі з братами Володимиром та Олександром Барвінськими, Бучинським, Подолінським та іншими добродіями. П. Куліш з сумом сповіщав: «Братерство з нами галичани знівичили, зісталась одна політика:

що може-таки народяться нові, не такі здеморалізовані и задурені школою люде в Галичині, так як народились нові жида з тих, котрих вивів Мойсей з Єгипту. От така думка не дає Українцям кинути на віки братів Русинів. Ну, та годі про се: ви й самі, друже, своїх людей знаєте... У конці конців идеться воно к тому, що Галичина буде Польщею, а потім Німеччиною, як Познань. Нема живої сили, навіть і такої, як у нас на Вкраїні» [25, с. 217].

Мотронівські листи другої пол. 70-х років торкалися як історико-політичних поглядів галичан, не сприйняття поглядів Куліша на козацтво, Шевченка, якого Пантелеймон Олександрович називав останнім пророком гайдамаччини, додаючи водночас, «хоч його й читають, похваляючи, та не за криваву проповідь, а за лагідні слова примирення и любови, котрі він промовляв потверезу. Шляхом козащини й гайдамащини нікуди йти. Усі шляхи перегороджені початками культури» [25, с. 222].

П. Куліш також говорить про складності друкування українського перекладу Святого Письма, бо в Галичині «не знайдете такого духовенства, щоб одобрило» це видання [Там само, с. 225], водночас, додаючи, що Новий Завіт «переложений українською» віддав М. Драгоманову, щоб не гаяти часу.

Приїзд І. Пулюя до Кулішів у Мотронівку залишив значний слід у їх відношеннях. Ця зустріч на хуторі двох подвижників України не була випадковою. П. Куліш постійно запрошував І. Пулюя до Мотронівки. У листі 1880 р. він писав: «Добре, добре зробили б есте, коли б завитали до нас на хутір відпочити. Надходить час провінцияльної преси. Чи не врадили б ми чого гарного на людську осьвіту? Мені не можна кинути свої плуги та воли, а Вам би, здається годилось прибігти хоч на тиждень, коли не на місяць до нашої господи, на нашу втіху, на обнову забутого, на суспільню пораду» [25, с. 132].

Цей візит розпочався 28 липня 1880 р. «Хоч вже минуло 24 років, – згадував І. Пулюй, – як я гостював у Кулішів, але хутір Мотронівський остався мені в такій живій і дорогій пам'яті, що мені здається, наче б я ще недавно його бачив. Я тямлю добре,

старезний двір під солом'яною кришою, з ганком, з високими тополями, із широким подвір'єм. Правобіч того подвір'я стояли стодоли і будинки для всякого господарського знаряддя, а лівобіч – хліви для скоту. За двором був великий і розкішний сад. У тому саду, між липами, почивають тепер тлінні останки покійного друга. За життя сам він доглядав тих широко-гілястих лип, що, розрісшись незвичайно розкішно, розливали літньою порою пахощі свого цвіту по всьому саду. Він доглядав їх як зіниці і мовляв, як то буде «добре» між ними почивати в могилі – йому і його любій дружині. Поза садом стелились рільні поля, яких тоді належало до хутора 45 десятин, а між полями виднілись розкинуті зелені гаї.

В хатах хуторного двора була всюди простота, достойна угодників божих. Не було там жадної городської розкоші, панської пиhi або якої непотреби» [25].

Це був уже не студент, а знаний вчений-фізик, який багато вечорами розповідав про зірки, планети, про які писав у своїй науково-популярній книжці «Нові і перемінні зьвізди», яку видав наступного року, присвятивши її П. О. Кулішу. У зверненні до нього автор писав: «Прийміть, Добродію, на спомин моє оповідання про зьвізди, те саме, котрого Ви слухали зоряної ночі на Україні, в Мотронівському саду, коли ми, знуджені журбою над сумною долею України, літали думкою світами, шукаючи для душі відради, а, знайшовши її не пропащої сили, мужались на нове діло» [25, с. 100]. А у спогадах додавав: «Я гостював у Кулішів кілька неділь. Дні бігли незаметно. Беатріче, – так звали ми ідеальну дружину Куліша, – дбала, чим би тільки душі і тілу догодити. Кожного дня придумала вона щось нового, щось несподіваного і веселого. Після охочої праці пачиналась між нами щира і дружня розмова, що переменялась часто з народніми піснями, в яких Куліш дуже любувався. В розмовах наших брала участь і дружина Куліша, та все з ніжністю і розвагою, кладучи кожне своє слово на золоті терези. Я любувався її, незвичайним у жінок, патріотизмом і благородним почуттям до літературної праці свого чоловіка, яку вона вміла, з великим самопожертвуванням піддержувати і

захищувати... Вечорами віддихали ми, троє, завсіди в саду і розмовляли часто і про науки природні. Найбільше інтересувала Куліша астрономія... Після наукових розмов сповнялась душа Куліша супокоем, і здавалось мені, що він набирав більше охоти до нових літературних подемів. Які почування будились у душі Куліша, що дуже любив природу, висловив він у гарнім вірші «Молитва на спомин зоряної ночі на Вкраїні» [Там само, с. 134]. Цей вірш П. Куліш присвятив І. Пулюю. А розповіді про місяць, зорі, сонце знайшли відбиток в оповіданні Ганни Барвінок «Русалка».

Молитва

Присвячена Д-рові Пулюєві, на спомин зорявої ночі на Вкраїні, в хуторі.

Ничто! Но Ты во мне сияешь
Величеством Твоих доброт:
Во мне Себя изображаешь,
Как солнце в малой капле вод.

(Г. Державин)

Всевишній! Я Тобі молюся,
Молекул космоса Твого...
Де Ти, хто Ти, – даремно б'юся,
Ні, не збагну повік цього!
Во вік науці не обняти
Всього, що Ти створив еси...
Даремно розум наш крилатий
Шукає краю небеси;
Знемігшися, на ту пилінку
Спускається, що ми звемо
Вселенною, – що на хвилинку
Її в імперії рвемо.
І тут безодня животвору,
І тут премудрість без кінця...
Однаково горі і долу
Сияє світ Твого лица.
Молюсь, не дай мені з розпуки

Зректися розуму мого:
Нехай не гасне сьвіт науки
В проміннях сяєва Твого!
Нехай мій дух в земній юдолі
Не знижується до зьвірат;
З Твоєї пресвятої волі
Нехай вівки буде свят!

«Розмова про наші народні справи, – підкреслював І. Пулюй, – проходила на тему, що кожний некультурний нарід бачить свій ідеал в одній тільки грубій силі. Се річ понятна, бо сила розуму його нікчемна. Але для русько-українського народу, що хоче і мусить допняти культури, коли не хоче бути рабом других культурних народів, має бути ідеалом не груба сила і кулак, а освіта і лагода. «Сьвітло просьвітить всяку темряву, аби держати його високо». Тільки ж, як не видала, так і не видасть культурників і проповідників освіти ні гайдамаччина, ні козаччина. Не видасть їх і те нікчемне руське паньство, що, гоняючи за гонорами, відцуралось свого народу і, дбаючи тільки про лехку наживу, ще й тепер лакействує на услугах москалям і полякам. Апостолів культури видасть не кровожадна, а благородна, хоч вбога, але осьвічена інтелігенція, якої поки що на Русі мало, а яку треба множити, проповідуючи правду і науку» [25, с. 134–135].

У жовтні 1880 р. у Львові у друкарні Товариства імені Шевченка на кошти І. Пулюя та І. Білозерського було надруковане «Святе Письмо Нового Завіту» у перекладі П. Куліша та І. Пулюя. Свій переклад Святого Письма П. Куліш присвятив своїй матері та дружині. На першій сторінці книги читаємо: «Неньці моїй сьвятесенькій, її душі невмирущій, сю працю, з малечку натхненну, благовійно підношу. Дружині моїй вірнесенькій, що неня мені по-свойму образіві пророкувала, сю працю, нею піддержану, захищену, підпоможену, низенько вклоняючись, підношу» [3, с. 6].

Відвідини І. Пулюєм Мотронівки і спілкування з Кулішем мали велике значення для подальших відносин письменника з діями культури Галичини. І. Пулюй, розповідаючи про свою поїздку на хутір, підкреслював, що Куліш змінився, став «червоним».

Вчений у своїх спогадах підкреслював, що «Куліш любив щиро Україну і рад був неба для неї прихилити. Прихилив же він тим, що безкорисно присвятив для неї своє життя і свою працю. Він шукав і корився одній тільки правді. Копаячись в архівах ще недавньої бувальщини нашої добачив він в гріхах предків наших причину нещасної долі України, і ті гріхи картав він безпощадно і безбоязно, не з пихи, не з погорди, а всім добра бажаючи, живучому і будучому потомству» [25, с. 133].

Після від'їзду І. Пулюя розпочинається постійне листування з ним родини Кулішів. Пантелеймон Олександрович описує своє життя на хуторі. І в цих словах відчувається не лише повне задоволення ним як хуторянина, а й проявляється якась особлива любов до природи, оточуючого його побутового світу: «Тепер мій Апис реве, нахиливши гамалика, рве землю ратицями і показує, яким треба бути ученому чоловікові на своїй плодотворній роботі. *Mens sana in corpore sano*. Іс телят поробились уже маленькі Аписи, котрих він учить стиратись лобами та кріпити виї свої і пози свої. А замість них у телятнику похожає з бичком телушка Явдошка (вродилась на Євдокию), золота шкура перелоса з срібною, красоти дивної, *spes magna future!* Сад повен пахощів. Повз молочні кущі жасмину, зацвіла жовта роза, нагадуючи ті золоті цвіти, що римський папа дарує королям з великої ласки. Масочка викохала вже четверо нових кошенят, котрих пестить мала Федорка, превесела і прерозумна дівчинка. Солов'ї ще не доспівали пісень своїх. Липи ще лагодяться розпустити в повітрі солодощі свої. Хуторський Морфей наготовив повне решето маку, щоб осипати Вашу заклопотану наукою голову на довгий спочинок. Коли сподіваєтесь у восени жити вкупі з нами в Відні, то перш усього поновіте в Мотронівці силу свою. Та й не один відпочинок покликує Вас сюди. Не хочу я печатати Шекспіра, не перечитавши з Вами» [25, с. 132].

Серед листів П. Куліша до І. Пулюя виокремлюється лист від 11 березня 1882 р., в якому висловлюється прохання його автора надрукувати вірш «Слов'янська ода. Відгук на панславистичне гукання по Європі російського архистратига Скоболева», який був

надрукований у журналі «Світ» (1882, № 2). Друкування твору в перекладі у європейській пресі мало для Пантелеймона Олександровича принципове значення, бо він не сприймав теорію панславізму, яка розповсюджувалася в Росії і європейських країнах, і прихильники якої закликали слов'янські держави до об'єднання з Росією під егідою царського уряду.

Російський генерал М. Д. Скобелев, який брав участь у російсько-турецькій війні, що була пов'язана з народно-визвольним рухом балканських народів проти Туреччини, займався проповіддю панславистської теорії, перебуваючи в країнах Європи.

П. Куліш у різкій формі висловився проти цього заклику. До віршу «Слов'янська ода» поет взяв для епіграфа слова із вірша О. Пушкіна «Клеветникам России»: «Славянские ль ручьи сольются в русском море? Оно ль иссякнет? вот вопрос», який був написаний у зв'язку з російсько-польськими подіями 1831 р. перед захопленням Варшави. П. Куліш змінює у використаному тексті епіграфу розділові знаки:

«Славянские ль ручьи сольются в русском море,
Оно ль иссякнет – вот вопрос!»

У листі до І. Пулюя П. Куліш пише: «Сю «Словянську оду» печатає Белей у «Світі» і хутко випустить. Добре було б, коли б хто з німців переложив хорошим віршем та й напечатав хоть би і в Бисмарковій газеті. Коли ж такого не знайдецца, то вона Вам здасця для писульки про «Хуторну поезію». У тій писульці можна її переложити прозою, а оригінал напечатати під чертою внизу, яко такий, которого б то не можна іншою мовою висловити. Знайте, що ми нація оригінальна вельми. Знайте мене перепечайку, що на воротах тіско. Тепер усе треба трубити про націю, що москалі з одного боку, а ляхи з другого не хочуть признати за джерело своєї потуги і слави. Німець догадаєцца, та й сам зачне про се слезізувати. А без підпалу дрова не горять» [25, с. 63].

Залишивши Олександрю Михайлівну вдома разом з її братом Олександром, П. Куліш у кінці листопада 1880 р. поїхав поїздом до Відня і зупинився у І. Пулюя, який працював приват-доцентом

Віденського університету. Протягом цього часу до початку грудня П. Куліш вивчав архівні документи, їздив до Кракова. Перед цим він побував у Тернополі, Львові, спілкувався з Ол. Барвінським відносно видання журналу чи заснування видавництва типу «Основа». Куліш вів також перемови з видавництвами про друк його перекладів творів Шекспіра.

У кінці 70-х та 80-х роках П. Куліш багато працює в Мотронівці як письменник. В ситуації, якій опинився він у цей час, його потягнуло до перекладів творів Шекспіра, якого цінував як великого «культурника», який стояв над політиками і був проповідником високої моралі. А це Куліш відстоював у своїх філософських поглядах, бо саме культура, на його думку, давала можливість вирішувати всі соціально-політичні проблеми. Письменник відкладає все і береться за переклад п'єс: «Король Лір», «Ромео і Джульєтта», «Присмирена каверзниця», «Отелло», «Комедія помилок», «Троїл та Крессіда». Це були перші 6 п'єс, перекладених Кулішем. Письменник мріяв видати 9 томів перекладів окремими книгами по 3 в кожній. У своїй роботі він опирався на англійський текст, хоча, як вказують дослідники, враховував російські прозові переклади Миколи Кетчера, які виходили у 1841–50-х роках окремими випусками (всього було видано 18 п'єс), які були високо оцінені громадськістю. Крім цих видань, М. Кетчер надрукував повністю «Драматические сочинения Шекспира» (ч.1–9) у Москві у 1862–1879 рр. Мабуть, саме цим виданням і користувався Куліш.

Знайомство з діячами культури Галичини сприяло тому, що письменник почав зразу друкувати свої переклади. Так, у 1882 р. у Львові він видав 3 п'єси: «Отелло», «Комедія помилок», «Троїл та Крессіда», означивши «Том І». Згодом були надруковані «Король Лір», «Ромео і Джульєтта», «Присмирена каверзниця». Після смерті П. Куліша протягом 1899–1902 років у Львові вийшли друком 10 п'єс за редакцією І. Франка, який цінував роботу письменника, «Гамлет» (1899), «Приборкана гоструха», «Макбет», «Коріолан» (1900), «Юлій Цезар», «Антоній і Клеопатра», «Багацько галасу з нічев'я», «Ромео і Джульєтта» (1901), «Міра за міру», «Король Лір» (1902). П. Куліш особливо цінував переклад останньої і вважав

його кращим, ніж російські, а це означало, як зазначив він у листі до Б. Грінченка 30 березня 1894 р., «переваги української мови над російською» [14, с. 268]. На жаль, частина перекладів і матеріалів до них згоріла під час пожежі, яка трапилась у Мотронівці.

Крім В. Шекспіра, П. Куліш займався у 90-х роках також перекладами Дж. Байрона «Чайльд Гарольд», «Дон Жуан», Й. Шиллера «Вільгельм Тель», Й. Гете, Й. Гейне, А. Міцкевича, О. Пушкіна, А. Фета, І. Нікітіна, О. Кольцова, О. Толстого, Д. Мінаєва та ін.

Переклади займають значний час у Куліша, але він не забуває і про поезію. У 1882 р. у Львові виходить його поетична збірка «Хуторна поезія», а згодом «Дзвін», поетичні твори яких відбивають суспільно-політичні погляди письменника 70–80-х років, коли він виступає проти насильства і відстоює принципи гуманізму і використання культурних, просвітницьких кроків у вирішенні складних соціально-політичних питань, пов'язаних з революціями, війнами, бунтами, гайдамаччиною, зі всяким насильством. У деяких віршах, присвячених Петрові I та Катерині II, він прославляє російських царів, говорить, що вони для розвитку країни здійснили «революцію зверху», зробили країну, яка була проникнута азійщиною, європейською. Із цих позицій вони виступають в поезії Куліша як державотворці (вірші «Гімн єдиному цареві», «Гімн єдиній цариці», «Петро та Катерина», «Подвижники свободи»).

Дуже різко про збірник «Хуторна поезія» відгукнувся Олександр Кониський, зазначивши, що «поезія Куліша «Досвітки» і «Хуторна поезія» цікаві для бібліографа, але поетичного нема там нічого, ані рими, ані чуття, ані тепла, не говорячи вже про вітхнення, бо віє з них холод, як від морозу зимового».

З подібною критикою не погодився І. Франко, стверджуючи: «... в «Хуторній поезії» спостерігаємо проблески правдивого таланту поетичного і сильного, хоть, звісно, не радісного чуття, а при тім форма віршова в «Хуторній поезії», хоч нехай собі наш автор говорить що хоче, єсть майже бездоганною стих немов з міді кований. Наведемо для приміру хоч би отсю строфу відслонючу темне нутро душі Кулішевої:

На мій первоцвіт вдарили морози,
Заціпило мені від холоднечі,
Не докотившись, застигали сльози,
В сумне стогнання обертались речі.

Такі слова на старості літ пишуться кров'ю, а сього не слід би забувати критикам, висказуючим поспішно подібний суд, як автор статті в «*Athenaeum*» [26а]. Відносно збірника «Дзвін», то І. Франко зазначав, що в ньому є «низка віршів ліричних, особистих, тихих, як далекий гук вечірнього дзвону, а жалібних, як гірська трембіта. Небагато тих віршів... та вони становлять її головну вартість, їх сміло можемо і з погляду на форму, і з погляду на мову і зміст зачислити до перлів нашої поезії. Ніколи Куліш не написав нічого кращого над отсю віршу, що має напис «Чолом доземний мойй же таки знаній»... Від часу Шевченка поезія українська не промовляла такою чудовою, енергійною мовою, яку отсе на старості літ віднайшов Куліш. За отсих кільканадцять суб'єктивних, ліричних та епічних п'єс (гляди вельми інтересну казку про курку з курчатами) ми готові простити Кулішеві цілу купу його псевдополітичного і псевдокультурного, непоетичного, а то прямо несмачного белькотання... котрим наповнена решта його «Дзвону»» [27, с. 8].

Микола Костомаров у статті «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность», писав про вірші «Хуторної поезії»: «Все они богаты мыслями, но тяжелы и вообще возбуждают желание, чтоб г. Кулиш оставил стихотворное поле и ограничился прозаическою формою, которая у него выходит удачнее стихов» [28, с. 230].

Але водночас слід зауважити, що на початку ХХ ст. поетика П. Куліша оцінювалася уже по-іншому. Відомий український письменник Богдан Лепкий зазначав у своїй передмові до творів П. Куліша, виданих у Берліні 1923 р.: «Поки поети пробували переспівувати ніби то легкий склад Тарасових віршів, доти не було великого хісна для нашої поезії, а як стали приглядатися до поетичного ремесла Кулішевого – явилися нові справжні Митці, – одним з перших Іван Франко». А відомі дослідники творчості

П. Куліша М. Жулинський та Є. Нахлік у статті про письменника зазначали: «Поезія М. Старицького, І. Франка, А. Кримського, Лесі Українки та ін. виростала переважно з тих пагінців ритмо-мелодики і строфічної організації, які прищепив українському віршуванню П. Куліш» [29, с. 98].

У деяких своїх віршах П. Куліш висловлював упевненість, що і знедолена, мертва Україна все ж відродиться.

Ти ж, паньматусю, перед богом вічним,
Мов перед сонцем раняшня рослина,
Засяєш знову духом предковічним,
Безсмертна мати бідолахи сина.

Воскреснеш, нене, встанеш з домовини...

Тебе я словом правди привітаю,

І розіллється слава України

По всій вселенній, од краю до краю

(«Слово правди»)

Проте суспільно-політичні процеси, які проходили в Російській імперії, в зв'язку з Україною, зокрема підписання Олександром II Емського указу 1876 р. про заборону української мови в школах, літератури та театрів, змусили Куліша змінити свою думку про Росію і тодішню царську владу. Він її характеризує як душителей всього українського. Цим проникнута згадувана вище його поезія «Слов'янська ода. Відгук на панславістичне гукання по Європі російського архистратига Скобелева», яка була опублікована 1882 р. у Львові в газеті «Світ». Це їдка сатира на самодержавство з його політикою пригноблення слов'янських народів, російською церквою, яка була посібником політики царизму. А тому П. Куліш намагався налагодити відносини з діячами культури Галичини, Австро-Угорщини, Польщі. У письменника виникають різні творчі плани на майбутнє, сподівання. Він, зокрема, планує видавати журнал «Світло» та організувати видавництво.

У 1882 р. у Львові вийшла публіцистична брошура «Крашенка русинам і полякам на Великдень 1882 р.», яка була присвячена

Т. Шевченку і А. Міцкевичу. Одним із епіграфів до твору Куліш бере рядки зі своєї «Хуторної поезії»: «Брати, забудьмо давні чвари, / та засвітімо світло вкупі...», а також зі «Зазивного листа» до української інтелігенції, яким завершував збірку «Хуторна поезія»: «Не малий ми нарід, дарма ще нас не добачають наші сусіди у своїм величанні. Не малий уже тим, що, докіль стояли ми за Польщу, під п'ятою в ляха звивалась Москва, а як почали стояти за Москву, стала тоді Польща пишати під п'ятою москаля». У третьому епіграфі поет звертається до Всевишнього Бога з надією на мир і Воскресіння і Просвітлення людей. У цьому була основна думка Куліша, який закликав у вступних рядках твору до співрозмови двох великих народів про подальшу їх долю: «Панове русини, любі наші українські родичі, і ви, панове поляки, не чужі нам українцям люди. Ради світлого свята, котре говорить нам, що наші предки воскресили в наших душах і ми самі воскреснемо в душах наших потомків, побесідуймо вкупі про те, що з нами діялось і що з нами діється нині». Автор твору закликав русинів і поляків до миру, братерства, злагоди, бо в них єдиний Бог, не дивлячись на різні конфесії. Але представники інтелігенції Галичини критично віднеслись і до «Хуторної поезії», і до «Крашенки...». П. Куліш під час свого перебування у Львові взимку-навесні 1882 року, а також у Відні, намагався все ж налагодити відносини з громадськістю краю.

На жаль, сподівання Куліша на організацію українсько-польської співпраці в Галичині, організацію видавництва та випуску газети не увінчалися успіхом. Виявилися й інші різні факти розчарувань, і поет звертається до історії та культури Сходу, пише поеми «Магомет і Хадиза» та «Маруся Богуславка (1620–1621)». У листі до Михайла Драгоманова від 22 березня 1883 р. Куліш подав «Бібліографічну нотатку до поеми «Магомет і Хадиза». Говорячи про цикл нових поем, він зазначає: «У тих поемах думав він змалювати найвиразніші появи арабо-магометанської культури, до її занепаду в перевазі над нею варварства, з одного боку – азіатського, з другого – європейського. Не покидаючи рідної

Українщини, автор у поезії чужої житні відпочиватиме духом од польсько-єзуїтського московсько-російського і нашого козако-українського фанатизму, котрий не дає легко дихати поетові. Як стане йому надто уже важко в нездоровому воздуху предківських кладовищ, що постали на купах польського та московського трупу, він одчинятиме собі двері на Восток, звідкіля прийшли найвищі наші ідеали, найкращі перекази нашого духа» [30, с. 237].

П. Куліш протягом 1880–1883 років декілька разів залишав Мотронівку сам, або з Олександрєю Михайлівною, відвідував Львів, Відень, Краків, але після невдач повернувся на хутір і почав жити усамітненим життям. У своїй праці «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» він писав: «Хуторская жизнь после столичной – самая лучшая». Правда, тут же уточнював, що людині, яка пізнала високі ідеї, не так просто відійти від того середовища, в якому вона була.

Але П. Куліш не був безсилий. Він зумів відійти від того бурхливого попереднього життя, до якого вже звик і яке полюбив, і увійти у знайомий йому ще з дитинства світ, і разом з дружиною створити середовище відносно спокійне від тих баталій, у які він був втягнутий у ці роки, і фізично творити добро та інтелектуально задовольняти себе тим, що йому було до душі: перекладати європейських письменників, Святе Письмо, писати ліричні та драматичні твори.

У першій половині 80-х років П. Куліш пише «Драмовану трилогію» («Байда, князь Вишневецький» (1553–1564) (С.-Петербург, 1884), «Петро Сагайдачний» (1621), «Цар Наливай» (дві останні вийшли після смерті Куліша в Харкові 1900 р. разом з першою), в яких відбилися погляди письменника цього часу, що торкалися возз'єднання прогресивних сил України і Росії проти спільного ворога татарів, про культурницький розвиток взаємин між державами, про державне возз'єднання України з Росією і спільної боротьби проти «недоляшків» і «потурнаків». Один із героїв п'єси Хмелецький, який є рупором ідей автора, стверджує: «І я про єднання Русі дбаю, та не під самовладним кулаком... Я на свободу

розуму вповаю...», бо «вповать на деспота даремно». «Дух братерства щирого» автор порівнює з «світлом». Він не сприймає пияцтва, злоби, ненависті, а ратує за законність, «релігію розуму», проти будь-якого фанатизму, в тому числі і релігійного. Автор віддає перевагу і свою симпатію «культурникам»: «О, Русь і Польщо! Скільки в нас завзяття! Як високо і гордо дух наш дише! Та щоб не обнялись навіки браття, єхидний Рим вам лист розводний пише». Як бачимо, хутірський період був дуже насиченим у творчому відношенні.

Багато уваги приділяв П. Куліш господарству, бо треба було обробляти 120 десятин землі, дивитися за скотиною, якої було чимало, садом, і у Пантелеймона Олександровича з'явилася ідея віддати частину землі і приміщень в оренду, щоб забезпечити собі стабільний заробіток.

У 1884 р. П. Куліш віддав орендарю-поляку Зеленському землю (50 десятин), п'ять кімнат батьківського дому для його сім'ї, продав їм худобу з умовою, що орендар буде перші три роки сплачувати по 1 тис. крб, а в наступні три – по 1 тис. 100 крб, водночас за кожну чверть року – наперед. Але орендар виявився не чесною людиною, дозволив собі здійснювати різні махінації, створив невиносну для життя обстановку, що Куліш змушений був залишити хутір і перебратися в Борзну, тимчасово поселившись у будинку Віктора Забіли, який уже помер.

Приват-доцент Київського університету М. В. Стороженко, який відвідав Кулішів у червні 1885 р. в Борзні, дав портретну замальовку письменнику: «Через несколько минут в комнату вошел среднего роста сухощавый, несколько сгорбленный старик с редкими седыми волосами и небольшой остроконечной бородой, с длинным острым носом, глубокими пронзительными глазами, одетый в серый суконный сюртук, светлые летние брюки, запущенные в сапоги, с серой фетровой с большими полями шляпой. Это был Кулиш» [31].

15 серпня 1885 р. Куліші повернулися на хутір і розпочали наводити порядок. Але 6 листопада цього ж року трапилася в

садибі пожежа. Підозра пала на орендаря, бо він, обмолотивши зерно і скривши це, застрахував комору з соломною, підпалив її, щоб отримати страховку. Вогонь перекинувся на хату і знищив бібліотеку, рукописи, листування та інші речі господарів. Вдалося врятувати дуже мало чого. Почалася судова тяганина, яка забрала здоров'я як у Пантелеймона Олександровича, так і в Олександри Михайлівни. Прийшлося жити тимчасово в колишньому зимовнику (льодовні).

Ганна Барвінок сповіщала Івана Пулюя: «Вам, звісно, що я вся занята була найтруднішою роботою, господарством, котре ще при сьому і давало мало доходу, а суд прекрасний присудив нашому арендаторові два роки хліб з поля збирати для себе. А він не тільки нам нічого не заплатив, а ще приїхав без копійки, – то сіно і борошно і навіть сахару й солі, – сказано, все йому дай, і три неділі жив у нашому удержанню. От які у нас судді! Кажуть, що велику взятку взяв з арендатора, а все таки сам з довгів не визволився – застрілювся. Куди нам було тягатись з такими. Арендатор нас тричі палив, не з ненависти, а застраховавши добре поцінно хліб, щоб получить за се гроші. А щоб не подумали на його, то почав палити з воріт, мов люде нехороші. А вони нас ні перше, ні потім не палили. В сусідах – в половинщиках ми ворогів не маєм. Він у ночі машиною все повимолочував, попродав, а потім солону вже палив і – все до нитки спалив» [Там само, с. 132–133].

Крім наслідків пожежі, спостерігалися і деякі сутички з сусідами, про що П. Куліш розповів у поемі «Адам і Єва». Але згодом вони зникли, і можна назвати чимало тих, хто допомагав Кулішам, зокрема, це сім'я Костянтина Шаповаленка, у якого деякий час жили після пожежі, Іван Троїцький із Оленівки, який був добрим ковалем, теслею, любив землю, умів гарно обробляти її, допомагав по господарству, вів «Щоденник», у якому записував все бачене із життя Кулішів, відгукнувся на смерть Пантелеймона Олександровича віршем «Сльоза над домовиною Куліша» та «Спомином про незабутнього сусіда Куліша»

(Зоря. 1897. 1/13 травня). Як свідчать спогади деяких із сусідів, Куліш мав певний позитивний на них вплив.

Це був важкий період у житті Кулішів, які постраждали від пожежі, бо згоріли будівлі, бібліотека, рукописи, яких не можна було поновити. Але треба було жити. Ветеринар із Чернігівщини Михайло Скугар-Скварський, який відвідав Кулішів взимку 1890–1891 р. і знайшов господарів у колишній клуні, засипаній снігом. «Роздивився, – пише оповідач, – і побачив у снігу маленьку дірку, що подібна була до вікна, і другу, трохи більшу дірку, що я її й прийняв за двері. Ледве проліз у цей низенький вхід, як опинився в якійсь не то землянці, не то клуні, взагалі в якомусь надто пролетарському помешканні, з такою ж меблею: біля низенького столика, на зразок чоботарського, сидів на низенькому стільчику старезний дідусь у старій курточці; на голові мав він щось подібне до ковпака «ветхого деньми», а біля нього стояла висока, огрядна, але струнка літня жінка з слідами давньої краси. Мене зустріли мовчки. Коли ж я привітався і сказав, чого я заїхав, зразу картина змінилася: ми розбалакалися, почалася щира розмова. Старенький дідусь, яким мені спочатку показався П. О., виріс на гіганта розуму й волі, який розкривав такі обрії, що аж дух захоплювало. Було видно, що йому тісна не тільки його халупа, але й увесь тодішній світ» [32].

У 1891 р. побудували нову невелику під солом'яною стріхою хату, в якій пролетіли останні роки П. Куліша разом з любовою дружиною.

«Куліш любив природу, жив серед неї, його хутір був не звичайна садиба, а наче дикий занедбаний сад, – згадував Михайло Скугар-Скварський, коли побував у Мотронівці вдруге на початку літа 1891 р., – двір садиби був як широка поляна, що з двох боків заросла деревами, а наприкінці цієї поляни стояв новісінький дерев'яний будиночок, а за ним фруктовий садок». І оповідач далі доповнює свою характеристику Пантелеймона Куліша, подану раніше, новими деталями: «Взагалі це була широка натура, що й у праці, і в веселощах дуже нагадувала могутні вдачі кращих синів

Запоріжжя. У ті часи, коли я бував у П. О., йому було коло 80 років, але в ньому ще жила могутня сила розуму... сила напруженого луку. Цією силою дихав його лист до нас, студентів, що за тисячу верст сколихнув нашу громаду. Ні один лист інших письменників, а ми їх чимало одержали, не підняв так нашого настрою до праці, як лист П. О. Куліша. Куліш жив у повному відокремленні від «борзенського общества», і це цілком зрозуміло, як узять на увагу те середовище, що там животіло» [Там само, с. 82–84].

Хутір Мотронівку П. Куліш перейменував на Ганнину Пустинь, натякаючи на спосіб їх усамітненого життя. Саме тут по-справжньому відбулося єднання їх душ, почуттів і творчого натхнення. У одному із своїх листів О. М. Білозерська-Куліш писала: «... у нас тепер рай. Соловьев сосчитать невозможно. Сад в цвету, сирень, клубника, нарциссы, ландыш, черемуха, все, все издает благоухание, окна все выставлены и растворены – везде здорово, хорошо, только недостаток людей. Двор зелен, вычищен, коляска с осени обновлена, только скот не продан, это беда, без грошей» [33].

Життя подружжя Кулішів було наближено до побутування простих людей. Пантелеймон Олександрович і Олександра Михайлівна самі багато працювали в полі, саду, по господарству. Листи Ганни Барвінок рясніють деталями побутового життя. «Начались жнива, сено убираем! Часто приходится и дорогих своих гостей оставлять одних, и обедаем не всегда в урочный час, и обед, кое-как наскоро сколоченный, много скота, коней, свиней. У нас так, как в Ноевом ковчеге, все есть: 3 коней, 2 пари волів, 2 плуги, 3 корови, 4 телят, 2 бички. Землі під двором, садом, гаєм і полем трохи більше 40 десятин «Остальная запродана и задатки получены. Этими десятинами не трудно орудовать».

В іншому місці Олександра Михайлівна додавала: «Я хотя хозяйствовать и занималась, но вполне ему (П. О.) сочувствовала, его горячим порывам души – самоотвержению, что он делал

для блага України и развития народа. Я оставила балы, выезды, эффекты и для меня лучший концерт был шелест его бумаг, скрип пера. А если он усладит еще мою жизнь чтением-рассказом широких своих познаний или эпизодом из своей жизни, то я совершенно счастлива и о бесцветной жизни никогда не сожалела» (Письмо Шугуровой от 16.VI.1905).

Переваги хуторського життя П. Куліш відобразив у циклі своїх творів «Хуторська філософія і віддалена від світу поезія» (1879), «Хуторні недогарки», в яких поет хотів представити читачеві не лише «культурників», які мають «чисте серце» і «праведний розум», «ум просвічений», а й тих, у кого ум «природний», сформований народними традиціями і пов'язаний з діяльністю хлібороба, що працює на своїй землі і має достаток. Автор на боці заможного хуторянина.

І все ж садиба Кулішів не перетворилася на звичайнісіньке хуторське сільськогосподарське поселення, бо культурна діяльність господарів піднімала цю садибу до значення гнізда культури. І, відрізняючись від раніше описаних нами дворянських садиб за зовнішніми ознаками, вона все ж рідниться з ними своєю духовністю.

Основною причиною переїзду П. Куліша в сільську місцевість був конфлікт з петербурзьким оточенням, з царською політикою пригноблення українського народу, прагнення письменника докорінно змінити форму життєдіяльності.

В садибі П. Куліш і Ганна Барвінок багато працювали не лише фізично, а й інтелектуально. Письменник тут підготував поетичну збірку «Дзвін» (1893), про яку схвально говорив І. Франко. Тут він також написав драму «Магомет і Хадіза» (1883), «Маруся Богуславка» (1885), поему «Куліш у пеклі» (1890–1896), «Грицько Сковорода» (90-ті рр.), низку ліро-епічних поем, п'єси «Байда, князь Вишневецький. Драма» (1553–1564) (1884), «Петро Сагайдашний» (1621), «Цар Наливай» (1596) та інші, про які ми згадували вище.

Творча доля Ганни Барвінок

З хутором Мотронівка, а згодом Ганнина Пустинь пов'язана і творчість Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш, яка відома в літературі як Ганна Барвінок.

У кожного з письменників був свій робочий стіл, за яким вони зосереджено писали свої твори. Але постійно П. Куліш відчував поруч себе вірну дружину, яка все робила, щоб йому було добре працювати. Одному зі своїх знайомих він сказав: «Без цієї особи не можу ніде жити, хоча б у самому раю. Без Олександри Михайлівни книжка моя не була б написана. Увесь життєвий клопіт вона взяла на себе, бережучи мій спокій, мій час, моє здоров'я».

Творчий шлях Ганни Барвінок означений двома основними періодами, коли вона входила в український літературний процес, друкуючи свої твори в альманасі «Хата» та журналі «Основа» і в мотронівський період, коли вона проживала на хуторі з П. Кулішем у кінці 80-х – 90-х років та без нього у 900-х роках початку ХХ ст.

Початкові свої твори Олександра Білозерська-Куліш підписувала псевдонімом А. Нечуй-Вітер, поки П. Куліш не порадив їй змінити на Ганна Барвінок.

У 1860 р. в друкарні П. Куліша та альманасі «Хата» були надруковані оповідання «Восени літо», «Лихо не без добра», а також у 1861–1862 рр. журналі «Основа», «С Вольни», «С дороги», «Не було змалку – не буде й до станку», «Сирітський жаль», «Хатнє лихо», «Жизнь в одном селе», «Наш дід і піп». Всі вони надруковані під рубрикою «З народних уст», що свідчило, що їх авторка опиралася на те, що бачила і чула у народному середовищі. Але це не стенографічні записи. Ганна Барвінок, як художник слова, обробляє його і робить типовим для сільського сімейного життя з його позитивними і негативними персонажами. Авторка не виходить за його межі, не торкається широко соціального життя, а зосереджує свою увагу на складних сімейних

відносинах, на житті жінок, їх бідуванні та хвилинах радості. Б. Грінченко у своїй праці «Поет жіночого горя» підкреслював: «... оповідання Г. Барвінок можна студіювати, як вельми коштовний і правдивий матеріял задля характерисики нашого народного життя. Ще й тим сі невеличкі малюночки мають велику ціну, що авторка придивлялась до народного життя і малювала його за довгий період – років сорок: почавши ще за кріпацтва та аж до сього часу» [3].

Перший твір Олександри Білозерської-Куліш позначений 1857 роком, зокрема оповіданням «Лихо не без добра», а останній «Лапкові думки» (1910) за рік до її відходу у потойбічний світ. Хоча, як зазначала вона в нарисі «Епізод із нашого життя на користь самостійності України», вступ її в літературу був значно раніше – 1847 р.: «Не гаючи часу чоловік мій дав мені олівця і папір і руки і всяко зпохочував, щоб я записувала все, що побачу і почую. Страшенно мене це пригнічувало, невпевненість у собі, не розуміючи, що саме потрібно записувати... нова сфера діяльності обтяжувала мене. Але... наполегливість того, перед ким я завжди прагнула бути гідною уваги, примусила мене підкоритися» [3, с. 47]. Тож не випадково, що деякі оповідання позначені як дорожні записи.

Відряджаючи перше її оповідання широкому читачеві альманаха «Хата» (1860), П. Куліш у вступному слові від видавця наголошував на тому, що твір Ганни Барвінок має свої коріння у народному житті, бо «писана словесність, яка б вона не була розкішна, або мізерна, виростає не з якого іншого ґрунту, тільки з того самого народу, котрого широке слово взяли собі писателі за поїканне до своєї мислі... Чим же, скажіть на милість, чом же це вряди-годи хіба появить хто-небудь таке друкованне з записаних речей людських, що читається з уподобою, наче слухаєш найкращі речі найкращих селян і селянок? Тим то й ба, панове, що не всяке з письменних вибере до дружньої розмови красномовну просту людину, не всяке й до себе принадить по-братерські, бо до того потрібні не ласкаві словця, не гроші, або подарунки; до

того перва й одна річ – щоб так любити, як добрий брат любить брата. Спитайте ж кожен у себе, як він до того почувується? Що ж сього мало: треба ще вміти вибрати, що записати з яких річей, а що й одкинути. Не кожен бо з тих красномовних простих людей слово до слова, як чисте золото, сипле. Треба зробити гарний вибір, – тоді й буде пшениця без полови й куколю. От воно, чом, уряди-годи хіба й появить хто-нехто таке друкованне з записаних речей людських, щоб читалось з уподобою наче слухаєш найкращі речі найкращих селян й селянок» [3, с. 370–371]. Саме ці слова відносяться і до творчості Ганни Барвінок, яка зуміла «із народних вуст» взяти те, що безмежно хвилює читача, дає йому можливість відчутти і сприйняти до болю ті переживання, страждання, з якими пов'язана доля героїв оповідань Ганни Барвінок, сповнених мрій і надій на здобуття справжнього щастя. Саме виходячи з цього, Пантелеймон Куліш слушно зауважив про характер відбору матеріалу для збірника і, зокрема, оповідань та нарисів Ганни Барвінок: «От на такі дивись ескізи і такої шукай простої драми в щоденному житті людському, коли хочеш народ свій показати в повісті чи в поемі, як у чистому зеркалі! Тим то даємо ми в своїй «Хаті» не малу вагу таким коротеньким оповіданням, як отсе «Лихо не без добра»... коштовна штучка, котра виявляє поетичню натуру і людскість нашого селянина іншим способом, аніж кому б ні було з наших писателів приходилось і досі її виявляти Для творчества бо художницького то була б аж надто смілая задача – засіяти восени літом» [3, с. 373], а Ганні Барвінок це вдалося.

В 60-х рр. спостерігається передрук у Львівській періодиці оповідання «Восени літо» та друк оповідання «Домонтар» у газеті «Правда». І це все, що зазначено в бібліографії творів Ганни Барвінок за цей час. У 1877 р. в Буковинському альманасі «Руська хата на рік 1877», який видавав Данило Млака, були надруковані два оповідання Ганни Барвінок «Трудящий шукає долі, а доля трудящого», «Чорт у кріпацтві» під рубрикою «Записала з народних уст».

Після цього різні життєві перепони не давали Ганні Барвінок зосередитися на власній творчості.

Другий період починається з часу прожиття Ганни Барвінок і Пантелеймона Куліша на хуторі Мотронівка. В цей час були написані її кращі твори, які знайшли своє місце в багатьох альманахах, зокрема «Рада», що видавав у Києві М. Старицький, «Перший вінок», жіночий альманах, який друкувався у Львові з ініціативи Наталії Кобринської і Олени Пчілки, «Складка», що здійснював у Харкові В. Александров, у журналі «Киевская старина», львівських газетах «Дзвінок», «Діло», збірнику Н. Кобринської «Наша доля» (м. Стрий) та інших.

У цих виданнях побачили світ такі твори письменниці, як «Квітка з сльозами, а сльози з квітками», «Хатнє лихо», «Перемогла», «Жіноче бідування», «П'яниця», «Молотники», «Половинщик», «Русалка», «Кривенька уточка», «Побожна пара», «Спасенний москаль», «Казка про орла, про чорта і про чортову дочку», «Лисиця та журавель», «Праправнучка Баби Борця», «Забісована дівчина Настуся», «Королівщина».

Після смерті П. Куліша було здійснено друкування лише декількох творів: «Молодича боротьба» (1899), «Вірна пара», «Спасенна пара» (1900), «Гречаники» (1901).

Значною подією у творчому житті Ганни Барвінок було видання в Києві 1902 р. Борисом Грінченком збірки її оповідань, куди увійшли, крім зазначених вище, також «Жидівський кріпак», «З дороги», «Сирітський жаль», «Нещаслива доля», «Треба набігти тропи», «Батькова помилка», «Сумне подружжя», «Накритка», «До іншої ходять».

Після цього у «Літературно-науковому віснику», що вже виходив у Києві та альманахах «Рада» і «Рідний край» з'явилися декілька оповідань Ганни Барвінок: «Промінь» (1902), «Садовнича школа» (1904), «Соловейко» (з нагоди 35 літ ювілею М. Лисенка) (1904), «Правда на світі нівечиться, а вже колись визначиться» (1905), «Святе Різдво та хуторі» (1905), «Бабусині мрії» (1906), «Горе на горе скинулося» (1906), «Перший успіх. (Легенда: На

спомин моїм онукам)» (1906), «Спасенна пара» (1907), «Довічний жаль» (1908), «Малюнок» (1908), «Щоденна гірка пісня: (Малюнок сільського життя)» (1908), «Три шляхи» (1909), «Гречка» (1910), «Дивовижне утя» (1910), «Льон» (1910), «На самотині» (1910), «Майорівна» (1911).

Не обходила увагою творчість Ганни Барвінок і літературна критика прижиттєвого періоду. Серед них слід назвати статті Омеляна Огоновського, Бориса Грінченка, Івана Франка, Олександра Грушевського, Анатолія Вахнянина, М. Венгжина та інших.

25 статей було опубліковано в рік смерті Ганни Барвінок у 1911 р. в газетах «Рада», «Діло», «Рідна школа», «Неділя», «Украинская жизнь» тощо, авторами яких були М. Вороний, Д. Дорошенко, Н. Кобринська, М. Підгірянка, Юл. Романчук, Л. Старицька-Черняхівська, М. Шаповал, В. Щурат та ін.

Перечитуючи твори Ганни Барвінок, відчуваєш, наскільки близько авторка стояла до простого люду, як глибоко проникала вона в сутність їхнього життя. Ще П. Куліш відмітив цю близькість і підкреслив, що повсякденні спілкування з селянами допомогли їй пізнати життя українського народу, здобути ті особливі скарби простолюдного побуту, що розсіпані так щедро в її оповіданнях на здобич і самій етнографії.

Але Ганна Барвінок, спілкуючись з життям простого народу, вислуховуючи їх життєві історії, уміла виділити в них специфічне, своєрідне, почерпнути із цього життя факт, ситуацію, які відбивали не поодинокі явища, а робили їх типовими. Як радив П. Куліш, треба вибрати із почутого основне, відкинути «полову від зерна», загострити на ньому увагу і розповісти про це так, щоб читач сприйняв це, як своє.

Основною темою творчості Ганни Барвінок було сімейне життя і, зокрема, життя жінки. І, звичайно, авторка оповідань підходить до відбору фактів по-різному. Борис Грінченко в статті з дуже точною її назвою «Поет жіночого горя» зазначає: «... в одному оповіданні вона дуже вибирає, відкидаючи все зайве, до теми незалежно, в другому заховає багато побічних подробиць, не

зв'язаних органічно з тією речею, про яку мова. Іноді в неї майже або й цілком самостійна творчість («Перемогла»), іноді се за малим не такі записи, які бувають у фольклористів («Правнучка Баби Борця»). Ото ж, коли зважити те все, то й зрозуміло кожному буде, що й таке «друкованне в записаних річей людських» все ж має в собі багато суб'єктивного в малюванні народного життя» [3, с. 379].

Проте тут слід зауважити, що в оповіданнях Ганни Барвінок не так вже й багато цього писательського суб'єктивізму. Цю вимогу – писати так, як було насправді в житті, слідуючи етнографії, пропагував П. Куліш. І саме це вразило його і в творах Марка Вовчка. У листі до дружини Олександри Михайлівни він писав 12.06.1857 р.: «Получил я от жены Марковича новый рассказ из народной жизни. «Чудо, Чудо!» – восклицаю как Грабовский. Ничего подобного еще не было в литературе нашей. Важно здесь то, что нет вымысла, все было, все случилось и рассказано именно так, как было и случилось; но какой язык! Какія формы! Чудо, чудо! Я даже никому не читал из опасения, что не поймут так, как я понимаю, а это оскорбительно! Когда напечатаю, пускай тогда понимают каждый по своим силам. Но говорю, что это золотое дно для будущих малороссийских писателей. Вот этнография, вот она! Так должно рассказывать о народе! Так должно сочувствовать народу» [3, с. 414].

Це ж помітив П. Куліш і в творах Ганни Барвінок. Але підходи до зображення селянського життя у Ганни Барвінок і Марко Вовчка, які працювали в один час, обидві були підтримані П. Кулішем, хоча Олександра Михайлівна почала писати раніше і не любила, коли її називали ученицею Марка Вовчка, були відмінні. Про неї Ганна Барвінок говорила: «Оповідання Марка Вовчка мені дуже подобались, проте тема мені видавалася занадто однаковою. Я бачила багатство натур і життя нашого народу, і я знову взялась за перо» («Ганна Барвінок. Спомини за 1845 рік») [3, с. 448].

І це твердження відповідає дійсності, адже Ганна Барвінок змалку і до самої старості прожила майже весь час з українським

селянством, бачила зблизька всі його особливості. А росіянка Марко Вовчок, не знаючи ні мови, ні традицій, ні фольклорних, етнографічних і етнічних особливостей, лише на деякий час, занурившись у цей світ, завдячуючи своєму талантові, а також чоловікові, Опанасу Марковичу, прекрасному знавцю життя українців Полісся і редакторові П. Кулішу, зуміла представити читачеві «Народні оповідання», які були так високо оцінені громадськістю. Нове в них було те, що письменниця подала свій голос протесту проти кріпацтва.

Мова оповідань Ганни Барвінок інша, вона близька до живої мови жителів села. Микита Шаповал у своїй розлогій ювілейній статті 1911 р. писав про особливості розповіді, якою користувалася письменниця: «Божественно прекрасна мова, повна чудових епітетів, зворотів, метафор; надзвичайно м'який ліризм і повна доза філософічності ... Вся краса іменно в несподіваних рухах. В оповіданнях Гани Барвінок так і є. Тече, пливе мова, мов орел в повітрі. Рівно, плавно, просто лінією. Потім зразу несподіваний змах крил, напрямом змінився, красивий вольт один, два, екскурс в бік, крок назад, а потім знову тиха течія, ніби буркоче, дзюрчить вода в лісовому потоку по корінцях – переливається, плюскоче. І знову вольт! Так це несподівано, різноманітно, але на одному фоні, на однім тоні, не на рушаючі пейзажу, не розбиваючи акордів однієї мелодії» [3, с. 404–405].

В цьому ліричному екскурсі літературознавцем визначено багато того специфічного, що характерне для мови оповідань Ганни Барвінок і виокремлює її з кола письменників, що писали про сільських жінок і особливості їх життя: Панаса Мирного, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, Івана Нечуя-Левицького, Грицька Григоренка тощо.

І сьогоднішній читач зачаровується мовою творів Ганни Барвінок, бо вона по-особливому наповнює її елементами народної творчості, специфічними епітетами, метафорами, порівняннями, які ідуть із пісенної мелодики, прислів'їв і приказок.

Але тут слід підтримати думку деяких дослідників, що тут нема голої етнографії, голого списування побутових чи ритуальних

сцен, предметів селянського обіходу. Ганна Барвінок і тут проявляє свою майстерність як художник слова.

В її творах все вражає читача, починаючи від назви оповідань, переважна більшість яких основана на приказках і прислів'ях і часто сконструйована із них письменницею: «Лихо не без добра», «Не було змалку – не буде й до станку», «Трудящий шукає долю, а доля трудящого», «Квітка з сльозами, сльози з квітками», «Правда на світі нівечиться, а вже колись визначиться», «Горе на горі скинулося» та ін.

І далі сам опис сцени, в якій діє героїня, опис її поведінки, психологічний стан – все це вражає, бо в цих деталях проявляється надзвичайна майстерність письменниці. Вона як жінка уміє заглянути в глибину душі своїй героїні, відчуті її горе, зрозуміти важке її життя, і побачити ту іскорку радісної хвилини, яка на мить змінює її зовнішній вигляд і внутрішній стан. Як зауважив Б. Грінченко, народне оповідання в обробці Г. Барвінок є специфічною канвою, на якій вона вмілою рукою вишивала різні узори.

Пантелеймон Куліш, аналізуючи творчість Ганни Барвінок, зазначав в «Історичному оповіданні», що у збірку увійшла «Хуторна поезія» про вплив Шевченка: «Під цей незабутній час поставила мене доля близько коло однієї землячки. Се була людина хуторна, мало свідома в світі і його широкій, добрій і злющій житні... велика чуйна до краси і сили рідного, прибитого вже к самій землі слова. Я став читати їй напам'ять (бо всі ми знали їх як «Отче наш») Шевченкові плачі та пророкування. Нове творчество поета освітило й осіяло її душу так, мов небесне обітування чогось грядучого в перевазі світу над темрявою, правди над олжею, любові над ненавистю. Не забуду довіку тих сліз, якими вона плакала, слухаючи сі поетичні плачі, сі побудительні пророкування... Се були сльози воскресення в нову, вічну, народну жизнь. Глибоко почула українка великі скорботи поета, великі його задуми» [15, с. 366].

Частіше Ганна Барвінок складає свою сумну пісню про страждальну жінку-селянку. Жінка в оповіданнях Ганни Барвінок різна.

Письменниця, детально знаючи сільське сімейне життя, часто помічає такі деталі поведінки героїні, які проходять мимо інших свідків. А саме вони, як свідчить літературознавець Мировець, відкривають у цій непоказній з виду, заляканій, забитій селянці багато розуму, волі, наполегливості, терпіння, любові, відданості. Але Ганна Барвінок не ідеалізує своїх героїнь і не пересичує негативом їх життя. Вона правдивий, об'єктивний реаліст – пише так, як воно є в житті.

Перед читачем пропливає її життя, коли чоловік «б'є і п'є до загину», «коли не кулаком, то словом приснопить». «Він мене коромислом як опереже!.. А я другою дівчиною ходила... Усе, що мала, – позакладала, то попродала... Заходився: моя хата! Та ще затяв її продавати. Я пішла до громадян просити, щоб відстояли, а послі і до судді. Ну вже він мене колінчив, колінчив після сього». В таких умовах жила Стеха із оповідання «П'яниця». Ганна Барвінок розповідь героїні вибудовує так, що прослідковуєш за всіма етапами життя героїні: від її захоплення і любові до парубка Грицька Хвастика, у якого чорні брови і лице як намальоване, до пророчого попередження батька: «Не йди доню, пророкую тобі лихо. Ти на його вроду завидуєш, а що він на своєму господарстві важить? Що він за чоловік?» [3, с. 126].

Для того, щоб підсилити цю пересторогу, Ганна Барвінок включає пророчий сон, який розповідає Стеха. Подальше життя перетворюється на пекло. Але жінка ще на щось надіється, сподівається на краще: «Було мене б'є, б'є, та й засуне під піч; я зовсім нежива. Послі, одійду, погляну на його брови, як шнурочки зняті, та й думаю: на вас уповала! Сам як картина, зуби перластенські. Радосте моя, одрадо моя! Серце в мене було одхідливе: я про все й забуду» [Там само, с. 127].

Хоч це було засліплення коханням, ради якого героїня йшла на поступки, а далі – ради дітей, сина й дочок, яких згодом віддала у люди.

Стеха ще на щось сподівалася, а життя йшло без змін, і «душа так захиріла, що нікого нездужає кохати, і діти не милі, тільки жаль їх. Бідні діти! Нема в вас ні батька, ні матері! [Там само, с. 135]. Але все-таки діти, яких вона викохала за допомогою інших людей,

бо віддавала в найми, підтримали її, і вона тішиться ними, переживає за їх долю.

Розповідь Ганни Барвінок про страждальне життя, вкладене в уста героїні, проникнуте психологічною напругою. Читач не просто слухає її, а проникається тим же психологічним станом, що й героїня.

Оповідь Стехи збагачена різними приказками та прислів'ями, народними висловами та піснями, які підсилюють весь хід подальшого життя героїні, роблять цю сповідь образною, наповненою, справді, тим відчуттям того селянського середовища, в якому бідує героїня зі своїм колишнім коханим. Без хвилювання не можна читати й оповідання «Жидівський кріпак».

У своїх творах, які переважно засновані на фактах побутового життя селян, багато використовує авторка також сюжетів із родинно-побутової пісенної лірики, особливо пісень про кохання. У значній їх частині письменниця звертається до місцевого чернігівського фольклору, про що свідчать і назви краю, що зустрічаються в оповіданнях: Кукуріківка, Буряківка, Курілівка, Підгаї тощо. І про це устами однієї з героїнь оповідання «Русалка» вона свідчить: «Цікавила мене історія сільського вбозтва, вбозтва подекуди із своєї волі. Тихі чесноти без розголосу і пихи приваблювали мене...». Для творчої манери розповіді і оповідей в оповіданнях Ганни Барвінок належить широке розуміння нею етнографії, коли письменниця вводить у текст твору не лише пісні, приказки, прислів'я, опис побутових речей, а й розкриває народну філософію, світогляд, відтворює народну психологію. Саме це робить її оповідання глибоко народними і відмінними від творів інших письменників, які торкалися життя селян того історичного часу. Із простих розповідей оповідачів висвічується поступово і життєвий народний ідеал жінки, яка стає на ноги, пересилуючи всі сімейні і суспільно-побутові негоди, і досягає щасливого життя.

Колись Пантелеймон Куліш говорив: «А був би народ гарний, коли б доля йому лучча». Ганна Барвінок у деяких оповіданнях підтверджує це, показуючи, як жінка розквітає, коли змінюється на краще життя, коли чоловік її любить, поважає, коли загальними

зусиллями вони змінюють її життя на краще. Проте соціальні умови, в яких проживала знедолена, пригнічена і принижена жінка, а саме такими часто виступають героїні оповідань Ганни Барвінок, не можуть розкрити крила до радості і щастя, бо вони прибиті до тіла насиллям, приниженням, горем. Набагато вільніше жінкам-козачкам і набагато складніше – кріпачкам. Хоча в деяких оповіданнях авторка ідеалізує відносини панів і кріпаків, на що вказувала критика того часу.

В нарисі «З Волині» письменниця звертає увагу на те, як змінюється українське життя під тиском Росії, яка намагається заборонити мову, старі народні традиції. Вона з боєм говорить: «Чиста українська мова і задумливо-ніжні пісні у багатьох змінилися спотвореною московською, замість нашої звичайної сором'язливості і стриманості з'явилися зовсім-таки противні нам солдатські розгул і розгнузданість».

Ганна Барвінок – чудовий майстер розкриття різних жіночих доль. Кожне оповідання, це нова історія жіночого життя, наповненого випробувань. Часто ці героїні – сироти, яких виховували тітки, які готові були віддати дівчат за будь-кого. І потрапляє часто ця сирітка у таку халепу, що й придумати не можна, а то до знесилля працює на такій важкій роботі і заробляє стільки, щоб не вмерти з голоду і прикрити своє тіло хоч якоюсь одежиною. «Мабуть, у такому пекельному житті засніділа, цвіллю зацвіла душа й розум» (Б. Грінченко) у героїні оповідання «Молодича боротьба». Та ні, вона ще жива, бо може оцінити своє життя, стверджуючи: «Я з долею та й з людьми боролась, та ніби й гірку долю поборолла і людський недорозум». Це вже свідоме свідчення того, як треба і в цих умовах виховувати своїх дітей, організувати життя. Через деякі оповідання Ганни Барвінок, зокрема «П'яниця», «Хатнє лихо» переходить мотив прощення, коли їх героїні Стеха і Параска після всіх знущань, принижень, нестерпного життя прощають чоловікам, або співчують їм.

Ганна Барвінок у перших своїх творах «Лихо не без добра» та «Восени літо» зосереджує свою увагу на позитивних моментах

сільського життя, підкреслює, що навіть за складних умов можна його організувати так, що буде мир, злагода між подружжям, потяг до праці, то й буде достаток. Героїня оповідання «Лихо не без добра» (1857) – сирота, яка виросла в тяжких умовах, вийшла заміж за сироту, який запримітив її лише на полі, як жала і добре в'язала снопи, забрав до себе і «ввійшла вона в його хату, де пустою пахло і анічогісінько не було». А далі: «Як стали робити, як стали, дак і розжилися. Тепер я вже двадцять літ замужем і не бідна головочка. Дай Боже, щоб і моїм дітям так! Дітки зубуті, зодягнені, ми хліба не просимо..., чоловік шанує, нічим не зобижає. Сказано – лихо не без добра».

Головний герой оповідання «Восени літо» (1857) Іван дещо ідеалізований. Авторка твору зосереджує увагу не стільки на сімейному житті, хоч і воно присутнє, бо він добрий господар, який любить дружину, дітей, а на його громадській діяльності, коли він був сотником. І цей потяг, підкреслює вона, до того, щоб робити людям добро, залишився в нього і в подальшому. Авторка деталізує його подальші плани: «... Живе коло мене убога вдова, розгорила собі мазанку з весни. Треба їй послати мірочок зо дві житця на новосілля та цямринку в колодязь їй упустити. У неї тільки хата нова, а хазяйства ніякого... здається, й курка не ходить; а города того крихта, що нізащо й рук зачепити старостю. Іще ж, – думаю, треба й старця Божого, Архипа, запомогти. Стріха в його добре попрогнівала і мохом пообростала і треба заладнати. Пошлю наймитом віз очерету, нехай поладить; та борошенця і конопельок, – думаю, – можна приложити: він усе плете на мір вірьовки» [3, с. 22].

Читаєш і думаєш, для чого ця ідеалізація героя, життя ж набагато складніше. Але в цьому образі Ганною Барвінок закладена велика гуманістична ідея. Оповідання носить повчальний характер.

Але поступово авторка ускладнює життєві ситуації героїв. У подальшому оповідання насичуються такими фактами, що ставлять жінку часто у безвихідне становище. Ганна Барвінок переважно більшістю показує сильних жінок, які знаходять душевну силу,

енергію, щоб знайти вихід із тяжкого життя, розуміючи, що лише вона зможе забезпечити шматком хліба своїх дітей, дати їм лад, навчити знаходити опору в житті («Не було змалку – не буде й до станку», «Молодича боротьба»).

Саме завдячуючи мудрості, силі волі і вірі, що щастя не омине її, і дає можливість не просто вижити героїні оповідання «Перемога» Харитині, а вистояти до побідного кінця, не здатися. Закохалась у сільського хлопця-москаля Павла, і він їй відповів і пішов дослужувати чотири роки у війську. Чекала довго вісточки від нього, і не здавалась, вірила. І цю віру підкріпляла працею. Заробила грошей, працюючи на Донщині, зустріла чимало тих, хто пропонував їй вийти заміж, але чекала. По селу йшли різні чутки про нього, важко було це переносити. Опускались руки, затвердівала душа.

«Похилилась наша хата, завоняла пусткою через мої гордощі. Я з каяття стіни облуплені її цілувала, а тепер Івгу, бідолашну [подругу, яку зрадив москаль і покинув – Г.С.], прохала – допомогти мені кругом хати, і знадвору й з середини, обмазати. Піднялась охочим серцем Івга до підмоги. Найняла я в людей волоків, навозила з батьком глини, з Івгою обмазали хату, зчепурили так, як молоду. Вона, мов жива людина, якомсь випростувалась, усім навдивовижу. Новенькі вікна в базарі покупили, червоною глиною пообводили. Позирала хата на світ молодичею» [3, с. 117].

І як ця хата, так і Харитина, уже не молода дівка, відчула в собі силу і з вірою стала чекати свого судженого. І дочекалася. Перемогла. Щастя відплатило їй за те довготерпіння, за віру в добропорядність і благородство люблячої і люблячого. «А я така щаслива, прещаслива була! І місяць мій, і зорі мої, все моє, – мій Павлусь! Я все журилась та побивалась. Серце було в мене засмучене. Тепер тільки зрозуміла, мій Боже, що та любов зможе» [Там само, с. 122].

Ганна Барвінок опоетизовує любов, бо саме вона робить жінок мужніми, цілеспрямованими, вірними своїм коханим, переплетеним випробуваннями, тяжкими хвилинами чекання, бідкуванням.

Але в оповіданнях немає ідеалізованих жіночих образів, є щасливі, сильні натури, а то й покірні, терплячі, змучені працею і чоловіком п'яницею. В деяких творах бачимо й злих, ненависних, грубих тіток, свекрух, невісток. Ці образи доповнюють собою ту тяжку життєву ситуацію, в яку потрапляють героїні твору.

Оповідання «Королівщина» цікаве тим, що Ганна Барвінок піднімає питання про родову пам'ять: хто ти, що ти, з якого ти роду. Героїня збирає до купи всі предмети, що торкаються батьківської майстерності (її батько був майстер на прізвище Король): «Дещо було дідівське, королівське, що працював-робив мій панотець, повизнаходила: в кого днище, в кого столик чи ослінчик, у кого божник, чи мотовило або візочок – я все повимінювала то на пшоно труджене, то відпряду, то поможу конопель тіпати, да й віддам, щоб королівське добро, дорога мені королівщина, не розтікалась».

Дивуються люди, не розуміють її, а вона керується давніми традиціями – зберігати пам'ять про свій рід, про його трудові традиції, щоб всю цю справу передати і своєму сину. «А я довго в панів жила, то й уважала, що вони що-небудь старе, материнське або бабине люблять і хранять...» Ця ж тема характерна і для оповідання «Правнучка Баби Борця».

А ця традиція зберігалася і в родині Білозерських, вони цінували залишені ще з далеких часів окремі речі. Це і старосвітські убори, намиста, дукачі, що належали жінкам із родів Кочубеїв, Забіл, Селевичів, Риб, шматок жупана Павла Полуботка тощо, до яких були близькі роди батька та матері. І цей потяг до збирання старовини, літописних пам'яток, творів народної творчості був притаманний братам Олександри Михайлівни – Василю, Миколі, Олександрю.

П. Куліш у «Хуторній поезії», згадуючи своє весілля і наряди Олександри Білозерської, писав: «... А віном її були жемчуги, коралі, намиста, сережки і перстені, що переховувалися в роді ще може з часів Великої Руїни польської...».

Незважаючи на те, що в основу оповідання були покладені конкретні факти сільської родини, Ганна Барвінок описує їх не як стенографістка, а пропускає це через себе, бо в кожному творі знаходимо саме авторську інтерпретацію долі сільської жінки, хоча вона і сама повідує читачам про неї свою долю.

Про сам характер розповіді в її оповіданнях вона в листі до Б. Грінченка пояснювала: «Тоді зовсім ще писательок не було, тільки я зачала, да Вовчок з-під своєї дружини. Тоді багато дещо прощено було, коли не так. Тоді всяке нове слово, новий вираз здавався знахідкою, тоді треба було бігати за народом і учитись усьому. Було моя дружина... на ярмарку у Сорочинцях назбирає бабів, кобзарів у нашу квартиру і розпитує, записує» [3, с. 452].

Ганна Барвінок утвердження свого таланту пов'язує з настановами П. Куліша, заявляючи: «Я горжусь, що була слухняна учениця, увірувала в його істину, в його благородний порив. Багато було, можливо, обдарованіших... проте, не прониклись ідеєю любови до справи, вони дивились на це, як на забаву, як на мазурку. Я ж свого таланту у землю не зарила і принесла своє серце на алтарь...» [3, с. 452].

А у нарисі «Епізод із нашого життя на користь самостійної України» нагадує і слова П. Куліша про її творчість: «Не раз мій чоловік говорив мені: «Ти є моєю гордістю. Ти є моє творіння!» Але слід не перебільшувати значення цих слів, не робити Ганну Барвінок тінню її чоловіка, бо сама вона була талановитою, багато сама пережила хорошого і тяжкого, багато бачила негативу і все це сприяло тому, що Ганна Барвінок створила свій тип української жінки. Та й сама вона була своєрідним типом своєї епохи. О. Сікирський, аналізуючи її листування останнього періоду життя, зазначав: «Вона впитала в себе довготерпівість та невибагливість села, подячливість людини, що спробувала справжнього життя, сумирність жінки, що горіла «отображеним светом» від свого чоловіка, дивну чистоту служення ідеалу, у вихохану в страданнях, про які говорила сама з собою в різних

оповіданнях, не дозволяючи нікому заглянути в свою натруджену душу і потолочене серце» [33, с. 63].

У 1893 р. з'являється у збірнику Н. Кобринської «Наша доля» оповідання Ганни Барвінок «Праправнучка Баби Борця». Що ж нового у ньому було порівняно з іншими її творами? Воно начебто відноситься до типу стенографічних, бо авторка фіксує все те, про що розповідає Маруся Горбоносиха, але авторський коментар і діалогічні репліки виводять це оповідання на широкий естетичний та філософський простір. Тут і проблема «сильної і слабкої статі», християнські заповіді, традиції роду, філософія серця тощо. Як свідчать біблійські заповіді Христа і вчення апостола Павла, жінка іде заміж за чоловіка, щоб підкорятися йому, виконувати всі його примхи і народжувати дітей для продовження роду. Вона покійно віддається п'яному чоловікові, хоча уже давно у них немає почуттів одне до одного, іншому, який мріє, щоб вона швидше померла і одружитися через яму померлої з іншою, як це в житті Марусі Горбоносихи, чоловік якої фізично здоровий богатир, сватаючись до 16-річної худенької і маленької дівчинки, не уявляв свого життя, заявляючи: «Якби мені оцю дівчину та за себе взяти, я б літками перехрестився». І в цьому випадку героїні виконують свої подружні обов'язки і люблять тих, хто обрав їх.

Маруся Горбоносиха – не кріпачка, а з козацького вільного роду, виходить заміж теж за козака. Вона виросла в достатку і йде у такий же побутовий світ. Але вона ще дуже юна, проте мати видає її заміж, щоб позбавитися, бо сама, залишившись ще молодою удовою, хоч і з дітьми, але трапляється парубок, який покохав її і хоче взяти за дружину. Тож Катерині в цьому віці треба пізнавати нове життя, будувати свої відносини з чоловіком, до якого ще немає ніяких почуттів. І тут виникає проблема жінки і чоловіка в сімейному середовищі. Катерина покійно виконує свої обов'язки дружини, слідуючи християнським заповідям, нагадуючи що вона з відомого знаменитого борецького роду. І в цьому випадку колоритна вставка в сюжетну розповідь твору епізоду про сміливу і мужню прапрабабу не випадкова.

Всього лише три невеличких абзаци, а які вони виразні, психологічно насичені. Нагадаємо цю ярмаркову сцену: «Аж виходить борець на майдан, велетень страшного зросту: огрядний між плечима два лікті буде, рука – як лопата добра, пучки – як у вола роги, ноги – як човни, вид – як волоський гарбузяка... Виходить він отакий і каже до людей: «Гей, хто хоче зо мною поборотись? Дам півтори сотні рублів, або в землю по пояс ужену». Усі бояться, милуляться, чи йти, чи не йти... А він такий собі огрядний! руки розставив – вітряк! Тоді моя прапрабаба і каже: «Пійду я, чоловіче!» – «Боронь тебе, Боже! Він тебе зітре з землі. Дивись, який! Може, там ще в йому й нечиста сила криється! Хіба нема таких?» – «Та піјду, бо спробую!» – «Що се ти провадиш? Кажу тобі, – він тебе тут уб'є і й закопає». – «Да не бійся, чоловіче! піјду бо!»

Авторка через розповідь героїні у цьому епізоді зосереджує увагу на детальному описі борця, використовуючи гіперболічні порівняння, і цим здійснює психологічне збудження страху перед чудовиськом.

Подальше дійство дуже стисле, речення короткі, які характерні для рубленої прози: «Виступила таки. Борець каже: «Ходімо ж по порції вип'ємо». – Випили. – «Давай, каже, руки!» – Люде помліли, глядячи... Дала руку, він здавив, – тільки пучки знать; вона здавила, – кров з під нігтів свиснула. Він як струсоне її – навколішки посадив. Всі люде обімліли. Вона ж його як придавила, дак і шия й голова ввійшли межі плечі, і земля під ним ігнулась. Там і поховали сердегу» [3, с. 201–202].

Для подальшої розповіді Катерини Горбоносихи про своє сімейне життя цей епізод є підтвердженням того, з якого вона знаменитого і поважного роду: «От ми якого роду! роду борецького! у наш рід ще ніщо нечисте не змішувалось. Тепер люде постали дрібні та грішніщі. Бо всяке силкується не по правді робити».

В оповіданні подані три представниці цього роду: прапрабаба, правнучка, мати розповідачки, і праправнучка Катерина Горбоносиха. Хто вони?

Катерина про себе говорить: «Я така, як та овечка: щоб сповнилось і велось у людей так, як і в мене. Та і весь наш рід одмітен собі усим. І богобоязливий» [Там само, с. 202].

Мати ж, яку дуже поважали на селі, вимагала, щоб щодня промовляли Боже слово, жили і робили так, як Господь каже, бо Бог любить трудячого. «На чуже не поривай очей, чужим добром не напасешся, своє дбай. Так і твоя прапрабаба чинила. А будуть залишки, – убогому подаси. Оце Богові усе прияцтво. Єсть такі, що хрестами все пообписує: і ночви, і двері, і корито, що свиней годує, і помийницю, а слова Божого не промовить і заповідь його забуде, тільки чортів споминає». І ці паньматусині слова Катерина, змалку наслуховавшись, «усе сповняла, скільки моці», скільки могла посилити. Горбоносиха наводить конкретні приклади із свого життя, які свідчать про її трудолюбство (обробила поле, засіяне пирієм, якого і плуг не брав, гребла сіно, що аж курява курить, одна нога тут, а друга там, а копиці ростуть, як гриби), подільчивість (роздає сортову картоплю людям, щоб і в них були високі врожаї), порядність тощо. Тобто своє життя вона будувала за заповідями Господніми і родовими традиціями. Але авторка оповідання у зв'язку з розповіддю Катерини зацікавилася проблемою жінки-борця, а тому четвертий розділ оповідання вона починає роздумами: «Борець!.. Скільки в нас було борців між жіноцтвом у нашу гірку давнину!.. Так, або як інше, знай боролись вони за власну, та й за нашу будошину... Хто се збагнув і збагне?» [Там само, с. 202].

Ганна Барвінок згадує водночас і Василю, дочку билинного Микули Селяниновича, яка «добралась до самого князя Володимира: так бо здивувала сучасників своїх невиданою силою, ясным розумом, одисейськими хитрощами і – що про мене найвидатніше – вірність своєму мужові» [Там само, с. 203]. Ось ці останні слова і виходять на перший план. Саме ця проблема в подальшому в оповіданні і буде розкриватися. Згадаймо слова прапрабаби, які вона сказала після перемоги над борцем: «Чоловік її вхляється, боїться, хреститься. – «Не бійся, – каже, – як шанувалась у тебе, так і тепер шануватимусь, як тобі корилась,

так і тепер коритимусь». Вона за християнськими традиціями підкоряється своєму чоловікові. Сильна, мужня, але послужна. І цим вона закладає світоглядну програму, яка близька і Ганні Барвінок, – відносин чоловіка і жінки, – жінки і чоловіка.

Авторка оповідання, слухаючи молодицю про її життя, – сподівалась, що згадка про Василину, таку ж бабу Борця, як і її прапрабаба, збудить її згадати ще якісь приклади, які пов'язані з двома легендами. «Ні! не знайшлось... зрадила пам'ять наш народ у його невірному, хибкому побуті, ще тоді, як співець Ігорів згадував про солов'я старого времені віщого Бояна», який розповів про Ярославну, яка вірно чекала на свого чоловіка. Саме тут з гіркотою авторка констатує: «Мені впало на пай слухати тільки гіркі спомини сусіди моєї про власну її боротьбу з життям та про міць жіночого закохання, що дала і їй доволі духу, розуму і хитрощів, на оборону жіночого права...» [Там само, с. 203]. А яке воно це право?

Ганна Барвінок була уже свідком того, як жінки піднімали голос за їх місце в житті суспільства. Дві її родички були причетні до українофільського руху: племінниця Марія Іллівна Боголюбцева-Щербачова, дочка Любові Михайлівни Білозерської-Боголюбцевої, яка була вихованкою Кулішів, та онука – письменниця Любов Олександрівна Боголюбцева-Яновська. Вони обидві займалися громадською роботою, пов'язаною з жіночим рухом в Україні. Марія Іллівна, як щира українка, багато уваги приділяла вирішенню в тогочасному суспільстві жіночих проблем. Любов Олександрівна присвятила себе боротьбі за жіночі права, заснувала товариство «Жіноче зібрання», яке охоплювало переважно жінок нижчого суспільного класу – робітниць, хатніх господарок. Була близька до цього і Ганна Барвінок, про що свідчать її листи до дружини померлого громадського діяча М. Шугурова – Надії Антонівни.

У своєму оповіданні про прапрабабу Борця вона теж зачепила жіночу проблему, торкаючись не лише стану жінки у сімейному житті, а й чоловіка. Тут варто звернути увагу на слова

праправнучки Баби Борця Катерини: «У нас чоловіка здержати? – вигукнула Горбоносиха. – І ні в світі, і в віки вічні! У його хоч учепись жінка, так він тільки ніс розіб'є, а що задумав, те зробить: таке горе! На нас таки Господь напуст напустив. Моя прабаба яка, а перед чоловіком зменшалась, корилась йому. А якби чоловік предався борцем, то вже б носа до неба дер би. Горді люде, і не приступи до його. Що як то вже святий Петро про нас, про жінок, турбувався, ходячи з Ісусом Христом по землі. Не вважали й на його, знехували. Такі вони ті чоловіки» [Там само, с. 203]. Авторка схвильовано кидає репліку: «Се мене вразило. Жіноцьке питання в простонародному розумі он як давно вже стоїть на ряду» [Там само, с. 204].

Оповідання Ганна Барвінок писала в той час, коли її сімейне життя стабілізувалося, виробились відповідні правила відносин між нею і її дружиною. Вона високо цінувала його працю на благо України і українців: «Вот кто не дремал и помнил, кто он и для кого самоотвергается, отдает жизнь свою и все материальные средства» [33, с. 57].

Як зауважив О. Сікиринський, ця величезність громадської праці Пантелеймона Олександровича затуляла очі Олександри Михайлівни на хиби Куліша і по відношенню до неї. Тому і подружнє життя вона уявляла собі як вільне співіснування, яке опирається на їх моральну самопожертву, що приведе до «гармонії родинного життя». Вона відводить у подружньому житті місце жінці більше, ніж чоловікові у виконанні сімейних обов'язків. Ганна Барвінок, роздумуючи над сімейним життям, твердить, що потрібно не насилувати одне одного, а робити «с обоих сторон нравственные жертвы, уступки, тогда и гармония жизни будет. И с нашей стороны больше. Потому что мужчина в большей неволе. Он служит и непременно в урочный час должен идти на службу – хотя и мы трудимся, но нас никто не контролирует и ответственность только наша совесть» [34, с. 146].

Завершальний діалог в оповіданні «Праправнучка Баби Борця» ще більше загострює проблему взаємовідношень чоловіка і жінки в сімейному та суспільному житті:

« – Его, я чула ще малою, сидячи в зачіпку коло вовнопряхи, що й тоді ще святий Петро благав Ісуса Христа, щоб на землі старшинувало жіноцтво.

– Що ж йому проти сього відказано?

– Не знаю, баринечко! таки сказати правду, що не знаю. Мала була, байдуже було мені тоді, в кого більше в серці правди, чи в чоловіка, чи в жінки. От уже тепер, дак добре знаю, да що з того?

І важко здохнула праправнучка Баби Борця.

– Я вже й попа допитувалась, чого воно так, що не той бере гору, а в кого серце правіше? Не сказав мені нічого й піп...» [Там само, с. 204].

Та й не міг він сказати, бо саме життя давало відповідь, Христос був на боці чоловіків.

Водночас праправнучка Баби Борця згадує про свою боротьбу за правду, стверджуючи: «Мало бачила правди на світі, мало було її і в своїй хаті». Слід зауважити, що коли зайшла мова відносно правди, то письменниця називає оповідачку «праправнучко Баби Борця», а не ім'ям Катерина Горбоносиха, чим нагадує про родові зв'язки.

Якщо говорити про родові традиції, то рід прапрабаби Борця тримався на основах виконання біблійських заповідей. Навіть тоді, коли Катерина втратила фізичну силу, вона залишається красивою своїми вчинками: добротою, порядністю, трудолюбністю, відданістю біблійським заповітам. Цей рід відомий саме по жіночій лінії. Цим самим Ганна Барвінок виділяє жінці важливе місце в сім'ї роду.

Цей кінцевий епізод роздуму про боротьбу за правду, яку мало бачила в житті Катерина, Ганна Барвінок завершує словами: «Про се стемно думала вона і знов почала розкривати повню свого гірколюбящего серця». Григорій Сковорода у свій час говорив: «Глава в человеке всему – сердце человеческое». Це і визначає силу Катерини, бо вона, на відміну від прапрабаби, яка володіла фізичною силою, доводить свою любов і вірність

чоловіку через серце, незважаючи на його протилежні почуття, заявляючи: «Полюбила його та й люблю. Гину від нього, та й не зфальшу. На що нас Бог таких створив? Хоч би здається, й голову стинав тобі чоловік на порозі, і тоді б ще на нього, здається б, озирнулась: прощавай, дружино! Побачимось на тім світі, да й помиримось».

Як бачимо, це оповідання Ганни Барвінок охоплює багато важливих проблем. Літературознавець Олександр Пилипенко зазначив: «Сучасний читач має змогу переконатися в універсальності тематичного спектру її оповідань. Більше того, йому вдається виявити в творчому доробку Кулішевої і наскрізну християнську проповідь про подружні стосунки, і екскурс у слов'янську міфологію, і початки модерністичної естетики, і зародки гасел, проголошених Кларою Цеткін, і філософією *Femina melancholica*, і українську переробку «Декамерона». І все це одна й та сама рука, одна й та сама голова... але не одне й те саме серце. Оскільки філософію Ганни Барвінок сміливо можна назвати філософією серця» [35, с. 146].

Пантелеймону Олександровичу було чим гордиться, бо твори Ганни Барвінок – це неповторне явище в українській словесності не лише тим, що вона стала співцем жіночого горя, а й утверджувачем співочої, мелодійної, глибоко проникливої української мови у той час, коли царські прислужники кричали, що її взагалі немає. За її словами, «наша мова дуже пророчиста. Хоч лає, хоч жалує. Дивна мова. Мова Христа» [3, с. 452]. Тяжко переживала з того, що молоде покоління та й старше в умовах зросійщення, забувало рідну мову. «Тяжко думати, яка велика розумом Україна, даром слова, поетичними піснями, гумором – при такому гніті і байдужості окружающих людей» [36, с. 185].

Якщо говорити про мову творів Ганни Барвінок, то слід зазначити, що вона близька до тієї мови, якою говорили селяни. Але це не детальний її повтор, а це й мова самої авторки, бо вона теж виросла серед народу, але збагатилася за рахунок інших творів різних письменників.

Борис Грінченко відповідно з цим писав: «Прекрасно изучивши быт народа и его язык, г-жа Кулиш в своих произведениях не рабски следует народному рассказу, а пользуется им нередко как только подходящим материалом, изменяя его сообразно с требованием своего художественного вкуса. Народный рассказ в ее обработке является чем-то вроде канвы, на которой она своею искусною рукою вышивает разнообразные узоры» [37, с. 129].

Із уст героїнь оповідань Ганни Барвінок ллється сумна чи весела, сповнена оптимізму чи знесилоного горя українська мова, насичена пісненими рядками, влучними епітетами та ліричними метафорами. Микита Шаповал відносно цього говорив: «Це селянська мова в оповіданнях Ганни Барвінок! Який в ній рух і яскравість! Сучасні реалісти письменники просто вбогі старці, що мають одну-дві зміни вбрання в мові, орудують кількома словами, варіюють їх нудно і б'ють на ефект криком, нервами, драматичністю в комбінації слів, а не в ситуації образів. Ні, мова Ганни Барвінок чарівна, бо чисто-українська. І синтакса мови українська. Сучасні українські письменники дуже зросійщені, змоскалізовані. Думають по-російському і викладають по-російськи. А от наші старі письменники, в данім разі Ганна Барвінок, знали свою мову так, що... Бо думали по-українському. Знали всі звичаї народні, психологічно представляли суцільний з народом національний тип, лише ріжнились соціально-економічним становищем... візьмусь читати сучасні оповідання і чую, що це наче переклади з російщини, а візьму Барвінок, М. Вовчка, Нечуя-Левицького, Мирного – щось інше. Інший ритм... Беручи до уваги слова, епітети, метафори і згадуючи свої дитинні сільські вражіння, – допускаєш думку, що це українська стихія, дух національності, вираз українськості» [3, с. 452].

Ганна Барвінок у певному відношенні не пристосовувалася до моди часу, а слідувала народним традиціям. Літературознавець Сергій Єфремов, порівнюючи твори Ганни Барвінок з оповіданнями Марка Вовчка, зазначав: «У неї трохи вужча сфера творчості,

обмежена психологічними переживаннями жінки-селянки, але в цій сфері авторка [Ганна Барвінок – Г.С.] почувала себе цілком вільно й дала низку творів чималої літературної ваги [38, с. 70].

Аромат мови оповідань Ганни Барвінок збагачувався введенням у контекст твору багатьох прислів'їв, приказок, вдалих народних висловів: «Воно то добре, кажуть, до готової колоди огонь підкладати» («Лихо не без добра»), «Чоловіки нас шанують, нічим не зобіжають. Сказано – лихо не без добра» («Лихо не без добра»), «Як дбаєш, так і маєш, як робиш і ходиш. Бог не скирен, да влучен» («Лихо не без добра»).

«Еге, добре чуже лихо міряти, – зміряй своє» («Восени літо»), «Підкосило мене, як косою» («Восени літо»), «Сказано: брат, та не батько, сестра, та не мати» («Восени літо»).

«Нема мені долі, ні складу, ні ладу; кому не було змалу, то й до станку: так нам обом» («Не було змалку, не буде й до станку»).

Інколи Ганна Барвінок насичує текст багатьма образними висловлюваннями. І в результаті цього виникає своєрідна кольорова вишивка. «От, і на волю вихопилась... мов із огню да в полум'я! Боже! Яким потом батько обливався, корпуючи ту копійку за мою душу! Одружитися вдруге затявсь, а ще такий жвавий, що лучче всякого первоцвіта, сердешний!.. Не хочу, каже, паруватись, а хоч одну душу я сам виратую; а то – поки сонце зійде, роса очі виб'є; нехай хоч на онуку поставлять корогов... да й визволив мене. Звісно, всі ми волі ждали, як ворон крови. А вже як кому на сім світі не талан щастя-долі нема, то чи й купиш... а як кому на добро кладеться, то й на скрипку прядеться» [3, с. 58].

Майже у всіх літературних творах зустрічається опис природи: ширший, який розгортається в багатий поетичний опис, що представляє ліричний авторський відступ, або ж коротший, щоб лише визначити пору року чи місце перебування героя.

В оповіданнях Ганни Барвінок пейзажні замальовки бувають найрізноманітніші. Інколи вона одним-двома словами акцентує на елемент природи, що вказує на обстановку, в якій проявляє себе персонаж. Так, в оповіданні «Жидівський кріпак» читаємо: «Вітер

уривав багацько речей його». Ця деталь зразу ж дає читачеві зрозуміти обставини, в яких відбувається дія.

Часто опис природи допомагав передати душевний стан персонажів. Залежно від ситуації – веселої чи трагічної підбирався і опис природи. Це спостерігаємо в різних оповіданнях і, зокрема, в «Нещаслива доля»: «Трохи згодом занедужала в Степаниди дитина. Було се пізньої осені. Вітер зривав уже з дерев решту пожовклого листу, крутив їм у повітрі й розносив по двору. Щось сумне, безрадісне обнімало душі. Довгі темні ночі, вовки виють, вовченята й собаки гавкають, а вітер до їх і свого голосу додає. Навкруги, де ні глянь, на все смуток наліг... Позмовкали пісні на селі. Купи сріблястих тополь, дубів да берез, колись прегарних, чорніли голими стовбурами й гіллям, мов мара. Над хатами звивавсь угору дим. І на хатньому вбранні знати осінь. Капустяне листе на довгих шнурах висить великими низками під солом'яною стріхою; мов сердито насунута шапка; біля його калина пов'язана пучками; кияки торочками повисли круг хати...»

У цьому досить точному описі багато деталей, які відповідають психологічному стану персонажу. Вони різні: це і вітер, який вривався в душу людини, тривожив її стан, і виття вовків та гавкання собак, і вбрані по-осінньому хати, і сріблясті тополі, дуби і берези, які чорні. Всі ці описи природи подаються з твердженнями: «... щось сумне, безрадісне обнімало душу». І як висновок: «... де ні глянь, на все смуток наліг», «все поодцвітало, навіть дівчата ізпали з цвіту, помарніли».

Водночас слід пам'ятати, що опис природи подається в оповіданнях Ганни Барвінок не автором твору, а персонажем-розповідачем. Саме через його сприйняття подій вписується і опис природи.

Часто окремі деталі пейзажу подаються впереміжку з психологічним станом героя твору. В оповіданні «Восени літо» старий Кавун, нарешті після смерті своєї дружини Насті, і слів не шукати вже собі пари знаходить ту, що припала йому до серця. Після

зустрічі з нею він «наче справді поздоровшав, аж на серці полегшало»: «Чого ж се воно мені так?.. Увесь той сум мов чарами одвело мені. І на возі мені не сидиться... лучче б я пішов поміж нивами, по обніжках, слухав би, як жито шумить, іграє колосом. Що вже там ні говорить небіж, я його не слухаю – у мене в очу жита, жита хвилясті» [3, с. 21–22]. Названі лише окремі деталі, а разом з героєм уявляєш ці поля жита і його коливання під вітром, мов хвилі на морі.

В деяких оповіданнях елементи природи дають можливість передати емоційний стан героїні, зокрема, Зіньки в творі «Не було змалку – не буде й до станку», бо прийшло перше кохання, яке вразило її і збудило сильні почуття тривоги і радості: «Журюся, що дурна була – не поспитала, де він живе і хто він?.. А уста мої горять... листечко рву, притуляю до губ, – так і скипить і скипить! Журюся, никаю, серденько ниє... А й любо ж як!.. Сонце сяє, солов'ї... аж ліс розлягається – вишневі сади всміхаються... квіточки, як зірочки, понасторошувались, – усе пригортала б до свого серця, усе б цілувала!» [3, с. 40].

Важливим елементом мови оповідань Ганни Барвінок, крім використання приказок, прислів'їв та інших художніх засобів, є майстерне вплетіння в розповідь уривків з українських пісень, яких так багато знала письменниця, що увібрала в себе від рідних – матері та бабусі, так і дівчат та молодичь, з якими спілкувалася все своє життя, а також зібраних П. Кулішем, братом Олександром та іншими фольклористами.

Ці уривки в тексті носять різне навантаження. Всі вони дуже влучні, наведені доречно. Інколи це продовження думки героїні твору як в оповіданні «Не було змалку – не буде й до станку», коли Зінька роздумує про першу вразливу зустріч з незнайомим парубком, який припав їй до серця: «Сама зпершу надивлюся, сама... нікому не скажу про його, – буду думкою жити... Оце воно й є, що:

Полюбила козаченька,
Не спитала й відки ...» [3, с. 36].

Інколи пісенний текст використовується як доповнення до попередньої інформації: «А тут до мене старости за старостами: одні в хату, другі з хати, як за причастем. Дядина радіє да одмовляється: – ще їй пора не вийшла. – Шістнадцяти нема. – ще погуляє. – А я шуткую з нею да приспівую:

Ой я ж тобі, моя мати, перекір наряду:

Повну хату і кімнату женихів наведу;

Ой я тобі, моя мати, перекірочку:

Повну хату і кімнату, ще й комірочку!..» [3, с. 45].

Відповідно до сюжету твору, специфіки розповіді Ганна Барвінок підбирала уривки пісень. Все оповідання «Нещаслива доля» пронизано сумними подіями, то й пісні відповідають цій тональності:

Вміла мати брови дати,

Карі оченята,

Та не вміла на сім світі,

Щастя-долі дати! [3, с. 63].

Все оповідання «Квітки з сльозами, сльози з квітками» пронизане уривками з пісень, починаючи з епіграфа вірша П. Куліша. Кожен рядок пісень влучно допомагає розкрити стан персонажу твору. Жартують дівчата, розповідаючи про кохання, і тут же свої слова підтверджують піснями: журливо Улита: «Чи всі ж тії сади цвітуть, / Що весною розвиваються?» А Настя додала своїм пречудовим голосом, що аж душа в небо рвалась: «Уродила мене мати / Темньої ночі, / Дала мені чорні брови / Ще й карії очі. / Лучче б мені, моя мати, / Тих брів не давати, / Лучче б мені, моя мати, / Щастє й долю дати...»

Від пісень про нещасне кохання гурт дівчат, зібравшись на вечорниці літнього часу до жнив, співають купальських пісень «Ой не стій, вербо, над водою, / Не пускай гілля до Дунаю», чи «Цвіте мачок, невеличок, / Нема цвіту зміни: / Хоч як козак забожився, – / Не йми, дівко, віри».

Багатством пісенного тексту наповнене й оповідання «Перемогла». Через весь текст проходить мотив: «Кохайтесь

чорноброві, / Та не з москалями». Але наперекір цьому звучить у думці героїні Харитини і пісня: «Лучче мені, моя мати, / Важкий камінь зняти, / А ні ж мені нелюбого / Соколом назвати». Чекає Харитина свого судженого з армії аж чотири роки. «Тепер мені зісталось тільки батькових старощів доглядати. Не зацвів мій садочок, хоч і розвивався... Там «Господи помилуй» на всю церкву чули, а в моїй божевільній голові розлягається пісня:

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Не всі тії вінчаються,
Що вірнесенько кохаються...» [3, с. 120].

Сумний характер несуть пісні, що чередуються із текстом оповідання: «П'яниця», яке розпочинається жіночою народною піснею: «Ой, зацвіла червона калина / Над криницею; / Худо жити, моя матусенько / За п'яницею».

Майже в кожному оповіданні Ганна Барвінок використовує пісенний текст, який збагачує розповідь, робить його близьким до народно-побутової сфери життя, поглиблює народну основу мови, яка панує в селянському середовищі.

В творах Ганни Барвінок багато етнографічних, фольклорно-побутових елементів, пов'язаних з ворожінням, замовлянням («Не було змалку – не буде й до станку»), голосіння («Нещаслива доля») тощо.

Багато народних прикмет, фольклорних розповідей знаходимо в оповіданні «Молотники». Оповідачем їх був один із молотників Іван Топтун. Він любив розповідати «про відьом, про своє домонтарство, та нема й краю його оповіді. А як полягали спати, він ізнов тяг свою бесконечну казку про голого царя, що хотів піймати лебедя в золотій короні, про підстреленого орла та про його сестер – царівен, про бабу в лісі з дванадцятьма синами-розбійниками... Нема й краю його казкам» [3, с. 150].

Мова цього персонажа пересипана різними народними висловами, приказками та прислів'ями. Він виступає в оповіданні носієм народного побуту, звичаїв, прикмет, говірок. Він знає стільки

різних історій, які взяті із життя, що тільки дивуєшся, наскільки його пам'ять та вдача змогли вмістити в його голові. І ті, що слухали його, тільки й сказали, сміючись: «Ну, в тебе, Йване, не замерхає в роті» [Там само, с. 156].

Глибоке знання Ганною Барвінок народної творчості, особливо пісень, сприяло тому, що на їх основі з'явилося декілька оповідань. Це були твори, які увійшли в українську літературу як «оповідання з народних уст», в яких вона глибоко розкривала родинно-побутові взаємини, важку жіночу долю, яка була пов'язана з різними сімейними незгодами. Але деякі жіночі образи – це прояв мужності, волі, які сприяли здобуттю героїнями щастя.

Таким чином, можна говорити про Ганну Барвінок як своєрідну українську художницю слова, про яку тепло говорили в своїх відгуках ще за її життя Пантелеймон Куліш, Омелян Огоновський, Борис Грінченко, Олександр Грушевський, Анатоль Вахнянин, Микита Шаповал та ін. Її відносили до яскравих представниць етнографічно-побутової школи в українській літературі.

Мотронівські зв'язки та зустрічі

Характерною особливістю творчого життя Кулішів було на перших порах не лише листування з родичами, а і багатьма діячами культури. Це були знайомі по київському, петербурзькому та московському оточеннях.

Це листи до Михайла Драгоманова, Миколи Костомарова, Петра Плетньова.

Широта адресатів дуже велика, тож зупинимся лише на тих листах, які пов'язані з часом проживання Кулішів у Мотронівці. Звичайно, важко це зробити, бо не всі листи П. Куліша і Г. Барвінок опубліковані, багато з них залишилося в архівах, але основне спрямування листування все ж можна визначити. Про значну частину кореспондентів розповіли у своїх працях літературознавці

Євген Нахлік, Людмила Зеленська, В. Петров, О. Сікорський, Олень Федорук.

Мотронівський час для обох письменників – це 1872–1897 рр. для П. Куліша і 1828–1854, 1872, 1883–1911 рр. для Олександри Білозерської-Куліш (Ганни Барвінок). Хоча деякі листи припадають також і на час їх тимчасового перебування на хуторі.

Для Пантелеймона Куліша це було широке і більш ділове спілкування з різними діячами культури та видавцями і менше носило побутовий характер, а для Ганни Барвінок у перший етап свого проживання переважає родинне спілкування з братами та сестрами, а також П. Кулішем. А на другому етапі поруч з родинним листуванням з братами, сестрами, небожами, онуками також ділове листування особливо широке після смерті Пантелеймона Олександровича.

Літературні та ділові контакти П. Куліша були в географічному плані: Петербург, Москва, Харків, Київ, Катеринослав, Львів, Коломия, Чернігів та Чернігівщина, а також деякі європейські міста. Листи охоплювали за своїм змістом найрізноманітніші проблеми: наукові, які були пов'язані з історичними та суспільними поглядами Куліша, його ділові контакти, що торкалися видання творів у журналах, альманахах, газетах: «Южный край» (у 1884–1885 рр.), «Буковинський альманах» (Чернівці, 1885), «Ватра» (Стрій, 1887 р.), «Дзвін» (Львів, 1888), «Новь» (Москва, 1885 р.), «Діло» (Львів, 1889).

У час підготовки до 200-ліття від дня народження П. Куліша було заплановане Повне видання його творів, у тому числі і листів. Але вийшло лише два томи останніх, які охоплюють листування П. Куліша 1841–1856 рр. Листи до окремих осіб як П. Куліша, так і Ганни Барвінок опубліковані в окремих збірниках та періодичних виданнях. Тож цю проблему залишимо для подальших досліджень, і лише нагадаємо про окремі зв'язки з діячами культури.

Після того, як П. Куліш відійшов від російських центрів у 80-х роках і проживав у Мотронівці, він розширив тісні взаємини із діячами та виданнями Західної України. У листі до Олександра

Барвінського, відомого громадського та культурного діяча цього краю, видавця газети «Діло» писав: «Добре чините, що не даєте занепасти руському органіві «Ділу». Веселимось і ми, що наше малоруське браташше по тім боці політичної границі рідного краю подвигається в прояву національності своєї. Оце ж являючи Вашу волю, позволяю на передрук моєї «Чорної ради» [39, с. 320]. Роман П. Куліша «Чорна рада» був виданий у Львові 1890 р. як додаток до газети «Діло» і навіть певною мірою фінансово допоміг підтримати подальше видання газети.

У 1881 р. у Львові П. Куліш знайомиться з 25-річним Володимиром Левицьким, який закінчив Львівський університет і займався укладанням і виданням календарів «Просвіти» і вів перемовини про видання перекладних п'єс Шекспіра та збірки поета «Хуторна поезія».

Протягом 1882–1893 рр. йшло листування з львівськими представниками інтелігенції Алоїзієм Юркевичем та його дружиною Евеліною.

На цей період припадає як знайомство, так і листування П. Куліша із зарубіжними письменниками, зокрема з польськими літераторами Юзефом-Ігнацієм Крашевським, Тадеушем Ожеховським та ін.

У Відні відбулося знайомство з молодим поетом Кесарем Білиловським, який залишив цікаві нотатки про П. Куліша: «Гаряча душа, палка вдача, схильчиве серце, раптово відбиваюче однакову яву сьогодні таким враженням, а завтра другим, а через тиждень третім і т.д.; натура, при всій кремезності та суворості знадвору, в глибині своєї все-таки дуже м'яка, услужлива, добра, щиросердна та ніжна. Які він листи писав мені, коли я переживав тяжкі дні, як втішав, пестував, як горював моїм горем!» – і далі додавав: «Куліш погордлий «лорд», вельми упертий і од своєї думки вже ніколи не відступав, ні разу не відрікався» [40, с. 151].

У цей час завершується листування П. Куліша з М. Драгомановим. У листі від 7 березня 1883 р. зі Львова, де поет перебував у своїх ділових справах, писав: «Безденежье всегда лежало

колодою попер моеї дороги. Но я отдохнул и от земляков и от их иноплеменного правительства [мав на увазі – російського – Г.С.] за это время написал кое-что, чего бы никак не мог написать под материальным и нравственным давлением двойного варварства, и каковы бы ни были недостатки написанного, все-таки это значительный вклад в украинскую литературу при ее убожестве» [30, с. 237].

У подальших 36 листах уточнює й думку про написання деяких творів, зокрема про поему «Магомет і Хадиза» [41].

Листування з М. Драгомановим через їх різні погляди на деякі історичні події української історії та оцінку творчості Шевченка поновилося лише через десять років у 1893 р. за два роки перед смертю вченого.

28 січня 1893 р. Пантелеймон Куліш написав лист Драгоманову, який працював в університеті в Софії і був добре знаний як вчений і видатний український діяч. Що спонукало Пантелеймона Олександровича через десять років мовчання поновити це листування, важко сказати. Але цей лист вражає тим, що П. Куліш у ньому говорить про своє життя начебто сповідаючись перед колишнім другом: «Я йшов собі та йшов, як мовляв той, возложивши руку на рало, не озираючись позад себе, не зиркаючи по боках. Порадниками моїми в речах трудних були тільки великі дії ... поезії, науки, культури, – і йшов собі позад рала та й не сумував усіма занедбаний... Усіма? Ні – бо таки». Пантелеймон Куліш розповідає про відвідини його оселі в Мотронівці представниками сільської інтелігенції, вчителями, які виразили йому велику повагу і любов до його праці. Він писав: «От і недавнечко прибуло до мене троє письменних та недрукованих, із-за сорока верстов по снігах та заметах: один – сільський учитель, другий – учень учителя, третій – учень учня, а всі вони учителі старого й малого, під проклямою: «Туне приясте, туне дадите». І як подавав я їм, вітаючись, прихильно до них руку, дак середній з них несподівано мені поцілував мою правицю і залився слізьми, затуливши собі вид обіруч. Вони читали багацько моїх речей, да не всі, і я дав їм

дещо надруковане (бо... Кулішівщину печатану давно пороздари-вав людям убогим), дав про те, щоб знали, як щиро я люблю рідний простолюд...» [30, с. 241–242].

У 80-х роках частіше листування П. Куліша відбувається з різного роду видавцями, зокрема з Петром Зуйченком, редактором «Єкатеринославського листка», етнографом, який надрукував у газеті декілька творів письменника, допомагав йому розшукувати думи про Наливайка.

Хоча деякі відносини до Куліша з боку видавців у зв'язку з неприйняттям поглядів письменника значно погіршилися, або й зовсім припинилися, як це було з письменником і фольклористом Володимиром Александровим, який укладав альманахи «Складка», що виходив у Харкові, де було надруковане оповідання Ганни Барвінок «П'яниця» і листувався з Кулішем 1883–1888 рр.

Напруженими були і відносини з засновником і редактором журналу «Киевская старина» (1882–1887 рр.) Феофаном Лебединцевим, який друкував статті опонентів П. Куліша.

Цікавим було листування з молодим літературознавцем Володимиром Івановичем Шенроком (1853–1910), який закінчив Петербурзький університет і продовжив справу П. Куліша у вивченні спадщини Миколи Гоголя, видав «Материалы для биографии Н. В. Гоголя» (Т. 1–4, 1892–1898) та його твори.

В. Шенрок зацікавився біографією П. Куліша, щоб написати монографію про письменника, яка друкувалася уже після його смерті у 1901 р. в журналі «Киевская старина» (Т. 72–75). Це листування носило творчий характер, а також було пов'язане з проханням П. Куліша допомогти опублікувати в Москві деякі свої наукові праці, зокрема трьохтомну монографію «Опадение Малороссии от Польши» (1888–1889) у видавництві Товариства історії і старожитностей, а також перекладних українською мовою п'єс Шекспіра, поеми «Куліш у пеклі» та збірки «Дзвін».

Садиба Мотронівка – Ганнина Пустинь була у 80–90-х роках притягаючим магнітом, куди хотіли приїхати і поспілкуватися з господарями чимало різних діячів культури. Але Куліші не любили

непрошених гостей і завжди були раді тим, хто з відкритою душею йшов на ці спілкування.

1887 р. Мотронівку відвідав Мусій Степанович Кононенко (1864–1922), поет-початківець, який самотужки отримував освіту, бо був сиротою, 1883 р. написав поему «Нещасне кохання», а 1885–90-ті роки відбував солдатчину в Чернігові, де познайомився з Л. Глібовим, С. Носом. Писав вірші, оповідання, нариси переважно з життя селянства, бо його добре знав як житель села Турівка (Згурівський район Київської області), де народився 23-річний юнак, який цікавився літературою, вирішив познайомитися з Пантелеймоном Кулішем та Ганною Барвінок. Ось як описує він цю зустріч: «Коли підвезли мене до Кулішевої садиби, то ворота виявились замкнутими. Я почав стукати. До воріт підійшов якийсь дідок і запитав мене, чого мені тут треба.

– Дома добродій Куліш? – запитав я зі свого боку.

– Дома.

– Так я хочу з ним побачитись.

Дідок пішов у будинок, але хутко вернувся до воріт і знову запитав:

– Хто ви такий і чого вам треба?

– Я починаючий український письменник Кононенко і хочу побачити Куліша, вклонитися йому і привітати його, як славнозвісного українського письменника і діяча, – пояснив я тому чоловікові.

Чоловік пішов, і не було його, мабуть, з пів години. Мені не тільки остобісіло стояти під ворітьми, але й соромно було перед везником, що мене не хочуть і в двір пустити.

Нарешті чоловік знову підійшов до воріт, – одімкнув їх і мене впустив, а везникові сказав: «Постій під ворітьми», і знову замкнув їх.

Коли я вступив до господи Куліша, то в кімнаті не було нікого. Трохи згодом відчинилися бокові двері і увійшов високий красивий, худий дід – це був Куліш...

Під час розмови Пантелеймон Олександрович поцікавився життям Матвія Кононенка.

«Ви відбуваєте солдатчину? – запитав Куліш.

– Так, і живу в Чернігові. Нерідко і вас згадують Глібов, Ніс, Тишинський.

– Страхополк Іван Іванович Глібов і Степан Ніс, що нічого нам не приніс, – пожартував Куліш і додав:

– Кланяйтесь їм від мене.

– Можна поцікавитись, над чим ви зараз працюєте? – запитав я.

– Над перекладами Біблії та трохи над творами Шекспіра...

А що, Степан Данилович записує народні слова і далі?

– Записує.

– Безсистемна людина... Ви, може і з киян декого знаєте?

– Майже всіх українців старих і молодих.

– Вон-Хвастієвича Володимира знаєте... Антоновича?

– Знаю, – сказав я, і дуже зніяковів, почувши такі слова.

– Всі ці глібови, носи, вон-хвастієвичі, науменки, лучицькі – це все не діячі нашого народу, а його захребетники... Нужа українська».

Вибачаємося за велику цитату, але вона має значне інформаційне значення і фіксує відносини, які склалися у Куліша з українською інтелігенцією у цей час. У цьому тексті фігурують байкар Леонід Глібов, лікар-фольклорист Степан Ніс, редактор «Особых прибавлений к Черниговским губернским ведомостям» старший помічник правителя канцелярії губернатора, прекрасний публіцист і рецензент фольклорних збірок Олександр Тишинський. Це активні громадські діячі Чернігова, з якими познайомився П. Куліш під час свого перебування тут у 1860 р. та й пізніше він надсилав свої твори Л. Глібову в газету «Черниговский листок», яку редагував поет і просив свої твори надрукувати у видавництві, яким завідував байкар, а у С. Носа проживав у його домі.

Подібна негативна тональність у висловах Куліша по відношенню до своїх літературних побратимів помітна і в деяких його ранніх статтях, зокрема «Взгляд на малороссийскую словесность» (1857), про яку ми вже згадували, і в якій він негативно говорить про творчість багатьох повітів, вважаючи свою творчість набагато вищою і досконалішою за твори своїх літературних побратимів.

Ця зустріч з Кулішем та Ганною Барвінок для Мусія Кононенка була важливою, про що свідчить і його подальша творча доля. Він зайняв у літературі своєрідне місце і як автор ліричних творів, балад, віршованих казок, нарисів, оповідань, повістей, які були проникнуті співчуттям до життя селян. Автор піднімав і гострі національні питання, а також проблему місця інтелігенції в суспільному житті українців, у тому числі і селян.

Навесні 1884 р. Мотронівку відвідав Михайло Федорович Лободовський (1841–1919), письменник, перекладач, етнограф, член харківської «старої громади». Він боровся за відродження української нації на федеративних принципах, першим переклав українською мовою повість М. Гоголя «Тарас Бульба» (Київ, 1874; Харків, 1883), в якій, як свідчить протокол поліції, слова «русская земля, русский устраниены и заменены словами Украина, украинская земля, украинец, а в конце концов пророчески провозглашен даже свой будущий украинский царь». Тож ця зустріч для обох діячів культури була цікавою, бо, як свідчить Михайло Федорович, до цього часу він не бачив ні Пантелеймона Олександровича, ні Олександрю Михайлівну, хоча читав деякі оповідання, а про П. Куліша багато знав з преси, зокрема із праці професора М. І. Петрова, який стверджував, що в цей час «ни русские украинцы, ни австрийские русины не могли быть довольны его последними историческими идеями и сочинениями и отшатнулись от него, как от изменника и врага своей народности» [42, с. 296].

Читав автор спогадів й інші публікації, зокрема брошуру «За крашанку – писанка А. О. Кулішові» (1888) Данила Мордовця, яка була реакцією на «Крашенку русинам и полякам» (1882) П. Куліша. Водночас Михайло Лободовський на всі ці публікації прореагував по-своєму: «Мне казалось, что в этих отношениях к г. Кулишу нет толерантности, деликатности, верности понимания 60-летнего борца-труженика, нет «звычайности», как к патриарху украинофильства, как к личности, богато одаренной дарами духа, о которых Гете говорит, что они редкий дар Неба, как к труженику щирому на украинской ниве, – подобного другого я

не знал из числа современных ему. Мне самому воочию хотелось увидеть этого патриарха украинофильства, тем более, что я при этом должен был увидеть и украинскую писательницу Ганну Барвинок» [43, с. 163].

Як ввічлива людина Михайло Федорович заздалегідь домовився з Кулішами про зустріч і приїхав у Мотронівку у страсну суботу перед Паскою 1884 р. Перед очима приїжджого відкрився хутір, який був оточений величними осокорами та вербами. Великий панський двір з клунею та хлівами різної величини, а в глибині двору середньої величини дерев'яний, накритий соломою будинок, за яким виднівся сад.

«Вхожу в передню; меня встречает приветливо высокого роста седой, сероокий старец, с большой головой и с сильно выпуклым лбом; лицо продолговатое, живое, бледное, лишённое растительности, кроме седых усов; это был господарь хутора Пантелеймон Александрович Кулиш... убранство комнаты самое простое. Вот к нам выходит высокая дама с проседью в курчавых волосах, с карыми глазами, отенёнными черными бровями, с лицом умным, красивым; видно, что в молодости это была весьма красивая женщина.

– Вот вам и Ганна Барвинок, – сказал Пантелеймон Александрович, – т.е. Александра Михайловна, моя дружина!» [43, с. 164].

Далі П. Куліш задає прямо і відверто питання: «Що вас потягнуло до нас?».

Відповідь Михайла Федоровича була дуже простою: «Хотілось побачити вас обох, щирих і незвичайних для мене трудівників на українській ниві, бо ви раритети».

У відповідь на це Пантелеймон Олександрович сказав: «Спасибо, спасибо! Однако, и вы смелы, посещая человека, которого считают ренегатом, изменником, чуть не политическим преступником. У меня прогостил как-то с пол дня жандармский офицер» [Там само, с. 165]. Водночас додав, що земляки обрали його почесним мировим суддею, не надавши значення цим бабиним пліткам. Далі пішла ділова розмова про спільних знайомих харків'ян, яких добре знав П. Куліш. Водночас відвідувач намагався

не торкатися неприємних для господаря тем, а залишив йому самому обирати їх.

Торкаючись творчої роботи, Пантелеймон Олександрович говорив про переклади творів Шекспіра, про історичні знахідки, які він розшукав у Львові, про наміри видавати там газету і журнал українською мовою, влаштувати тут же жіночу гімназію з інтернатом для галичан, про пошуки на все це грошей, про майбутній переїзд до Львова та прийняття австрійського підданства, про взаємини з польськими письменниками і представниками інтелігенції, про невдачі і складнощі в зв'язку з цими планами, про звинувачення його в полонофільстві, в переміні його поглядів на козацтво в українській історії.

Як бачимо, сам Куліш говорив про все те, що наболіло у нього на душі. Завершуючи розмову, П. Куліш сказав: «Жаль, но правда, истина должна быть дороже всего; при том все это дела давным давно минувших дней, а казачество не наше знамя теперь. Поляки как теперь, так и тогда, культурнее нас. Посмотрите, как они высоко ставят своих писателей; как они изысканно, роскошно издают... Нужда их научила удивительной солидарности, дружеству, братолюбью... Они ближе к Европе, ихняя культура стародавнее... Пусть убедят меня относительно казачества в противном, и я откажусь печатно от моих взглядов. Поймите, – я историк, а не политик. Я не занимаюсь пустомельством, а тогда же я напечатал первый том моего перевода Шекспира по-украински, а также и перевод Священного Писания Нового Завета «От плодов их познаете их». Ренегат, «зрадник» этого делать не станет. Как историк и этнограф, я относился к различным мероприятиям критически, но из этого до отделения Малороссии от России, как от земли до неба! Критическое отношение к явлениям общественной жизни есть самосознание, желание исправиться» [Там само, с. 170]. І тут же додає: «Процесс мой, Шевченко и Костомаров есть одно только недоразумение, ревность не по разуму, что уже печатно выяснено не мною одним, а и Костомаровым» [Там само, с. 171]. Водночас вказує, що галицький, русинський рух є національним, бо

галичани – брати рідні нам малоросам і лише Віденський конгрес 1815 р. відділив нас від них, тож на національному ґрунті, підкреслив Пантелеймон Олександрович, він і діяв.

Господарі садиби ввечері, перед від'їздом гостя, зібралися у кімнаті, у якій висів невеликий, але хороший портрет Олександри Михайлівни роботи П. Куліша, який володів даром художника. Від племінниці Софії-Марії Азанчевської, дочки брата Олександри Михайлівни Василя Білозерського, яка проживала в Харкові і спілкувалася з М. Ф. Лободовським, господарі знали, що їх гість гарно співає українські пісні й умовили його поспівати, що й зробив він із задоволенням, бо радий був, що хоч чим-небудь може віддячити гостинним господарям.

Його уже проводжали не як знайому, а як рідну для них людину. М. Лободовський у листі-вдячності писав: «Високоповажане Добродійство Олександро Михайлівно і Пантелеймоне Олександрвичу! Як я вертався од Вас во время оноє, ви дали мені на дорогу прехороший житній хліб, увесь я його з'їв, тільки зоставив крайчик, невеличкий на спогад, то оце передивляюсь у скрині, перешукую, та й натрапляю на крайчика вашого святого хліба, та й згадую Вас...

Тільки шкодую, один земляк, почувши, що в мене є крайчик од Вашого хліба, одрізав тихо, щоб то покуштувати, який хліб їдять Ганна Барвінок і Панько Куліш, а крайчик і не зацвів, щоб Ви знали» (Лист від 23 квітня 1884 р. із Харкова).

Михайло Федорович Лободовський був задоволений цією зустріччю з Кулішами. Переосмислюючи почуте від Пантелеймона Олександровича і прочитане у професора Петрова та інших, автор спогадів «Три дня на хуторі у Пантелеймона Олександровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш» стверджує: «Мне кажется, справедливо будет сказать о П. А. Кулише, что он был человек необыкновенно даровитый и трудолюбивый, натура страстная, властная, человек чрезвычайно симпатичный, честный, отзывчивый; поэт, беллетрист, историк и отчасти художник; знавший прекрасно современное ему общество и стоявший

целой головой выше его, всей душой любивший свою Украину; это господарь, явившийся в свое наследие и заставший в нем запустение на месте свят, и вот ревность по наследию снedaет его... и начавши с 20-ти лет «подвигом добрым подвизаться», заканчивает подвиг свой в 77-м году своей многотрудной жизни, т.е. 50 лет с лишком литературной работы. Он оставил по себе глубокий след, влияние его было большое!» [44, с. 175].

У 1890 р. київський лікар, що належав до групи діячів українофілів, який був родом з Борзенчини, Василь Никодимович Карачевський-Вовк разом зі своєю дочкою Марією відвідали Кулішів у Мотронівці. Після цього Марія Василівна почала писати листи, в яких висловлювала свої захоплення творами письменника. Відомо й декілька листів П. Куліша. Так, у листі від 7 липня 1893 року він звертається до неї: «Кохана внучко, сизокрила голубко, ні про що було писати до тебе. Чим я живу і дишу, те байдуже тобі, яко патріотці українській». Далі П. Куліш розкриває своє негативне відношення до козацтва, гайдамацтва і розхвалює Росію, яка «вбивається з-під монгольського ярма, помагає нам вибитися з-під єзуїтської Польщі, опановує вкупі з царською раттю «пучину крові нашої» Крим, визволяє нас із-під ляха-татарського виродка-козацтва і достойного чада його – гайдамацтва... не в козацині наш ідеал національний... І П. Куліш закликає вчитися у європейців і одночасно «дбати про свою словесну автономію, творимо свою автономну будучину, знаймо добре, що ми в себе дома, серед своєї рідної сем'ї, у своїй рідній хаті, що ніхто нам її не дасть, ніхто не відіме, ніхто ж і не оберігає та й не освітить її так, як ми самі. Оце ж, бачивши, що, хоч і прихилиєшся до мене, кохана внучко Марусенько, та прихилиєшся як до якогось демагого-козакомана, давав не раз я тобі в руки Аріаднину нитку до виходу з того лабіринту, куди тебе завели то сліпі, то п'яні й нетямущі вожді, – бачивши з твоїх листів, що розумієш Русь вузенько і твориш її собі з казок, занедбав я відписування тобі, хоч і не перестав любити гарну твою вдачу. Може, й тепер пишу до тебе не розумно тобі, – дарма. Колись дійдеш розуму, і колись

не сама спогадаєш мене добрим словом, дак спогадають, може, твої дітки» [45, с. 191–193]. П. Куліш присвятив адресатці свій вірш «Патріотці», який написаний 1891 р., надрукований у зб. «Дзвін». Вірш завершується такими рядками:

О ти, моя нова патріотизму жрице!
Ти, що курзу-верзу хвалити піднялась!
Уроди, грації, принадності царице!
Коли б єси над тим перебрихом знялась,
Котрим письменство в нас щороку багатиться,
І зневажати лжу козацьку завзялась, –
Подав би я тобі з дарів найкращий дар,
Яким Господь мене вщасливив, – правди жар.

Крім цього, П. Куліш присвятив їй також вірш «До Марусі Vxxx» (1890). Спочатку була повна назва «До Марусі Вовківни», але згодом автор скоротив останнє слово. Як свідчить М. Могиланський у своїй статті «П. Куліш у 90-х роках. Листи і документи», П. Куліш це послання надіслав батькові Марусі – В. Н. Карачевському-Вовку без останньої строфи:

На лоні вашому, пречистому і ніжному,
Розродиться-зросте наш староруський дух
І не підклониться він духові новому,
Тонами вищими сповнить народний слух,
Не буде вже зерна давати за полову
І літнього тепла за зимогрій-кожух.
Народна наша в вас у в області природа,
І серця правота, і розуму свобода [15, с. 494].

У листі від 27 серпня 1890 р. Куліш писав: «На поетичний лист вашої Марусі мусив і здобутись хоч на одну поетичну ноту. Подайте, спасибі Вам, їй до ручок».

Відвідував садибу у 1890 р. і відомий український письменник Олександр Кониський разом зі своїм другом Василем Вовком-Карачевським. У своїй статті О. Кониський розповів про ці відвідини: "Хутір Кулішів невеликий, усієї землі при ньому 120 десятин, та що за прехороший хутір той! Сад, хоч вже й немолодий, та

гарний. Ходячи по обіді по саду і по гаям, Пантелеймон Олександрович вказав нам на одній деревині вирізаної їм ще в 1845 році "всевидяще око" на спомин того, що з того дубу вперше вийшла до його теперішня українська краса. І от трохи ще не півсотні літ живуть люде в парі...

Отут Куліші і доживають. Бачиш тут убожество, нужду, а душею чуєш спокій, згоду і привітність господарів, найпаче Олександрі Михайлівни... Працює вона пером, і її останні оповідання дишуть такими ж весняними пахощами, якими віяли і ті оповідання, що були надруковані літ 30 назад. Славна така старість. Завидна..." [46].

О. Кониський у своїх спогадах тепло говорить про господарів садиби, відзначаючи майстерність як доброго теслі Пантелеймона Олександровича та своєрідність господині Олександрі Михайлівни: «От вже, дійсно, відповідно своїй вдачі придбала собі назву «Барвінок» як від того вічно зеленого, свіжого барвінку тхне бадьорість і свіжість, так в розмові і привітності Ганни Барвінок невидимо вітає і гріє сердечність, щирість, свіже духовне тепло... Олександра Михайлівна жвава, бадьора, привітна, якою я знав її 25 років назад час зістарів її тіло, але серце і душу обминув... геть більше працює пані Кулішиха біля господарства; працює більш за свого чоловіка (встає за 2–3 години раніше його). Слуг у них майже нема, самі вони і худобу доглядають, і телят виганяють і зачинають, і конят доглядають. Час, що ми перебували у Кулішів, був для мене ясным часом духовного спочинку» [46].

Олександр Кониський запропонував Кулішам продати хутір з тим, щоб у ньому вони продовжували жити до самої смерті і користувалися грошима. Про це пізніше розповіла в одному з листів до Іллі Шрага 16 лютого 1898 р. Ганна Барвінок. Але ця пропозиція залишилася нездійсненою.

***Родинні та творчі зв'язки
Пантелеймона Олександровича та
Олександри Михайлівни***

У Кулішів були тісні зв'язки з багатьма членами родин братів та сестер Білозерських. Але найтіснішими вони спостерігалися з сестрою Олександри Михайлівни – Надією Білозерською-Забілою-Симоною (1826–1913), яка отримала як домашню освіту, так і в пансіонах полковниці Ольги Козакової в селі Кропивне Прилуцького повіту, так і в пансіоні Принцлейна в Конотопі. Але недовчилася, бо ці навчальні заклади позакривали.

У 19 років її видали заміж за сина борзенського судді підполковника Миколу Забілу. Проте сімейне життя не склалося і подружжя розійшлося, хоча в них було двоє дівчат – Надія і Марія. Надія Михайлівна підтримувала тісні зв'язки з Кулішами, часто бувала у них, листувалася. Деякий час жила в них у Петербурзі, де познайомилася з Т. Шевченком, А. Маркевичем, О. Лазаревським, О. Кістяківським, з відомим етнографом, громадським діячем педагогом Матвієм Терентійовичем Симоновим-Номісом, співпрацівником друкарні Куліша і з ним почала жити у невінчаному шлюбі. У них народилося дві дівчинки – Олександра і Ганна, хоча і Надію дослідники вважають дочкою Матвія Симонова. Всі дівчата носили ім'я по-батькові – Матвіївни. Але через деякий час М. Симонов залишив сім'ю, яка оселилася на його хуторі Зарозі поблизу Лубен, а сам зійшовся з Софією Миколаївною Забілою і проживав у Лубнах, працюючи директором гімназії. На жаль, про дітей не дуже дбав, хоча займав різні оплачувані посади в Лубнах. А тому діти Надії Михайлівни – Надія (Адя), Маня, Леся і Галя часто подовгу проживали в Кулішів у Мотронівці. Олександра Михайлівна для багатьох із них була хрещеною матір'ю і турбувалася разом з чоловіком про них, як про своїх дітей. Листи Олександри Михайлівни до них рясніють ніжними, материнськими

словами: «Серденятко моє, комашечко моя, пташечка зозулястенька. Як же ти мене звеселила своїм щебетаннечком... Моя зіронька ясна, не забувай того, що я тобі казала од щирого серця, да ще й на своїй мові... твоя щира хрещена мати Леся» [33, с. 27].

Дитячі листування – це особлива сторінка відносин племінників та їх дітей до Пантелеймона Олександровича і Олександри Михайлівни. Дитяча щирість та безпосередність, якими пронизані їх листи, – свідчення великої поваги до своїх наставників-родичів. «Дорогие мои дедушка – дядя в шляпе и бабушка – мама Саша! Как Вы поживаете? У меня теперь есть любимое кошеня, которое очень несчастное, с ним было много бед... Теперь он поправляется и довольно веселенький и хорошенький... Остальные не так интересны, хотя очень умные и добрые. Теперь я учусь музыки у Софьи Николаевны. Целую вас крепко. Адя» [33, с. 29]. Пам'ятними для дітей залишилися і їх участь у театральних виставах на хуторі та поїздка з Кулішами за кордон.

Діти Надії Михайлівни повиростали, але навіть тоді, коли вони повиходили заміж, не втрачали своїх теплих відносин зі своїми хрещеними. Адя (Надія Матвіївна Симонова), яка закінчила гімназію в Лубнах, у 20 років вийшла заміж за Костянтина Івановича Кибальчича, який був з Волині. У них народилася дочка, якій дали теж ім'я Надія і хрещеною матір'ю взяли теж Олександрю Михайлівну. Сімейне життя не склалося, і Надія Матвіївна втекла від чоловіка, і повернулася з дитиною на хутір Загір, де жила її мама Надія Михайлівна. На жаль, батько Матвій Симонов мало звертав уваги на своїх дітей, про що свідчить факт продажу власного майна у 1895 р. і передачі отриманих грошей полтавській земській управі на благодійні справи. В цих тяжких умовах Надія Михайлівна Кибальчич взялася за перо і почала друкувати свої твори під псевдонімом Наталка-Полтавка (1857–1918).

Пантелеймон Куліш відіграв значну роль у її становленні як письменниці. В одному із листів Олександра Михайлівна писала любій племінниці: «Дорогесенька Надюша! Несмотря на то, что дядя в шляпе ежедневно сам выоривает три упруга, еще

бедненький садится и редактирует твою рукопись, которую мы совместно прочли. Описание матери наружности, ея положения, разговор с дочкой мне чрезвычайно понравился. Чоловик очень много в свою жизнь исправлял рукописей до утомления, и теперь они валяются к нему, но он уже отказывается – нет сил ни нравственных, ни физических, а многие, как Марко Вовчок, остался и непризнательным. Если бы тебе довелось провести в свет свой роман» [33, с. 30].

Як свідчить лист Надії Матвіївни (Наталки Полтавки), її п'єса «Катря Чайківна» була написана на основі прозового твору «Сельський роман», який був не надрукований. Текст твору червоними чорнилами виправив Пантелеймон Куліш, і п'єса Наталки Полтавки була високо оцінена і дістала першу премію. В своїх листах письменниця сповіщала Кулішів про свої зв'язки з періодичними виданнями Львова та інших міст. Так, у листі до О. Куліш від 22 серпня 1890 р. Надія Матвіївна сповіщала: «Я понемногу печатаюсь. «Дзвоник» напечатал моих три рассказа, «Волынь» – пять рассказов, несколько корреспонденций». А трохи пізніше 13 листопада 1901 року додавала: «Продолжаю печататься в «Волыни» и «Дзвоник», посылаю в «Зорю». Тут були опубліковані її оповідання «Баба-Яга», «Самородок», а в «Літературно-науковому віснику» – «Зустріч», «Його право».

Пантелеймон Куліш та Ганна Барвінок, які мали тісні зв'язки з видавництвами Західної України, багато допомагали Наталці Полтавці, а також її дочці Надії Кибальчич у друкуванні їх творів.

Надія Костянтинівна Кибальчич (1878–1914) народилася у містечку Яснограді на Волині, де жив її батько, але дитячі роки провела на Лубенщині в хуторі Загір, де жила бабуся Надія Михайлівна і куди повернулася її мама Надія Матвіївна (Наталка Полтавка). Проживаючи у Мотронівці у Кулішів, Адя (Надія Костянтинівна) демонструвала свою дитячу допитливість і не дитячу увагу до оточуючого її світу. Куліші помітили, що в неї пробиваються проблески таланту, які стали проявлятися у перших її дитячих віршах, повісті «Вечера в деревне», листах. А тому Олександра

Михайлівна і Пантелеймон Олександрович намагалися підтримати її, допомогти пізнати прийоми зображення оточуючого середовища і надсилали їй книжки для читання на хутір Загір. В одному із листів Надія Матвіївна писала: «Мы уже кончили читать Вальтер Скотта и с такой грустью расстались с ним, будто с домашним другом. Аде это доставляет большое удовольствие. Теперь мы читаем Фрейтага и Адя усердно учит английский язык». В іншому листі: «У нее проявляются художнические наклонности, жаль только, что некому учить рисовать» (Із листа від 2.06.1898 р.).

У 1894 р. Надія Кибальчич успішно закінчила гімназію в Лубнах і захопилась літературною творчістю, писала вірші, літературні замальовки, нариси. Цей потяг був викликаний тим, що у неї були прекрасні вчителі в особі її рідних Пантелеймона Куліша та Ганни Барвінок, творами яких зачитувалася, а також рідної матері письменниці Наталки Полтавки (Надії Матвіївни Кибальчич), та бабусі Надії Олександрівни Забіли-Симонової, яка теж мала нахил до літератури.

У 1899 р. Адя Кибальчич пише листа Іванові Франкові: «Вельможний Пане! Посилаю вам своє оповідання «Нарис» і одну поезію. Коли ваша ласка, напишіть, чи надруковано щось з надісланих мною творів. З великим поважаннем Надія Костянтинівна Кибальчич». На той час письменник керував «Літературно-науковим вісником». Із цього часу починається їх дуже тепле дружнє листування.

Дві Надії не забували й Олександрю Михайлівну. Коли громадськість відзначала 40-ліття творчої діяльності Ганни Барвінок, вони щиро вітали її з ювілеєм: «Голубонько мама Саша! Поздоровляю вас з вашим ювілеєм. Дай Боже Вам і надовго-довго працювати на цій ниві. Надя

Дорога мама Саша! Поздравляю вас з ювілеєм. Він може також вважатися і ювілеєм українського жіночого письменства. Пошли Вам, Боже, і надалі спроможність та силу працювати.

Цілую ваші ручки. Адя».

І далі йшов діловий текст:

«З цим листом посилаєм з донькою наших два оповідання: моє «Исповедь няни» – підписано ініціалами Н. М. Киб. і її «Поджег» підписано Н. К. з уклінною прозьбою пристроїти у редакцію де! Коли часом пошлете, напишіть, що три покоління пишуть: мати, дочка і онука. Як будете писать у редакцію, голубонько, згадайте, що я Ваша хрещениця і донька моя» (Лист від 10.01.1902 р.).

Подібні прохання знаходимо у листах і пізніше: «Голубонько мама Саша! Чи не можна вам, голубонько, послати ще що з наших творів – у Вас легка рука, зарадить наше іго, треба і дуже треба. Цілую ваші руці. Будьте здоровенькі. Надя» (Лист 24.04.1902 р.).

Завдячуючи Ганні Барвінок, мати і дочка Кибальчич здійснили знайомство у Києві з відомими діячами культури: Лесею Українкою та її матір'ю Оленою Пчілкою, родиною Старицького. У листі до О. М. Куліш Надія Костянтинівна 2.08.1901 р. сповіщала: «Родина Старицьких чимала: він, його жінка, три дочки і син. Дві менших заміжні: одна за лікарем Черняхівським, а друга за поетом Стешенком, старша артистка, а син у гімназії. Середуца (Черняхівська) пише по українськи і по російськи. До речі, вона з батьком пише, як наприклад, роман «Перед бурей»».

Дуже теплі були відносини у Н. М. Кибальчич і з редактором і видавцем журналу «Киевская старина» Володимиром Науменком. Поступово коло знайомих у письменниць розширюється. Вони у Києві відвідали оперу, музеї, а в Каневі побували на могилі Шевченка.

Безгрошів'я, складні матеріальні умови підштовхували Надію Костянтинівну пробувати себе і перекладачем, зокрема оповідань І. Франка російською мовою. У листі до письменника вона писала: «Я оце переклала ваше оповідання «Мій злочин». І хоч це і раніше була моя улюблена річ, але перекладаючи, я просто втішалася кожною думкою, кожною картиною, кожним словом, навіть». Але водночас вона добре зрозуміла, що перекладач повинен бути майстром своєї справи, а тому в

наступному листі до І. Франка зізнавалась: «Я прочитала переклад і цілком не потішена їм... Це переклад оповідання Івана Франка, а не оповідання Івана Франка. От що горе! А я досі думала, що тільки в поезії перекладник повинен рівний талантом із автором».

Улітку 1905 р. Надія Костянтинівна вийшла заміж за місцевого лікаря Миколу Ісидоровича Козловського, якого покохала. Вінчалися у Лубнах. Це був складний час у соціально-політичному житті країни. Революційні потрясіння 1905 р. зачепили і молодих інтелігентів. Подружжя було заарештовано і посаджено у в'язницю у містечку Хорол. Ця звістка дуже засмутила Ганну Барвінок, і вона просила брата Олександра і братову Варвару Дмитрівну, які у 1905–1906 рр. мешкали на хуторі Зарозі, якось вплинути на це утримання.

Козловських звільнили, але у в'язниці дуже застудився Микола Ісидорович, що змусило подружжя виїхати за кордон, зокрема в Італію. Надія Козловська зверталася до всіх своїх знайомих за допомогою, підтримкою у друкуванні її творів, бо в цьому полягав її заробіток. М. Козловському не вдалося знайти у маленькому містечку Ловрані, а потім у Сан-Ремо роботу ні лікарем, ні вчителем. Леся Українка радила Надії зайнятися перекладом з італійської, яка і скористалася цією порадою, переклала твори Луїджі Піранделло «Доля», Лучіано Цукколі «Заручена», Грації Делледи «Три брати». Ці переклади були опубліковані в Україні.

Надія Кибальчич у цей час писала і свої оригінальні твори, і Ганна Барвінок зверталася до Івана Пулюя, Миколи Венгжина, редактора журналу «Будучність», та інших знайомих, котрі проживали за кордоном, допомогти родині Козловських.

Поступово, загальними зусиллями, трудолюбністю Надії Кибальчич у 1905–1906 рр. були надруковані її твори в альманахах: «З-над хмар і з долин» М. Вороного (1903, Одеса), «З порогу життя» М. Коцюбинського і М. Чернявського (1905, Херсон), «Багаття» І. Липи (1905, Одеса), «За красою» О. Луцького

(1905, Чернівці, на честь О. Кобилянської), «З неволі» (1908, Петербург), «На допомогу політичним в'язням», майже весь тираж конфіскований, «Досвітні вогні» Бориса Грінченка (1906, Київ). В останньому були надруковані нариси Кибальчич «Вілла над морем», «Весняна ніч».

Про твори Н. Кибальчич-дочки історик і літературознавець Олександр Грушевський у статті «Сучасне українське письменство в його типових представниках», в якій аналізував розміщені у збірнику твори, писав: «Разом з Чернявським до того ж гуртка імпресіоністів треба зачислити і Надію Кибальчич. Взяти до зразка її нарис «Десь грають»: «Далеко десь грають, і всю ясну спокійну місячну ніч далеко від України». Більше реального змісту в оповіданні про сумну самоту нещасливої сільської вчительки («Сумна пісня»). Доля сільської вчительки не раз викликала співчуття письменників. І це цілком зрозуміле. Народна вчителька на селі служить великому завданню народної освіти, але се лягає важким тягарем на її плечі. Призвичаєні до інших умов життя, вони, сільські вчительки, дуже часто почувають себе зле на своїй маленькій платні... І для сільської вчительки з оповідання Н. Кибальчич найбільшим тягарем з'являється важка самота («Смутна пісня», «Засуджені») [26а]. Саме в цьому Віснику в січні цього ж року були опубліковані її оповідання «Одна з незамітних історій», а у вересневому – «Злочинець».

«Гарні надії подає Надія Кибальчич, що, крім новелістичних нарисів, опублікувала досі ряд удалих поезій», – зазначав Іван Франко. Про молоду письменницю він згадував і в інших своїх статтях. Її ім'я стоїть поруч з іменами М. Коцюбинського, Б. Грінченка, А. Кримського: «В області новеллы, рассказа, – зауважує Іван Франко, – украинская литература имеет ряд молодых работников, которые могли бы занять почетное место в любой более богатой письменности» [26а].

Надія Кибальчич, крім віршів, писала художньо-витончені нарисові малюнки, присвячені природі, порам року («Місячне сяйво», «Нарис», «На полюванні», цикл «Весною», «Смутна

пісня»), проникнуті філософським осмисленням життя, а також оповідання і повісті про представників інтелігенції, селян, про їх життєві перипетії, конфліктні ситуації, викликані соціальними подіями (повість «Пропаші сестри»).

Соціальна загостреність багатьох творів, постановка актуальних питань, на які необхідно було відповідати, уміле розкриття складних життєвих ситуацій, проникнення в психологію людських відносин, підняття людини, пригніченої обставинами життя, на висоту, яка вимагає дивитися на неї як на людину, що потребує уваги, доброго або ж співчутливого ставлення до неї – ось те, що вражає нас у творах Надії Кибальчич.

Письменниця добре знає про тих, про кого пише: селяни, представники інтелігенції (зокрема вчителі), діти. А тому вміє виділити таку життєву ситуацію, яка дає можливість найповніше розкрити героїв твору, передати їх болючі тривоги, висловити сподівання. Особливо приваблює в творах Н. Кибальчич уміння авторкою своєрідно ліпити образ, використовуючи при описі предмета багаті художні засоби. Особливо вражає тонке і в той же час глибоке, своєрідне проникнення в душу героя, уміння передати і душевний неспокій, і тривогу, а то й радість, молодий життєстверджуючий запал.

Нещодавно, у 2006 р., завдячуючи чудовій краєзнавиці Людмилі Зеленській, науковій співробітниці музею-садиби Михайла Коцюбинського, яка, на жаль, після цього пішла з життя, видала збірку творів Надії Кибальчич, які дають змогу нинішньому читачеві познайомитися ще з одним цікавим і своєрідним, а нині позабутим художником українського слова. Тепло, душевний неспокій, повага до людини і вимога захистити її, допомогти їй у складний для неї час – все це повинно зацікавити і наблизити читача до творів письменниці.

Українська література представлена багатою кількістю різних письменників, різних за жанрами та тематикою творів. І коли ми звертаємося до тих чи інших знайомих чи зовсім незнайомих імен

та їх текстів, то ми повинні враховувати той час, коли вони з'являються і яке місце займають у суспільно-літературному процесі того історичного часу. Творчість Надії Кибальчич знаходиться в тісному середовищі жіночої творчості, пов'язаної з іменами Марка Вовчка, Ганни Барвінок, Наталки Полтавки, Одарки Романової, Любові Яновської, переважна більшість яких примикали до етнографічно-побутової школи і мали своє художньо-специфічне літературне обличчя, а тому вносили щось нове, своєрідне в цей яскраво-барвистий мовний потік літературної творчості. Тож, щоб пізнати життя з різних боків, відчуті і душевно сприйняти різнобічні життєві ситуації, знайти з них вихід, і допоможе читачам література не лише сьогодення, а й попередніх епох і, зокрема, твори Надії Кибальчич. Герої її творів живуть тими ж проблемами, що й нинішні молоді люди: любов, зрада, заміжжя, роздуми про його вигідність.

Матеріальний стан, завдячуючи публікації перекладів у «Літературно-науковому віснику» та в інших журналах і альманахах дещо покращився і подружжя, проживаючи в Італії, навіть намагалося відкрити приватний медичний пансіон, де чоловік Микола Козловський міг би практикувати. Саме в Італії в останні місяці життя Бориса Грінченка відбулася зустріч Н. Кибальчич з письменником і його дружиною Марією Загірньою у квітні 1910 р., про що свідчать її «Спомини про Б. Грінченка. З вражень про останні часи Б. Грінченка» (Газета «Руслан». 1910. № 141–142).

Марія Загірня не забула про турботу Надії Кибальчич і намагалась їй допомогти надрукувати її твори. Завдячуючи Марії Миколаївні, було опубліковане в журналі «Молода Україна», який редагувала Олена Пчілка, її оповідання «Спогади kota Сірка».

Тяжко переживає Н. Кибальчич звістку про смерть її «дорогої мами Саші», бабусі Олександри Михайлівни – Ганни Барвінок, пам'ять про яку вона зберегла до кінця свого життя.

Ностальгія, брак грошей змусили подружжя Козловських повернутися в Україну. Микола Ісидорович влаштувався працювати земським лікарем у місті Кагарлик на Київщині. Листи Надії

Кибальчич цього часу до Михайла Коцюбинського, з яким була знайома заочно у 1901–1910 рр., та до інших літераторів свідчать, що вона була готова до співпраці в різних виданнях України. У 1913 р. в Києві виходить її збірка «Поезії», яку гарно прийняли читачі і критика.

Проте 1913 р. в особистому житті Н. Кибальчич виявився дуже важким. У лютому цього року померла бабуся Надія Михайлівна Забіла-Білозерська, а у квітні пішов із життя Михайло Коцюбинський, з яким останній час були теплі творчі взаємини, вона дорожила його відгуками про її твори. Та найстрашніший для неї був удар – смерть чоловіка на початку липня, а згодом – у кінці липня – смерть Лесі Українки, яку дуже поважала і прислухалася до її думок, порад. Це дуже вплинуло на психологічний стан Надії Костянтинівни.

Але і в цих умовах вона намагалася писати і видавати свої твори. У 1914 р. виходить повість «Пропаші сестри», оповідання «Злочинець», «Останні», дитячі оповідання. За свої кошти вона видала збірку оповідань, куди включила «Ганнине кохання», «Смутна пісня», «Засуджені», «З життя», «Злочинець», «Нічий», «Павло Тодосенко» та ін. Російськомовні оповідання і нариси були надруковані в журналі «Вестник Европы». Але нервова система Н. Кибальчич була настільки підірвана, що вона не витримала і самостійно пішла з життя. А через деякий час померла і її мати, письменниця Наталка Полтавка. Таким важким і складним було життя близьких серцю вихованок Олександри Михайлівни «мами, бабушки Саші» і Пантелеймона Олександровича «дедушки, дяди в шляпе», чий талант формувався під впливом П. О. Куліша, а після його смерті багато для них робила і Ганна Барвінок, твори якої вони дуже цінували.

Якщо брати й інші родинні зв'язки, то вони були різнобічними, з одними представниками Білозерських найтісніші, з іншими – короткочасні. Так, П. Куліш був знайомий з двоюрідним братом Олександри Михайлівни Іваном Івановичем Білозерським, який закінчив Київський університет (1863), був знайомий з В. Антоновичем та іншими громадівцями. Подорожував до країн Європи,

одружився в Італії, де і проживав з 1868 р. до 90-х років. Подорожуючи країнами Європи і перебуваючи в Італії, П. Куліш зустрічався з І. Білозерським, пізніше просив його посприяти виданню третього тому «История воссоединения Руси», проживав разом з І. Пулюєм в його домі у Мольяно біля Венеції, коли вони працювали над перекладом Святого Письма. А коли І. Білозерський з 1890 р. проживав у Борзні, то бував у Мотронівці, піклувався про долю музею П. Куліша.

З Пантелеймоном Кулішем та Олександрою Михайлівною спілкувався і старший брат Віктор Михайлович Білозерський. Він допомагав молодшим братам Миколі і Олександру в Санкт-Петербурзі, піклувався про долю заарештованих брата Василя і зятя Пантелеймона, допомагав сестрі Олександрі та матері Костомарова, писав у зв'язку з цим листи графу Орлову і Дубельту [50]. Віктор Михайлович був у тісних зв'язках з родиною Кулішів і після їх повернення у північну столицю, а також під час проживання його в кінці 50-х рр. у Мотронівці.

Були тісними зв'язки Кулішів з братом Олександри Михайлівни Помпеєм. Зустрічались у Варшаві, де він працював. У зв'язку з тяжкою хворобою епілепсією, піклувалися про нього, коли він знаходився у лікарні, а потім у Мотронівці.

Тісними були родинні і громадські відносини у Кулішів з братом Ганни Барвінок Василем Білозерським, доля якого була тісно пов'язана з Пантелеймоном Олександровичем і в справі Кирило-Мефодіївського товариства, і після заслання у Санкт-Петербурзі у випуску журналу «Основа». Особливо тісними ці зв'язки були у 90-х роках, а послабилися, коли П. Куліш пішов у любовний «загул» і залишив Олександру Михайлівну. У 1898 р. Василя Михайловича тяжкохворого привезли до Олександри Михайлівни на хутір Мотронівка, яка доглядала його і змогла записати посмертні спогади про його громадську діяльність. 20 лютого (3 березня) 1899 р. Василь Михайлович помер і був похований на хуторі поруч з Пантелеймоном Кулішем.

З Кулішами в Санкт-Петербурзі спілкувалася і перша дружина Василя Білозерського Надія Олександрівна, яка на початку 60-х років по понеділках організовувала літературно-громадські засідання, на яких бували літератори Тарас Шевченко, Іван Тургенєв, Пантелеймон Куліш, вчені, професори Микола Костомаров, Костянтин Кавелін, Павло Анненков, інколи О. Піпін, бр. Жемчужникови, Я. Полонський, М. Чернишевський тощо. У 1867 р. Василь Михайлович і Надія Олександрівна розійшлися, хоча у них було троє малих дітей: донька і два сини. Тарас Васильович отримав своє ім'я на честь Тараса Шевченка, який був його хрещеним батьком, а Микола – на честь Миколи Костомарова, який був хрещеним батьком, а Олександра Михайлівна Куліш була у них хрещеною матір'ю.

Удруге Василь Михайлович зійшовся, коли працював у Варшаві, з полькою Єлизаветою Миколаївною Азанчевською і жив у невінчаному шлюбі. Як свідчать листи, у родині було четверо дітей: Софія-Марія, Ганна, Василь, Олімпій, які часто бували влітку в Мотронівці і подовгу проживали тут. В одному із листів до сестри Надії Михайлівни Ганна Барвінок писала: «Приехала Елизавета Николаевна с Липой, Маней и Аней... Осиротевшая Мотроновка после твоего отъезда опять ожила. Дети теперь удят рыбу, собаки к ним привыкли, индюшата за ними и кошенята так и бегают... Грибов, так как Адя [Надія Костянтинівна Кибальчич – Г.С.], никто не умеет находить. Девочки прелестные в малороссийской одежде, самой эффектной, но простой» [33, с. 28].

Діти родичів не просто відпочивали в родині Кулішів, бо Олександра Михайлівна здійснювала з ними національне виховання, вчила українською мовою записувати прислів'я й приказки, завчати пісні, вміти вишивати українські узори. В одному із листів цього часу читаємо: «У меня теперь Лесюня и Галюня, бездна работы! Дивчат и Федорку [сирота, яку виховували Куліші – Г.С.] обшивать, учить, записывать все украинские выражения, слова, прислів'я и прочее». Пантелеймон Олександрович організовував дітям вечорами театральні вистави. Його роль у вихованні всіх

Білозерських дітей велика. Це підтверджує і Ганна Барвінок: «Шість небог моїх учив, за деяких і в гімназію платив, все бажає посилити свою запущену ниву своїм слово вірним українським. Ще й брата учив. Одна із небог поступила у Єлисаветський інститут, прямо в 5-й клас».

Діти Василя Михайловича повиростали, знайшли своє місце у житті. Соня-Марія жила у Харкові, працювала на залізниці. Це вона привезла батька Василя Михайловича у Мотронівку і залишила його на догляд Олександрі Михайлівні.

Олімпій Азанчевський листувався з Кулішами, згадував про своє перебування в Мотронівці, розповідав про народження свого сина Василя. З Олександрєю Михайлівною та Пантелеймоном Олександровичем листувався і Василь Азанчевський, який мав музичні здібності, писав романси і музичні п'єси, працював над оперою. П. Куліш просив його прослідкувати на початку 90-х років за публікацією своїх творів «Пани і козаки», «Омут» [47, с. 92].

Зі свого боку, П. Куліш просив своїх знайомих, зокрема князя Шаховського, посприяти влаштуванню В. Азанчевського на роботу, допоміг йому з публікаціями деяких його творів, зокрема «Ссора» та «Весна» [33, с. 139–141].

Підтримували постійні зв'язки з Кулішами й інші брати та сестри Ганни Барвінок, що проживали в Санкт-Петербурзі, Києві та інших містах. Але значно більший вплив П. Куліш мав на Миколу Михайловича Білозерського, зокрема він зацікавив його збиранням фольклорних та краєзнавчих матеріалів. Все це Микола Михайлович друкував у «Черниговских губернских ведомостях», де він працював у редакції газети на різних посадах (1852–1855), видав збірку «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Т. 1» Київ, (1856), друкувався в журналі «Киевская старина», написав працю «Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861)» (Киевская старина. 1882. № 10. С. 66), «Отрывки и заметки о малорусской старине»

(Добавки и поправки постоянного читателя «Киевской старины»).
(*Киевская старина*. 1884. Т. 9. № 5. С. 48).

Тісними були зв'язки у Кулішів і з Олександром Михайловичем Білозерським, який служив підпоручиком чернігівського батальйону внутрішньої служби. Проходив у справі «Земля і воля», знаходився під наглядом поліції у Чернігові. Одружився з росіяною Варварою Дмитрівною Груздевою. У 1905–1906 рр. мешкав у Зарозі поблизу Лубен. Листувався з Кулішем та Олександром Михайлівною, бував у Мотронівці.

Різнобічними були і взаємини з сестрою Ганни Барвінок Любов'ю Михайлівною Білозерською, яка була першим коханням Віктора Забіли, але яку видали заміж за сорокарічного вдівця І. Ф. Боголюбцева. Подружжя мало восьмеро дітей. Їх дочка Марія, похресниця Олександри Михайлівни, жила у Кулішів у Тулі. В одному із листів Олександри Михайлівни 1850 р. до М. Д. Білозерського писала: «Скажу вам о своих занятиях: встаем в семь часов, в девять Маша пишет, потом читает по русски, после обеда – танцы, французкий язык, спряжение и т.д., потом отправляемся вниз и гуляем с детьми Гусева» [2, с. 193]. Інші листи як П. Куліша, так і Олександри Михайлівни свідчать, що Маша була складною дитиною. У листі від 12 січня 1853 р. П. Куліш писав, що хоче повернути Марію її батькам, вказував на її лінощі, що дратувало його, а тому, коли вони переїдуть у Малоросію, то тримати дівчину не будуть, «хотя бы Саша и просила меня». Але 12 березня 1853 р. зауважував: «Маша останется с Надеждой Михайловной. Об этом нет надобности сообщать ее родителям: будет и без того довольно сетований на таких жестокосердных родственников, как мы. Она одна обнаруживает хорошие способности к литературному роману, и я с нею примирился». Проте П. Куліш все ж вирішив віддати її батькам.

Під час навчання в пансіоні в Петербурзі Маша бувала в Кулішів у вихідні дні. Незважаючи на складність характеру Марії Боголюбцевої, вона закінчила Смольний інститут. Маша майже протягом усього свого життя відчувала вплив Пантелеймона

Куліша і сформувалася як щира українка. Вона включилася в громадське життя, одружилася з росіянином Олександром Сергійовичем Щербачовим, який мав літературні здібності. Спочатку вони жили в маєтку матері, а потім переїхали до Польщі, бо О. С. Щербачова направили на «успирение» повсталих поляків. П. Куліш, який у цей час працював у Польщі, спілкувався з Марією Боголюбцевою, яка робила йому переклади з французької і англійської мов, та її родиною. Її чоловік О. С. Щербачов допомагав політичним в'язням-полякам в організації втечі, за що його звільнили з посади та засудили. Але його тільки відправили у відставку. Родина переїхала до брата у Полтаву, а згодом у Кременчуг. Сімейні обставини були дуже складні, і це відбилося на житті дітей. У своїй «Автобіографії» їх дочка Любов Сергіївна Щербачова (майбутня письменниця Любов Яновська) згадувала, що постійні суперечки батьків з національних питань приводили до того, що «діти були зовсім замкнуті, лишилися без всякого з їх боку догляду. Ми росли самотні, з няньками та покоївками... Як зараз я пам'ятаю: нянька ставить мене в куток на чверть години за кожне російське або польське слово, а татко садить у фотель за кожне слово українське...» [48, с. 7]. Далі важливе уточнення в «Автобіографії»: «Батько вважав, що у всіх сімейних конфліктах був винен Пантелеймон Куліш, бо, мовляв, дружина «все робила під впливом Куліша» [Там само, с. 6–7]. Саме цим викликано й те, що діти рідко бували у Кулішів у Мотронівці.

Любов Михайлівна Щербачова захопилася громадською діяльністю. Шлюб розпався. Четверо дітей розділили порівну. Любов і Пантелеймона залишили з батьком, а менших Марію і Зінаїду – з матір'ю. Після розлучення Марія Іллівна переїхала до Петербурга, де включилася в громадську роботу, але з кожним роком відчувала самотність, тяжке незабезпечене життя з малими дітьми і тяжкою хворобою. Вона не витримала цих випробувань, захворіла і померла.

Серед дітей Щербачових найбільш помітною була Любов Олександрівна Яновська (1861–1933), яка стала відомою

письменницею, авторкою багатьох прозових і драматичних творів. Коли Куліші довідалися, що в родині Щербачових під час відсутності матері діти розмовляють лише російською або польською мовою, то вони хотіли забрати до себе Любу, але батько О. С. Щербачов, який особисто ненавидів Кулішів через їх українську спрямованість життя, не дозволив їм це зробити. Про це свідчить у своїй «Автобіографії» Любов Яновська. Після закінчення Полтавського інституту шляхетних дівчат (1881) Любов Олександрівна працювала вчителькою в селі Рудки Лубенського повіту, де познайомилася з Василем Яковичем Яновським, старшим на 20 років, активним членом Київської громади, і одружилася. Після цього вона підтримувала зв'язки з Олександрою Михайлівною та Пантелеймоном Олександровичем, про що свідчить її «Автобіографія». Перша публікація Л. Яновської оповідання «Злодійка Оксана» була здійснена у річницю смерті П. Куліша. Ганна Барвінок була свідком появи не лише прозових творів Л. Яновської (оповідання «Смерть Макарихи» (1900), повісті «Городянка» та ін.), а й драматичних творів («Без віри» (1907), «В підвалі» (1908), «Людське щастя» (1909)).

Навіть ці короткі відомості про родинні зв'язки Кулішів з Білозерськими засвідчують, що для багатьох із них хутір Мотронівка став дорогим, а Олександра Михайлівна і Пантелеймон Олександрович були не лише близькими і рідними людьми, а й яскравими наставниками і вчителями, які деяким допомогли стати на літературний шлях, увійти в історію української словесності.

«Чолом доземний моїй же таки Знаній»

Мотронівський період у житті і творчості П. Куліша був найбільш спокійний, незважаючи на справу з орендою та пожежею в садибі. Олександра Михайлівна, яка дуже любила Пантелеймона Олександровича і все робила, щоб створити йому творчу таку атмосферу, яка б лише сприяла його праці. Проте вона була не лише прекрасною господинею, а й намагалася його підтримати творчо. Тож не випадкова його заява: «Без цієї особи не можу ніде жити, хоча б у самому раю. Без Олександри Михайлівни книжка моя не була б написана. Увесь життєвий клопіт взяла вона на себе, бережучи мій спокій, мій час, моє здоров'я».

Для творчої людини найважливіше є саме спокій, бо будь-яке відволікання перериває сам творчий процес, не дає можливості розвивати думку. Тому П. Куліш був вдячний їй, і багато своїх творів присвятив своїй дружині [63].

У 1890 р. Куліш у п'ятницю-неділю 5–7 жовтня, а в наступні дні доробив «Думу-казку про Діда й Бабу, про Курочку рябенку й Надійку золотеньку» і заспів і поспів до цього твору автор присвятив Ганні Барвінок. Заспів він назвав «Чолом і ралець моїй знаній», у якому висловив вдячність дружині за турботу:

Ти рано встала в нас і челядь побудила,
Щоб кожен працював умом до моготи,
Кому духовна та свобода люба й мила.
Розбуркала й мене, старенького, да ні:
На працю лому, голубко, не годжуся,
Від тебе ж я ральцем, коли даси мені
Потішить лінощі старечі, відкуплюся.
Поет з вдячністю підносить їй свій творчий дар:
Ось на ралець тобі Куріпочку приніс.
Вона знесе колись ячко золотеньке,
Знесе Надібочку, незнану між гульвіс:
Замкнене царство в ній, гарненьке, хоч маленьке [Там само,
с. 459].

Відомо, що Олександра Михайлівна вставала раніше Куліша на 2–3 години, наводила лад в господі, готувала сніданок і надихала Пантелеймона Олександровича на працю.

Весь вірш проникнутий повагою до Баби, яка є оберегом життя, бо її любов до Діда вічна: «А раз душа кого від серця полюбила, / Дак буде поки й тьху вірнесенько любить». Строфа, з якої взято це речення, розпочинається словами «Зітхнула баба й хрест на себе положила», в рукописі, як зазначає літературознавець Є. Нахлік, Куліш біля цієї та наступної строфи олівцем написав: «Як бачите не то бабу, та й самого діда малював я з Сашуні» [17, с. 708]. А проти слів: «Дак буде поки й тьху вірнесенько любить» автор написав «Списано з натури» [Там само]. Багато тут і окремих епізодів земного життя Кулішів, яким прийшлося пережити і перемогти всі незгоди.

А весь поспів, який мав різні варіанти найменування, названий «Чолом доземний моїй же таки знаній» – це гімн вірності і любові жінці, яка пов'язала своє життя зі своєю «дружиною» і була вірним помічником її до кінця життя.

Я знав тебе маленькою, різвою,

І буде вже тому півсотні літ... [Там само, с. 467–468].

Готуючи у 1882 р. до друку збірник «Хуторна поезія», П. Куліш включає в нього вірш «Слово правди» з підзаголовком «Слово правди, присвячене Ганні Барвінок». А в 1893 р. поет формує збірку «Дзвін», староруські думи і співи, куди включив як кращі ранні свої вірші, так і нові твори. Тут він подає знову вірш «Слово правди», бо особливо дорожив цим твором. І. Франко у своїй рецензії на збірник виділив саме цей вірш, як досконалий, процитувавши одну із строф твору.

Розповідаючи про своє життя, коли його не злюбили царедворці за правду, «глумились глумом, мучили в темниці і похвалялись на хресті розп'ясти», коли він, позирав на рідну Україну, як на свою матусю безталанну» (тут Куліш згадує свої історичні праці), поет висловлює впевненість:

Ти ж, паньматусю, перед Богом вічним,

Мов перед сонцем раняшня рослина,

Засяєш знову духом предковичним,
Безсмертна мати бідолахи сина.
Воскреснеш, нене, встанеш з домовини...
Тебе я словом правди привітаю,
І розіллється слава України
По всій вселенній, од краю до краю.

У вірші-сповіді багато фактів життєвої правди, пов'язаної з нелегким життям Кулішів. І це життя було прожите разом з вірною дружиною, яка підтримувала його у складні часи і разом несла тяжкий хрест відданості Україні. Тож присвята вірша Ганні Барвінок є виправданою і відповідає реаліям подружнього життя.

Як свідчать примітки до віршів П. Куліша, зроблені Є. Нахлікком на основі його праці з рукописами поета, в кінці «Думи про найкращий дар» було поетом зазначено місце написання: «1890, листопада 5 руського. Ганнина Пустинь» і в автографі сказано: «Найвищий дар. Присвячен Ганні Барвінок». В іншому автографі Куліш олівцем дописав: «Додумок до «Чотирьох дум» (тобто до «Думи про курку з курчатами», «Думи-казки про Діда й Бабуну», «Думи про татарина й арапа» та «Думи-перестороги»). Тут же олівцем автор виправив назву на остаточну – «Дума про найвищий дар» [Там само, с. 713].

П. Куліш присвятив Ганні Барвінок і вірш «Благословляю час і годину», який був написаний вранці в саду 10 травня 1887 року.

Благословляю час той, і годину,
І ту ясну невимовну хвилину,
Як я, об'їхавши світ – Україну,
Тебе побачив, над людей людину.

У 1862 р. у видавництві П. Куліша вийшла його перша поетична збірка «Досвідки», яка була дуже гарно оформлена: Шагренева обкладинка була темно-зеленого кольору, обрамлена золотою тискованою рамкою і золотим краєм і візерунком. Цей гарно виданий збірник Пантелеймон Олександрович подарував Олександрі Михайлівні, яка перебувала в Мотронівці. На окремому аркуші він написав присвяту і вклеїв її.

Присвят
Отправного в золото примірника
Подарую золотую
Писанку дружині,
Що кохала мене вірно
При лихій годині,
Що кохала, не питала,
Чи панського роду,
Оддала за серце серце
І пишную вроду.
Про ту вроду я співаю,
На бандурі граю,
А серденько, як золото,
В скарбовні ховаю.
Ой ховаю, добре знаю –
З ним буду багатий
І в мальованій палаті,
І в убогій хаті.

Це був для подружжя складний час взаємин. Після всіх любовних походеньок Пантелеймон Олександрович зрозумів, що Олександра Михайлівна – це надійна на все життя дружина. І коли писав свою присвяту, то не лукавив.

У цей же час П. Куліш написав також вірш «Дивлюсь на срібний волос твій, кохана», який мав включити до збірника, але чомусь це не зробив.

Дивлюсь на срібний волос твій, кохана,
І думаю: «Се промовна літопись, –
Про мене, нещасливого тирана,
Незабутня, нагадувальна пропись».
Нагадує мені безсонні ночі,
Що ти не спала, тяжко сумувала,
Крізь темряву непевну карі очі
В чужі, незнані землі посилала.
Чого я сновідав понад морями?
Чого допитувався по країнах,

І дослуховувавсь проміж панами,
І дозирав по темрявих хатинах?
Яка мені з того блукання слава?
Який із досвіду спасенний вжиток?
На мене песька піднялась орава,
Що ледве не добралась і до литок.
А волосу твого срібло блискуче
Мені видющі сліпить-коле очі,
І мов жало безошадне гадюче
Я в серці чую вдень і серед ночі.

Це вірш-сповідь. Пантелеймон Олександрович відчував свою провину перед дружиною, і тут він ніби вибачається, жалкує. Та її сиве пасмо волосся боляче нагадує йому про його помилки. Мабуть, через це цей вірш і не був надрукований при житті автора.

У 80-х роках П. Куліш працює над поемою «Магомет і Хадиза», в якій він говорить про велике кохання.

Як і раніше, Пантелеймон Олександрович присвятив цей твір Олександрі Михайлівні, написавши на окремому листочку присвяту:

Принос
Кастальської води напившись із криниці,
Тобі приношу дар, ума мого цариці.

У цих же роках П. Куліш пише також поему «Маруся Богуславка» на основі записаної ним від кобзаря А. Шута народної думи. Цю поему П. Куліш присвячує Олександрі Михайлівні.

Присвят
Тобі.. О! Де ж те слово гарне, чисте
Блискуче, як срібло, розтоплене в горнилі,
Щоб світу возвістить про свято урочисте
Твої похвали, мій духу світлокрилий?

Ще один вірш-звертання «До Ганни Барвінок», який складається із п'яти строф, був написаний у кінці літа – осені 1890 р. В ньому П. Куліш ніби підводить підсумки прожитого життя, про їх працю, згадуючи про все, що було з ними протягом багатьох років. Автор посвяти перш за все згадує Кохану:

Як на тихій зорі удосвіта проснусь,
То зараз думками по всіх світах ширяю
І геніям добра всесвітнього молюсь,
Що нашим думам путь показують до раю,
Тоді я перш тебе, Кохана, спогадаю.
Що слізьми іноді солодкими заллюсь
Над вимислом твоїм ніжним і поетичним,
Отради джерелом живим і віковичним.

П. Куліш упевнений, що їх праця на благо Вітчизни залишиться у пам'яті потомків:

О, ні! з тобою ми, пречиста, не попрем:
Зіставим дві душі у любій Материзні.
Світитимуть вони спарованим огнем
Народу темному, безбатченку в Отчизні.
У рідній мові нас поставлять во главизні.
Ми з кожним народом потомків оживем.
І без кінця добро, всього дорожче, волю,
З ним розсіватимем по предківському полю.

Далі в подальших 4 строфах поет розкриває те багатство своєї творчості, збагачене правдою, яким буде засівати поле Вітчизни для подальшого її розвитку.

Цей вірш був опублікований уже після смерті П. Куліша у збірнику «Сочинения и письма П. А. Кулиша», що вийшов у 2-х томах у Києві 1908 р., завдячуючи наполегливому старанні Ганни Барвінок.

До цих віршів-присвят можна додати також «Рай», присвяту до поеми «Адам і Єва». І. Франко високо оцінив рядки з твору «Чолом доземний моїй же таки Знаній», назвавши «перлами нашої поезії». Майже всі твори, пов'язані з іменем Олександри Михайлівни, були написані в зрілі роки, коли почуття до дружини були уже вивірені самим життям, і Пантелеймон Олександрович міг з упевненістю сказати: «ми... в старощах ще краще полюбились». Вона стояла поруч з ним не лише як вірна, любляча дружина, а як його соратник, одностудець у тій великій справі, яку вони робили для України, збагачуючи літературу і захищаючи рідну мову.

Деякі твори проникнуті деталями їх спільного життя. Він згадує і той трагічний час 1842 р., коли вони втратили дитину через викидень і більше не могли мати дітей, і про свої митарства, зради і страшні переживання дружини, і про їх примирення, і спільний громадянсько-патріотичний шлях з утвердження українського національного в житті і в літературі та мистецтві. Куліш дивиться на свою дружину як на рівну собі по тій справі, яку вони спільно роблять все життя.

П. Куліш у своїх творах піднімає тему кохання на високий гуманістичний щабель відданості як найвищий дар Господній: «Любити ближнього, як любиш сам себе».

У цих поезіях П. Куліш розкриває і себе, як люблячого і вірного дружині, і чоловіка, що задоволений їх хуторянським життям, яке певною мірою нагадує йому райське, близьке до життя Адама і Єви:

Я тут – новий Адам: свій тихий рай обходжу

І всім скотам даю іменованне,

....

Як праотець Адам, ходжу я тут за плугом,

В поту лица свій хліб насушний їм,

І нікого мені назвати братом, другом,

Або слугою нелихим своїм.

А все ж ми з Євою щасливіші над звірята,

Над всі воли, осли, телята, поросята.

Любов, стверджує П. Куліш, допомагає пережити всі труднощі життя, знайти вихід. Особливо, коли поруч «порадниця єдина», «натхненне праведне високого й святого». Надійна і самопожертвувальна дружина, яка в будь-яку хвилину могла допомогти своєму любимому, «позичила б ти крил у серафима / і ринулась к мені світ за очима».

Таким ми його бачили в посвятах Олександрі Михайлівні уже в літах, досвідченого, мудрого, який може відкрито сказати правду про своє життя разом зі своєю дружиною, які йшли однією дорогою, вірно служили Україні.

Завершуючи другий етап функціонування Мотронівки як гнізда культури, коли на хуторі проживали Пантелеймон Олександрович і Олександра Михайлівна, займаючись не лише господарськими справами, а й багатогранною літературною творчістю та громадською роботою, пов'язаною з утвердженням українського слова не лише в літературі, а в зв'язку з цим і в житті народу, хотілося звернути увагу ще на одну важливу деталь: на оцінку творчості письменника молодим поколінням, яке включилося в громадсько-літературний процес в кінці ХІХ – поч. ХХ ст.

«І буде дух його із віку в вік сіяти»

До останніх хвилин свого життя П. Куліш не вірив, що всякі повстання, бунти, революції можуть змінити життя на краще. А тому закликав своїх однодумців до «нової боротьби, боротьби за народне право вже не мечем і вогнем, а духом і правдою». «До гурту, паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе насліддє – слово! Воно бо скарбівня нашого духу». «Чистий стоятиме сей стяг у сяєві гуманности. Не стягує він людей на криваве діло, на гарбанне чужої предківщини, на топтанне під ноги чужої святині. Стягує він українську розпуджену сім'ю до наслідування правом науки і словесности». «Український дух виступив на своє діло жизні героїчно». Такі основні тези висловив Пантелеймон Куліш у своєму «Зазивному листі до української інтелігенції» у 1882 р.

Подібні висловлювання знаходимо і в більш ранньому його творі статті «Герценів «Дзвін» (1869 р.), де він стверджував: «Борючись із неправдою вельможних панів Речі Посполитої, із деспотством єзуїтським, ми викохали в собі духа правди і волі, що аж і досі піднімає нас на своїх крилах... Не збагнітувало нашого духа єзуїтство людське, не збагнітує його й московське; уміли ми воювати проти деспота магнатського мечем та руїною, зумієм побити і те катківське єзуїтство новокованою зброєю словом».

Ці та інші висловлювання свідчать про те, що, починаючи з 60-х років і до кінця свого життя, він вірив у перемогу гуманізму, в перемогу здобутків національної науки, словесності, культури, які є провідниками нації, «оживленням українського племені». І в 1892 р. за п'ять років до смерті в листі до Марусі Карачевської-Вовк П. Куліш закликав: «Наздоганяймо ж європейців робом Великої Руси, а тим часом дбаймо про свою словесну автономію, творімо свою автономну будущину» [15, с. 700].

Але водночас слід зауважити, що культурництво П. Куліша не було «аполітичним», а було, як зазначає Є. Маланюк, «політично свідомим», бо великий український демократ в кінцевому історичному баченні мріяв і «українську політичну самостійність» [56, с. 113]. А тому П. Куліш закликав: «Занедбайте політику. Сам собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни єрихонські». Літературознавець Євген Нахлік водночас згадує біблійську легенду, «згідно з якою неприступні мури палестинської фортеці Єрихон упали від звуків сурм ізраїльських воїнів» [25, с. 87].

24 січня 1897 р. Куліші відзначили золоте весілля. Зима була дуже злюча. Холод проникав і в будівлю. І, як згадувала Олександра Михайлівна, Пантелеймон Олександрович сидів за столом одягнений і писав у теплих рукавичках. Але дуже застудився. Вісім днів він пролежав вдома, лікуючись народними засобами, але хвороба прогресувала, в останні хвилини він продовжував писати щось у повітрі, так і помер.

«Хоронили Кулиша по казацкому обычаю, – писав пізніше його біограф Володимир Шенрок. – Везли гроб две пары волон цугом, в траурных попонах; на каждой «излучине (по две версты) до церкви читали Евангелие, сопровождавшие прах два священника поочередно. На гроб положили смушеву шапку, бумаги с карандашом. На гроб положили венки из барвинок» [57, с. 36–38].

Це історично-культурне траурне дійство змалював письменник і художник Григорій Коваленко, який жив у цей час у Чернігові і брав активну участь у житті не лише міста, а й краю. Збереглися

два малюнки, які нині знаходяться у музеях Чернігова, біля яких рукою Ганни Барвінок написано: «Похорон П. А. Кулиша. 1897 року 2-го лютого. Стрітєння». Пізніше, в «Альманасі на згадку про П. О. Куліша «Дубове листя» (1903), були опубліковані чотири портрети Куліша та малюнки його хати, похорон та могили. У цьому виданні малюнок-похорон зроблений за зразком Г. Коваленка одеським художником Амвросієм Ждахою, який був ілюстратором роману П. Куліша «Чорна рада» (Одеса, 1900, 1901). Цей малюнок Ганні Барвінок привіз відомий український діяч в Одесі М. Комаров, коли відвідував Мотронівку. На ньому Ганна Барвінок уточнила імена волів: «Любимі його волики, що він їми пахав. Лебедь, Половий, Лобас, Таран».

Поховали П. Куліша у Мотронівському саду біля могили Василя Білозерського. Сусід покійного І. Троїцький у своєму «Щоденнику» записав «Вірш, написаний у день похорон П. О. Куліша»:

Усїй души правдивїй чистїй
Злоба людська не була
Тїльки любов, свята правда,
И мудрость Божая жила.
О не забудемо й до віку
Ми Сонця ясного свого,
Був нам и світ, було й тепло
Тепер нема у нас его.
Покїй тобі – небесне царство
Великий труженик ти наш
Молитись будемо ми за тебе,
Пред Богом там молись за нас.

У листі до І. Пулюя Ганна Барвінок писала: «Сей куточок знаходиться в кінці саду, коли пам'ятаєте, круг пишний по своїй величності природи. Дивні гігантські липи, клени, осики. І тут у крузі прогалина широка і – могила незабутих моїх, дружини і брата Василя, і великий дубовий хрест перед їх могилами. Брат Олімпій – покійний уже, у січні рік буде, як він нас покинув, – поставив, щоб і на шляху було видно. Хрест у 19 аршин вишини,

а на йому красива хустка на шпилі має, вишита нашими двома небогами, котрих він учив і з нами вони жили і за границю їздили.

Я обгородила могили по змозі гарною решоткою, а на воротах зробили хрест і округи на їх шулах (одвірках) вирізали оці слова із «Дзвона» Куліша:

І буде дух його із віку в вік сіяти,
Серця сьцілющого водою покропляти
І рани гоїти і сльози обтирати.

І гарно у тому куточку і печально все... Дерева, як понахилились своїми розкішними вітами до землі, як дружину утратили, так і zostались як і моя помраченна голова і душа пригнічена до смерті... І розказати не можна, як мені і досі тяжко» [25, с. 142–143].

Важко, звичайно, дуже важко втрачати людину, з якою розділила майже все своє життя протягом 50-ти років, пройшовши складний і в той же час звеличений наостанок великою любов'ю один до одного, і залишитися одній без родинної підтримки у великому хутірському господарстві. Жалілася вона і Пулюю 22 листопада 1904 р.: «Все літо була у великих турботах, бо наша рідна Україна не культивована, – все невірно. Ніколи не знаєш, чи прийде хто до роботи. Хоч обіцяють, а дивись, і повернуть оглоблі в другий бік... Ось зробиш плян цього дня, стосуючись тоєї обіцянки, робітники й не прийдуть. Так день пройде в ожиданні, а там погода перемилилась і так діла напрям другий взяли. Усе розстроїлось і день пройшов у тривожному ожиданні... Іноді робітник і задаток візьме і могорич зап'є, а потім знайде або ближче, або вигіднішу роботу, то й не йде, а ти його жди, та пожди... Як жили удвох, то якомсь легко оте все перейде через душу, а на самоті боротьба душевна та ще моральне страданне» [25, с. 142].

Далі жити так не можна було, і все ж Ганна Барвінок знайшла в собі сили, твердість духу, щоб жити далі ради своєї «дружини», ради його справи і долі України. В цьому її підтримували друзі, знайомі. Михайло Лободовський писав із Харкова: «Кріпиться, Добродійко, духом і тілом, щоб довести його діла, як слід, роботу

П[антелеймона] О[лександровича]. Без вас може погинути його праця, не мені Вам казати, яка величезна то буде утрата. Отож, ради покійничка живіть і кріпиться, в тугу не вдавайтесь, на ваших руках зосталось багато роботи на любого-милого, і Вам і нам, покійничка» (Лист від 28 лютого 1897 р.). Подібні листи йшли від І. Пулюя, В. Тарновського, М. Павлика, І. Шрага та інших. Ганна Барвінок чітко визначила свою мету подальшого життя: «Я еще креплюсь, потому что окунулась после смерти неоценимой дружины моей в сферу его занятий, а то бы давно умерла» (Лист до Н. Шугурової від 9 квітня 1904 р.) [34, с. 63]. І як не важко було, вона не впадала у відчай – попереду була її мрія і надія, що вона все зробить, щоб її дружина, активний діяч українського слова і культури, мислитель і великий художник слова залишився в активній пам'яті українського народу. «Я всегда о нем вспоминаю с чувством уважения, как к патриоту: он и молодому поколению оказал услугу, сберег следы его жизни и прозаичной осмысленной, которая может служить примером и другим. Не у каждого человека жизнь – своими разумными действиями и порывами души Кулиш и литературными трудами – так разнообразна, осмысленна и богата... Вот кто не дремал и помнил, кто он и для чего самоотвергается, отдает жизнь свою и все материальные средства... И выходя из дому и входя в него, всегда помнил какой он нации, и для нее трудился», – наголошувала в листі від 16 березня 1907 р. до своєї подруги останніх років Н. А. Шугурової. Надія Антонівна Шугурова була дружиною недавно померлого Михайла Шугурова, який у 80–90-х роках ХІХ ст. працював у «Киевской старине», був автором брошури «Пам'яті П. О. Куліша». Він бував у Кулішівці на могилі письменника і написав гарні про це спогади. Разом із членом Ніжинського окружного суду П. Милевським «снял домик и плуг с его любимыми волами».

Нова епоха – нове сприйняття творів П. Куліша

У кінці XIX – на початку XX ст. з'явилася демократична інтелігенція, яка активно боролася також за українізацію суспільства, підтримуючи те, що робили П. Куліш та Ганна Барвінок. І ось ці представники нової інтелігенції дещо по-іншому дивилися на особистість Пантелеймона Куліша, на історичні погляди, оцінки діячів історії та культури, історико-суспільні процеси тощо. Вони не просто критикували Пантелеймона Куліша, цього видатного діяча культури, а й намагалися зрозуміти його самого і його погляди. Одним із таких представників громадсько-культурного кола був Борис Грінченко, який 1894 р. переїхав жити і працювати до Чернігова. Подружжя Грінченків – Борис Дмитрович і Марія Миколаївна (Загірня) мріяли повністю присвятити себе розвитку української літератури, а також утвердженню українського слова засобами літератури в народному середовищі. В листі до своєї дружини Борис Грінченко писав 29 грудня 1893 р.: «Яке диво підняти велику вагу тому, хто має велику силу! А мудро й дивно занепаłego занепаду підняти, затоптаному образ людський вернути, безсило до буссилів великих зміцнити. Оце мета висока, життє людського варта, бо коли вже мусимо жити, то повинні жити так, щоб знати було, що живемо, що людський дух у сьайві підносили! Коли вже мусимо жити, то треба вибирати мету велику і високу, щоб варто було боротися за неї, а не якусь нікчемную «златую середину» – якусь од учорашньої печені підливу кислу: пильнуй мо зорі, а не каганці! Йдімо до сонця, а не до заяложеного лихтаря» [51].

А саме цим і жив Пантелеймон Куліш. Тож не випадково, що Б. Грінченко, приїхавши до Чернігова, зразу звернувся 24 березня 1894 р. до Куліша з листом: «Високоповажний Добродію, вибачте ласкаво, що не знайомий Вам бувши, турбую Вас цим листом. Річ в тім, що я дуже хотів би мати нові Ваші книги «Дзвін» та «Товитові словеса», а не знаю як їх здобути. Чи не можна купити їх у Вас,

або, чи не порадите, де й як їх узяти?» [52] Патріотичний цей порив молодого літератора перегукується з життям П. Куліша. Пантелеймон Олександрович у чомусь був близький Борисові Грінченку. Тож, коли Борис Дмитрович довідався, що у Мотронівці помер Пантелеймон Куліш, сів за стіл і написав біографічний нарис про нього, який був опублікований додатком до першого випуску «Земского сборника» Чернігівської губернії за 1899 р.

Поява у 1893 р. в Чернігові Бориса Дмитровича та Марії Миколаївни Грінченків сприяли активізації духовного і літературного життя в місті. Подружжя Грінченків перш за все розпочало проводити велику просвітницьку роботу. І це для них було головним. Не літературна творчість як сама по собі, а саме робота з поширення просвітницьких знань серед населення була першочерговою у їх діяльності. До цієї роботи вони залучили й інших літераторів, які в той час проживали в місті та за його межами, а також громадських діячів. Саме це привело Б. Грінченка до думки відкрити в Чернігові видавництво, використавши друкарню земства, яке допомогло б йому видавати й поширювати ту літературу, яка була потрібна народу. Він звернувся до губернатора. Дозвіл був отриманий. За період з 1894 по 1902 рік (час продуктивної праці Грінченків у Чернігові) тут вийшло 45 назв книжок загальним тиражем 200 тис. екз. [53].

В «Автобіографії» (1909) Б. Грінченко писав: «... умер мій знайомий Ів. Череватенко і одказав 1000 руб. на мої руки на видання народних книжок. Я видав їх десятків з чотири в Чернігові, і хоч цензура була страшно немилосердна, все а нам з жінкою пощастило надрукувати кілька навіть науково-популярних книжок, то в звичайній формі, то в півбелетристичній. Це було тоді самотнім на всю російську Україну народним видавництвом».

Серед науково-популярних брошур виділяється серія біографій видатних письменників І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Л. Глібова, Петра Кузьменка, Ганни Барвінок, а також П. Куліша та інших діячів культури.

Не маючи під руками архівних та епістолярних джерел, Б. Грінченко спирався під час написання нарису лише на опубліковані

матеріали, але й вони дали йому можливість правдиво висвітлити суперечливу постать П. Куліша.

Б. Грінченко перш за все звернув увагу на народні витоки формування світогляду П. Куліша, на його потяг до народних джерел, які були зосереджені в творах усної народної творчості і які він так полюбив, зокрема збірник «Украинские думы и песни» М. Максимовича. Збірник вразив його настільки, що на деякий час відсунув на задній план твори Г. Квітки та М. Гоголя, якими він дуже захоплювався. Народні пісні та думи стали для нього своєрідним місточком між ним та народними масами. Саме це наштовхнуло П. Куліша на те, що він пішов по Україні і почав збирати твори усної народної творчості, які пізніше увійшли до його збірника «Записки о Южной Руси».

У П. Куліша, підкреслює Б. Грінченко, склалося своє уявлення про Україну та її минуле. Він ніби вбирив у себе, всмокував все те, що було пов'язане з кривавою епопеєю народної боротьби з ворогами, жадібно читав книжки і старі документи, знайомився з розкопками древніх могил, з повними життя і поезії легендами і народними піснями рідного краю. Все це повіяло на нього духом старого героїзму малоросійської історії, і П. Куліш захопився ідеєю створення української «Іліади», зібравши воедино всі думи про малоросійських гетьманів. Зрозумівши, що такого матеріалу недостатньо, він почав писати свої думи в дусі народних і, об'єднавши їх, видав окремий збірник «Україна» (1843). Проте ця книга не мала того успіху, на який розраховував її автор. В цей саме час вийшов «Кобзар» Т. Шевченка. «І вогненна поезія геніального народного поета залишила в тіні менш поетичну силу. Куліш надовго замовк як поет-віршотворець», – зауважує Б. Грінченко [54].

Дослідник, зупинившись коротко на зв'язках П. Куліша з Т. Шевченком, М. Костомаровим та В. Білозерським, гуртком київської молоді «Братством Кирила та Мефодія», ректором Петербурзького університету П. Плетньовим, який дуже доброзичливо поставився до молодого літератора, а також на роках заслання в Тулі, яке було здійснене царським урядом за зв'язок з Кирило-

Мефодіївським братством, показав як змінювались погляди письменника на історію, на козаччину, на народ, як у зв'язку з цим погіршились його взаємини з представниками української інтелігенції, і Б. Грінченко поступово підводить читача до тієї трагедії, яка розігралася в Петербурзі навколо журналу «Основа», де провідну роль відігравав П. Куліш. Аналізуючи листи останнього до М. Костомарова, Б. Грінченко зауважує: «Было, кажется, то, что часто бывает в подобных случаях. Искренний, сильный и талантливый человек всецело отдает себя деятельности для известной идеи. Вокруг – люди меньшие и по таланту, и по преданности идее. Сильный человек и видит дальше их, и работает больше и лучше их и вследствие этого хочет пользоваться большими правами, т.е. большею самостоятельностью в своей работе. Но толпа как раз этого и не хочет позволить. Окружающие с удовольствием представляют ему право работать, но желают, чтобы работа производилась по их указке; пусть он, пожалуй, пользуется и некоторой известностью, но не слишком большой: ведь тогда будут думать, что только он все и делает и что он умнее всех. А он и в действительности умнее всех и не хочет отказаться ни от своего ума, ни от тех прерогатив, которые последнему принадлежат. Здесь и конфликт. С одной стороны, начинаются крики о «чрезмерном самолюбии» и «диктаторских наклонностях», а с другой – жалобу на толпу, не понимающую избранных умов, и пр. Видя это непонимание, сильный человек еще более убеждается в своей справедливости и совершенно перестает обращать внимание на мнение других. Для него исчезает критика, в нем одном уже совмещается и творец, и критик собственного творчества. Поэтому, делая ошибку и слыша со всех сторон, что это ошибка, он все же не верит никому, и думает, что его ошибка – открытие сильного ума, еще не понятое обыкновенными людьми. А обыкновенные люди, видя ошибки, в свою очередь начинают полагать, что у сильного человека и нет ничего, кроме ошибок, и оставляют его...

Конечно, для этого необходимо, чтобы этот сильный человек слишком превышал средний уровень окружающих его людей и в

то же время был очень самолюбив. Оба эти условия были на лицо и в данном случае, а потому нечто подобное происходило и у Кулиша с его петербургскими земляками» [Там само, с. 20].

Цю велику цитату ми навели не лише для того, щоб підтвердити напруженість взаємин, які були у П. Куліша з українською інтелігенцією, що проживала в Петербурзі, а й показати вміння Б. Грінченка аналізувати складні явища, по-філософськи підходити до їх розкриття, визначати те типове, що притаманне йому.

Б. Грінченко, аналізуючи публіцистику П. Куліша, всебічно розкрив його історичні погляди, відкинув точку зору, що у другій половині життя вони різко змінились у письменника. Співставляючи факти, взяті з ранніх творів і останнього періоду творчості, Б. Грінченко доводив, що П. Куліш з самого початку своєї тривалої літературної діяльності був, з одного боку, захисником самобутнього розвитку малоруської народності, а з іншого – прихильником державного єднання південного російського племені з північним. Ці два принципи проходили червоною ниткою через всю його літературну творчість до останнього його дня.

Б. Грінченко звернув увагу читача і на те, як перші окремі висловлювання П. Куліша, що знаходились у зародковому стані, розросталися, розвивалися і привели до того, що, «почавши з книги малоросійських героїв «Україна», створюючи яку автор мріяв стати козацьким Гомером, він, роздратований полемікою з їх захисниками, дійшов до прокляття козаків в останньому своєму збірникові «Дзвін».

Як дослідник історії, підкреслював Б. Грінченко, П. Куліш чимало вніс нового в українську історіографію, зокрема своїм першим томом «История воссоединения Руси», в якому вказав на значення міського, міщанського населення в культурному житті минулого Малоросії, на що не звертали ніколи уваги до цього вчені.

Розглядаючи історичні погляди П. Куліша, Б. Грінченко відмічав і їх протиріччя. Зокрема, сприймаючи козаків лише як руйнівну силу і ворогів культурних починань, П. Куліш почав вихвалити польсько-малоросійське дворянство («Крашанка»), які, проводячи

боротьбу проти козаків, захищали мову, культуру. Що зовсім не так. Б. Грінченко підкреслював, що в період козацького руху, як і в інші складні історичні часи, присутні як руйнівні, так і будівничі, творчі елементи. Але те, що зробили з Запорізькою Січчю, що зробили з вільною землею і населенням цього краю, передавши їх вельможам і «временщикам», зауважує Б. Грінченко, це не може засвідчувати про культуру, яку так прославляє П. Куліш.

Зупиняючись на історичних поглядах П. Куліша, Б. Грінченко опирався на думку М. Костомарова про те, що знищення гетьманщини в Малоросії, хоча і було оправдане самим ходом історичної долі руського світу, але здійснено з такими наслідками, які не послужили користі, добробуту і духовному розвиткові народу. І щоб придушити будь-які, навіть слабенькі вогники завітних історичних побудників, царський уряд пішов на шлях розмежування станів: козацьким старшинам було дароване дворянство і право володіти селянами, а простий народ, так зване в Малоросії посполство, було віддане на поневолення новоспеченому дворянству. І знову висновок: «Що ж, і це культура!»

Б. Грінченко, наводячи цю думку М. Костомарова, вважав, що це була помилка П. Куліша. Проте він не приєднувався до тих авторів, які вважали, що це була зрада попередніх поглядів письменника. Він вважав, що в даному випадку була лише їх переміна. І цю думку Б. Грінченко підтверджує, зупиняючись на характеристиці памфлету «Крашанка», в якому П. Куліш намагався довести, що не слід полякам притісняти малоросів у Галіції, а останнім необхідно забути попередні образи, бо не тільки поляки робили зло малоросам, а й навпаки. Аналізуючи цей намір П. Куліша примирити народи, Б. Грінченко звертав увагу на те, що автор «Чорної ради» допустив тут декілька помилок, бо, прийнявши до уваги лише польські історичні джерела, він відкинув малоросійські як упереджені, забувши про те, що і перші належали також до зацікавленої сторони.

Дивним було також припущення П. Куліша, що народне повстання проти польської шляхти виникло лише внаслідок вигадок духовенства та кобзарів: «Массы идут по собственной воле

на смерть только при том условии, если их положение является для них тяжелее и страшнее риска смерти и самой смерти». Нагадуючи цю думку П. Куліша, Б. Грінченко зауважив, що письменник забув про те, що малоруське повстання було не лише протестом поневоленого народу, а й поневоленої національності. Тому книга П. Куліша «Крашанка» не тільки не допомогла примиренню, але ще більше посилила взаємну роздратованість і подала привід до осмислення старих історичних рахунків.

Б. Грінченко зупинився також і на поглядах П. Куліша, на народні маси та на роль інтелігенції в культурному розвитку цієї маси. Бо і тут помітні були зміни у його світогляді. У своїх статтях, надрукованих в «Основах», та в «Листах з хутора» (1861) П. Куліш скептично поставився до існуючої цивілізації, називаючи її мізерною, і взяв під сумнів саме поняття цивілізація як явище, що веде людину до щасливого існування. «А що, якщо ні?» – запитує П. Куліш. І цей сумнів, який виник у письменника, підкреслював Б. Грінченко, був сформований самим станом, у якому опинилася Україна, зокрема фактом поділу населення на міське і сільське, а звідси, на його думку, йшов процес утвердження різного рівня культури. Особливо негативно віднісся П. Куліш до міської цивілізації, яку назвав «образником» крайньої розбещеності й експлуатації слабкого сильним, де існувала лише зневага до трудівника-землероба і насолода розкішшю. Б. Грінченко наводить чимало уривків із статей П. Куліша, які були надруковані в журналі «Основа», що торкалися саме проблем культури.

П. Куліш вважав, що ті, хто гордиться своїми архітектурними спорудами, живописом, театром, музикою і поезією, не розуміють того, що все це справжнє мистецтво служить лише найбільше людській гордині і розкоші, і що не народ керує художниками, а блискуча кучка легкодумних людей, які знають лише захоплення нікчемної насолоди і не розуміють захоплення великої праці, кровавого поту для людського блага. Крім того, П. Куліш вважав, що школа і література, залучаючи селян до «гнилої цивілізації», лише відривають сільську людину від сім'ї і народу.

Негативно письменник відносився і до сучасної літератури і вважав, що лише народна поезія та ще твори Т. Шевченка і Г. Квітки-Основ'яненка були здоровим продуктом. Єдина книга, яку рекомендував він читачам, була Євангелія, про втілення в життя принципів якої так мріяв письменник. Саме тоді, за думкою П. Куліша, зникне соціальна, економічна нерівність. Про це варто думати, а не про залучення до міської цивілізації. Проте це не означало, що П. Куліш виступав проти освіти. Він хотів, щоб всі були людьми, а не «паненятами», щоб вони обмежували свої потреби, ходили в простому одязі, працювали над придбанням хліба. Але, зрозуміло, це були нездійсненні мрії.

Б. Грінченко у своїй праці досить уважно проаналізував ці погляди П. Куліша, показав, як вони формувалися порівняно з першим періодом його діяльності, як в історичних статтях та поетичних збірниках «Хуторна поезія», «Дзвін» та драмі «Байда» письменник відходив від попередньої оцінки народних мас. Тепер він заявляв, що народ це «азиатски некультурная дикая масса, лишенная, вследствие своей дикости, чувства справедливости и гуманности. Как прежде истинные поборники культуры – польско-украинские паны – имели право силою сдерживать варварские порывы этой массы, так и теперь истинным представителям интеллигенции принадлежит право насильственно культивировать эту массу...». Перечитуючи подібні заяви П. Куліша, Б. Грінченко стверджував, що тяжко стає на душі, стільки в них зневаги до народних мас, звеличення насилля і пристрасно-недоброго відношення до всіх, хто не розділяв думки автора.

Б. Грінченко ставив запитання: «Чим же пояснити різку перемену в поглядах П. Куліша?». Щоб дати відповідь на нього, автор праці намагався пов'язати її з відношенням П. Куліша до самобутнього розвитку малоруської народності. Тут він дійшов до важливого, дуже суттєвого висновку. Він вважав, що П. Куліш ніколи не змінював своїх поглядів, а вносив у них корективи. Так, визначаючи як історичну необхідність возз'єднання південно і північно-руських племен в єдину державу, П. Куліш притримувався того погляду, що малоруська народність водночас повинна була

органічно розвиватись і знайти своє вираження в літературі і мистецтві. Та він не тільки декламував, а й всією своєю творчістю служив, наскільки це було можливо, цьому розвиткові. Б. Грінченко підкріплював свою думку переліком творів, які написав П. Куліш, зауважуючи, що ніхто, крім нього, не писав українською, і навіть смерть застала його з пером у руках за малоруською працею. Тут Б. Грінченко знову звертав увагу на те, що дослідники, стверджуючи про зміну поглядів П. Куліша, повинні пам'ятати, що він ніколи не змінював основного стремління всього свого життя: служити справі розвитку рідного слова, що він завжди робив це і був бійцем усе своє життя за це.

Б. Грінченко вважав П. Куліша за своєю природою бійцем, який володів видатним літературним талантом. Водночас бійцем пристрасним, захоплюючим і глибоко переконаним у правоті тієї справи, яку він захищав, навіть тоді, коли помилявся, цим пояснюється розгадка тієї нестійкості його думок з багатьох питань, про які йшла мова раніше.

Український письменник підкреслював, що П. Куліш з початку своєї творчості шукав для підкріплення своїх думок факти, які б вказували на наявність сил, необхідних для існування цього розвитку. Та молодий П. Куліш знайшов їх в образах героїв минулого, борців за свободу. Чим більше автор любив своїх героїв з книги «Україна», тим сильніше в ньому було бажання познайомитися з ними ближче, і цим пояснюється його потяг до літописної літератури та старовинних документів. Але там він не знайшов «рыцарей без страха и упрека», а, навпаки, він побачив морально і політично неспроможних багатьох відомих історичних діячів Малоросії і відвернувся від них. Тепер він уже не зміг продовжувати писати свою малоросійську Іліаду. П. Куліш взявся за гнівні звинувачення проти правлячого класу Малоросії і почав говорити про гетьманщину як про підгнившіє дерево.

«Але хіба ця «гетьманщина» зі всією її «старшиною» це уже все?» – запитував Б. Грінченко, і відповідав: «Звичайно, ні». Бо ці люди, наслідуючи польським панам, були лише гнобителями

народних мас, які боролися за людські права і прагнули до світла і добра. Саме цю боротьбу і почав оспівувати П. Куліш у поетичній збірці «Досвітки» та в інших творах шестидесятих років, які відбивали нові його погляди. Він тепер шукав тільки справжнє людське. В кровавому розгулі народних пристрастей автор побачив історичну помсту за вчинене народу гноблення. Але не тільки до цього прийшов П. Куліш. В козацькій історії він побачив ще й грубості, варварство. Саме це його насторожило. Це не було характерним для його героїв. Це вже були інші персонажі. Проте він зрозумів, що не тут треба шукати героїв. Однак у нього з'являється сумнів, а чи можна тут щось створити нове. Образ прекрасної країни, яка впала в боротьбі за свою самобутність унаслідок тиску з боку грубої сили, виявляється лише наслідок мрії, нічим не підтвердженої.

Розкриваючи все це, Б. Грінченко підкреслював, що письменник надав дуже великого значення деяким фактам, а тому й висновки зробив неправильні, бо забув основне правило історика: судити про особистості з точки зору їх епохи. Він же приклав до діячів XVII ст. моральну і розумову мірку другої половини XIX століття, а це привело до помилки.

І хоча П. Куліш багато працював, маючи прекрасну мрію, він все ж відчув себе обдуреним у найкращих своїх почуттях. Опое-тизовані ним особистості, факти виявилися зовсім не такими, якими вони були в дійсності. Все це викликало в нього негативні емоції в оцінці героїв. «Чем более он любил его прежде, – пише Б. Грінченко, – тем более теперь ненавидит; чем более украшал ореолом возвышенности и красоты, тем более теперь унижит его, сорвав с него незаслуженный венки. Обманутая любовь переходит в ненависть» [Там само, с. 36]. П. Куліш ненавидить цю дику бунтівну масу, яка внаслідок несприятливих умов, як йому здається, і через століття залишилась такою ж. Вихід, вважав П. Куліш, був один – деспотична рука, яка б створила в країні порядок і заклала основи культури. Тільки сильна рука культуртрегера, на його думку, змогла б цивілізувати цю масу. Відстоюючи думку про

необхідність змін, він відкидав ідеї козакофільства і народності. Саме цим, зауважував Б. Грінченко, пояснюється той докір, який кинув П. Куліш народові:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!..

Наводячи ці рядки, Б. Грінченко вважав, що це крик страшної болі людини, яка безумно любила свій народ і не знаходила в ньому того, що так пристрасно хотілось йому бачити в ньому: культурність і гуманність. Хоч це і помилка, підкреслював дослідник, але помилка людини, яка закликала свій народ до кращого майбутнього, повернутись у сім'ю культурних народів.

Ще один висновок робить Б. Грінченко, говорячи про заклики П. Куліша і запитуючи: «А чи відгукнувся народ тепер на ці пророчі високі слова, як колись у шестидесятих роках?» І відповідає: «Ні!». І тут виникає питання: «Чому?». Б. Грінченко намагається дати на нього відповідь. Він пояснює це тим, що тих людей, у яких симпатія до козаків була частиною їх поглядів, відштовхувала від П. Куліша саме його козакофобія, і особливо молоде покоління, у якого соціальні питання і демократизм були на першому плані. Вони не могли примиритися з його аристократичними переконаннями.

Тут відіграло також недостойне відношення П. Куліша до Т. Шевченка у другому томі його «Истории воссоединения Руси», де муза Кобзаря була названа «полупьяною», «распущенною». Б. Грінченко це пояснює тим, що П. Куліш, виступивши проти козакофільських тенденцій, повинен був виступити і проти Шевченка, який користувався великою популярністю і був могутнім апогетом козацтва. Від того, настільки він зумів відхилити симпатії публіки від історичних поглядів Т. Шевченка, залежав і успіх його новітніх поглядів. Саме це, вважав Б. Грінченко, було причиною того, що у кінці 70–80-х років більшість не підтримала П. Куліша і була настроєна проти нього. Попереднє шанування змінилось

трохи ненавистю. Але Б. Грінченко наголошував на одному: саме в цей час народжувалась і несправедливість звинувачень, що йшли на адресу П. Куліша.

І ось тут слід звернути увагу не тільки на оцінку помилок П. Куліша Б. Грінченком, а й на відношення до нього автора праці. Б. Грінченко не стільки дорікав йому, аналізуючи його помилки, скільки намагався зрозуміти такий хід думок П. Куліша, його кроків. Крім того, весь матеріал давав право стверджувати, що він співчував йому, заявляючи, що люди, які за своє життя не зробили і десятої долі того, що зробив П. Куліш, звинувачують у зраді ту людину, яка задихалася під тягарем праці в той час, коли інші, які кидали в нього каміння, займалися лише прекрасними розмовами. Саме це відношення до праці, як нам здається, і зближувало Б. Грінченка з П. Кулішем, було висунуто на перший план, стало в центрі уваги дослідника. Сам Б. Грінченко був таким же наполегливим до праці, як і П. Куліш, і мав «мужество работать среди насмешек, клевет, зависти и равнодушия к дорогому для него делу» [Там само, с. 39].

Б. Грінченко зрозумів поведінку П. Куліша і його реакцію на критику. Він пояснив її тим, що автор «Чорної ради» реагував на зауваження і, різко відкидаючи нападки противників, утвердився у своїй непогрішності в тому, що тільки він один знає істину і може її тепер зрозуміти, чого не розуміють нинішні покоління і не можуть його оцінити по-справжньому. А тому, зауважив Б. Грінченко, П. Куліш почав писати не для сучасників, а для потомства.

У кінці своєї брошури Б. Грінченко звернув увагу читачів на те позитивне і хороше, що дав П. Куліш Україні в останні роки своєї діяльності. У поле зору дослідника попали «поетичні перли» письменника, які були присвячені кохання, природі. Б. Грінченко шкодує, що П. Куліш – найкращий знавець малоросійської мови, найкращий малоросійський стиліст, чудовий віршотворець, бо вірші його прекрасні і сильні за формою. Він витратив дуже багато сил на дискусії з противниками його історичних поглядів, хоча вони були хибними за думкою. А це знижувало і цінність поетичної

творчості поета. «Достоинство формы не соответствует здесь достоинству содержания», – до такої думки приходиться дослідник [Там само, с. 42].

Підсумовуючи сказане, Б. Грінченко підкреслював, що саме вищевказані обставини змусили П. Куліша останні роки жити на своєму хуторі, віддалитись від світу і поглинутись у роботу по господарству, і лише у вільні хвилини віддаватись літературній творчості, пов'язаній з його тритомною історією «Отпадения Малороссии от Польши», драмою «Байда, князь Вишневецкий» та ін., а також над перекладами Байрона, Гете, Шиллера, Гейне та Біблії. Б. Грінченко детально не зупинявся на аналізі літературної творчості письменника і лише констатував, що вже в дуже тяжких умовах, зовсім хворий П. Куліш працював до останніх днів свого життя над перекладом Святого Письма. «Он умер на своем посту культурного работника». Цими словами Б. Грінченко і завершував свою розповідь про П. Куліша.

Ця остання думка проходить червоною ниткою через всю його розвідку.

Ми зупинилися більш детально на викладі думок як П. Куліша, так і Б. Грінченка з метою довести їх до сучасного читача, бо праця останнього надрукована у такому виданні, що нині недо-ступна широкому колу шанувальників письменника, крім цього, хотілося показати, на що саме найперше звертав увагу Б. Грінченко, представник нового покоління діячів культури, які боліли за Україну і багато робили для неї, осмислюючи життєвий та творчий шлях П. Куліша, як він трактував окремі світоглядні постулати письменника, як взаємозв'язував їх з суспільним процесом того часу. Звичайно, оцінка поглядів П. Куліша носила у Б. Грінченка авторський характер, але відбивала саме специфіку сприйняття спадщини письменника в той час, тобто в кінці 90-х років XIX ст., коли наближався час соціальної боротьби за права українського народу.

Стаття, яка була написана в рік смерті письменника у 1897 р. засвідчувала, що хоча Б. Грінченко і критично ставився до виступів П. Куліша, але він віднісся до нього співчутливо, намагаючись

зрозуміти і пояснити помилки. Відчувалась і теплота автора як до спадщини П. Куліша, так і до нього самого, як особи, великого трудівника, працелюба.

Б. Грінченко неодноразово звертався до постаті П. Куліша, про що свідчать і його деякі листи та публікації в пресі. Так, у листі від 21 січня 1893 р. до відомого українського письменника, громадсько-культурного діяча, одного із членів товариства «Братство тарасівців» Івана Липи Б. Грінченко дав своє пояснення відносин П. Куліша до Шевченка та його поеми «Гайдамаки», а також трактувань окремих історичних подій у його творах. У зв'язку з тим, що цей лист ще не друкувався, подаємо його повністю:

«Любий дядьку Йване!

Відмовляю на Вашого листа як можу швидко, се б то – зараз.

Думка Кулішова про Ш[евченка] не є новиною: він її кілька разів висловлював і то далеко гостріше – ось хоч би і в «Ист. возсоединения Руси» або в деяких віршах. Звісно, краще було б, якби Куліш, замість щоб обляпувати грязею Ш[евченка], писав би свої правдиві і не тенденційні мемуари, хоч би й про знайомість свою с Ш[евченком], знайомість, що мусила б бути йому Кулішеві, святощами. Але коли Куліш робить так, як робить, то се гірше тільки самому Кулішеві. Вільно кожному мати свою думку про твори літературні і ніхто не має права ображуватися за се. От якби Куліш казав у цьому листі, що треба кинути українську роботу, дак тоді треба б йому «залити за шкіру сала», висловлюючись по-запорожському. Отже, він навпаки – і сам робить, і закликає людей до роботи вкраїнської. Чого ж Вам ище?

На підставі усього цього, думаю я, що нема рації відмовляти Кулішеві гуртом. Цим надалась би Кулішевому листові така вага, якої він не має. А хлопець той, що до його лист писано, коли схотів би, міг би відмовити. І як би лист писано до мене, то я відмовив би так:

Даремне, діду, сердитесь на нас, що сіємо ми в народі Ш[евченко]ви «Гайд[амаки]». Хоч би й була ця поема така погана, як Ви кажете, то все ж не такий то вже народ дурний, щоб

небезпечно було йому давати до рук ту річ. Чого боятися? Чи не національного ворогування до ляхів, такого, що довело б до різанини? Дак же революції не викликаюцца книжками, коли не мають підстав у житті. Коли підстав цих тепер нема, то нема чого й боятися, а коли підстави ці є, то й без «Гайд[амаків]» зробицца те, що мусить зробитися. – Чи може тим не треба пускати в народ цю книгу, що вона проти історії грішить? А де ж Ви, діду старий, бачили за свій довгий вік такий поетичний твір, щоб з історією трохи вільно не поведився? Згадайте Шекспіра – Ви ж бо його де й перекладаєте! Згадайте Шиллера з його М[арією] Стюарт, Орлеан[ською] дівчиною, Дон Карлосом, Гете з його Егмонтом, – чи то ж вони не перекручували факти гірше далеко за Ш[евченка]. Та згадайте Ви й себе, Добродію, як то Ви в своїй «Чорній раді» з жонатого Сомка молодика молодого изробили, що до Лесі залицяється, та й ще дечого багато од свого розуму додали.

Отже Вас ніхто не бив за те ломакою так, як Ви Ш[евченка] б'єте. – Чи може тим не варто давати народові цю книгу, що вона з артистичного боку не гарна? Дак і на се Ваші докази трохи не вдовольняють. Яке нам до того діло, що Ш[евченко] написав «Гайд[амаків]» за тиждень? Хай хоч за день написав, – аби гарно! Он Гете, коли не помиляюся, теж так саме свого «Г[отфріда] фон Берліхінгена» написав, да ніхто за те й не захажувавсь дрючкувати його. Доведіть, що поема ся погана, тоді послухаємо Вас! Ви кажете, то вона гидка, бо там є стидкі пісні. Ну, їх цензура прочистила вже і се тільки Ви, знаючи, що за тими цяточками ховається, можете обурюватися проти тих пісень, а кому іншому вони досить невинні. Та й знов нема рації кидатись на Тараса з ломакою за се, бо коли се й погано (а мабуть погано!), то згірш од його грішне й інші люде чималенькі – от хоч би д. Гейне – прочитайте його «Ra i jubiedner» або деякі вірші – хоч би «Германію» або ті, де він по-своєму переказує «Пісню пісень». Та хіба самий Гейне. А Гете? А Шекспір (от хоч би й «Отелло», той що Ви переклали – самі здорові знаєте, які там є слівця й фрази). А Пушкін? А Данте, що описує навіть відомий член людського

тіла? А Овідій? А інші? Да якби почати все те перелічувати, то певне, що наш Тарас немовлятком невинним проти їх здався б!

А що до самого Ш[евченка], що частенько таки Ви на його пападаєтесь, то, правду мовивши, мусимо судити його твори, маючи на увазі не саму їх артистичну вагу, в також і те діло, яке вони зробили. А зробили вони таке діло, якого ніхто ніколи не робив у нас та й не зробить більше.

[Додаток (але в тексті його немає – Г.С.)]. А що там іще про вади Шевченкові Ви колись казали та й тепер потроху кажете, то коли Ви без гріха, то й кидайте на його камінюкою. А ми грішні та згадуємо, що інші великі люде – от хоч би й Байрон, були ще грішніші – та Ви ж його хоч би перекладаєте, добродію!

Оце й все, то я сказав би. Не знаю тільки, що до Куліша писано, тим і не знаю чи до ладу кажу.

Од Н.Р. все одержав, писатиму незабаром. Б.» [51].

Готуючи до друку альманахи та літературні збірники, Б. Грінченко постійно включав до них твори П. Куліша. Так, в альманасі «Криничка» (1896) були надруковані вірші «Вечір», «Бабуся», «Серед гаю під горою», а у «Батьковому віщуванні» (1898) – «Чумацькі діти» («Ідіть, мої діти...») тощо.

У 1902 р. Б. Грінченко, М. Коцюбинський та М. Чернявський задумали видати збірник «Дубове листя», який присвятили пам'яті П. Куліша. Микола Федорович Чернявський, поет, прозаїк, який з 1901 по 1913 рр. працював статистиком у Чернігівському статистичному бюро, де зблизився з Б. Грінченком і М. Коцюбинським, згадував: «В Чернігові ми працювали втрьох – Грінченко, Коцюбинський і я – над складанням альманаху на пошану пам'яті П. О. Куліша. Вийшов він під назвою «Дубове листя». Я подав ініціативу. Грінченко, як великий прихильник Куліша, ініціативу цю піддержав. Коцюбинський, хоч і відносився досить негативно до Куліша, зацікавився самою ідеєю видання альманаху. І разом втрьох ми взялись за роботу».

Знайомились з творами, надісланими для збірника, читали їх і обговорювали в помешканні М. Коцюбинського. Після детального

обговорення до збірника були включені: а) передмова, що подавала біографічні відомості про П. Куліша; б) листи П. Куліша до Б. Грінченка та інших письменників; в) дванадцять повістей і оповідань, написаних Панасом Мирним, Грицьком Григоренком, Л. Яновською, І. Франком, Н. Кобринською, Б. Грінченком, М. Коцюбинським, М. Чернявським, С. Єфремовим; г) один драматичний твір; ґ) пісні з нотами; д) вірші А. Кримського, П. Грабовського, В. Самійленка, М. Чернявського, Б. Грінченка, О. Маковея, Лесі Українки; е) бібліографічний покажчик творів П. Куліша, складений А. Баликом.

13 вересня 1902 р. С.-Петербурзький цензурний комітет дозволив друкувати збірник за умови, що автори творів внесуть зміни згідно вказівок цензури. 2 листопада 1902 р. М. Коцюбинський сповіщав Панаса Мирного: «Спішу поділитися з Вами звісткою: цензура випустила врешті альманах, присвячений пам'яті Куліша, і його почали вже друкувати в Києві. Правда, не обійшлося без шкоди – цензура викинула листи Кулішеві, обтягла його життєпис (вкраїнською мовою) і покалічила потроху «Серед степів» (вір Панаса Мирного. – Г. С.), вірші Кримського, а особливо моє оповідання «Лялечка».

Після дозволу цензури продовжувалося листування між упорядниками збірника М. Чернявським, Б. Грінченком, М. Коцюбинським, які в той час уже проживали в різних містах, мова йшла про передплату, кошти та місце видання збірника, а також про портрет П. Куліша до альманаху. В цей час намітились у них добрі взаємини з О. М. Куліш (Ганною Барвінок), яка цікавилася підготовкою і виданням альманаху.

У 1903 р. у друкарні Петра Перського вийшов збірник «Дубове листя». Тут були надруковані твори видатних українських письменників з Наддніпрянщини, Галичини, Буковини. У такий спосіб укладачі хотіли підтвердити шановне ставлення до П. Куліша всієї України.

Передмову «До читачів» написав Б. Грінченко. В ній він, зокрема, сказав: «Видаючи сей альманах на згадку про славного

діяча українського письменства, годиться нагадати своєю працею та й сказати, за що саме вони його шанують. Хоч і не всі ще Кулішеви твори повидруковано, та все ж найголовніші риси його діяльності вилилися вже добре і можна їх позначити» [55, с. 3]. Далі він розкрив основні етапи життя і творчості письменника.

Підсумовуючи свою розповідь про П. Куліша, в цій передмові Б. Грінченко зазначив, що тільки на короткий час життя письменника «обняло було сяєвом щасливої долі, а здебільшого воно складалося з турбот та повсякчасної праці», «серед обставин тяжких, серед ворожнечі й занедбання громадського».

Б. Грінченко, звертаючись до читачів, закликав: «Шануймо ж силу духа тієї людини, що змогла серед усього того працювати з такою невсипущою енергією. Простимо йому його помилки, бо краще зробити помилки, будши в житті силою, ніж мляво пролежати свій вік – без помилок».

Дві праці Б. Грінченка. Хронологічний виклад думок про життя і творчість П. Куліша. А наскільки вони різні. Друга стаття, пошматована цензурою, більш конспективна, в ній значно менше самобутніх оцінок, якими так багата перша праця дослідника. Але в обох розвідках є чимало й спільного. В них дослідник намагався підняти цінне в спадщині письменника, висловити свою повагу до П. Куліша, до його титанічної праці, яка може служити зразком для інших. Б. Грінченко в оцінці помилок письменника обрав специфічну позицію: він намагався їх пояснити, розібратися в них і до цього закликав читачів. У статтях не відчувається осуду П. Куліша навіть там, коли дослідник торкається його грубих помилок. І в цьому повчальність критики Б. Грінченка. Повага і любов до спадщини П. Куліша відчутні в усьому, що подає нам автор.

Б. Грінченко і після цих публікацій підтримував тісні зв'язки з Олександрою Михайлівною, яка турбувалася про подальшу долю рукописів своєї дружини і намагалася їх опублікувати, шукаючи різні видавництва та видавців, у тому числі і Б. Грінченка.

Якщо нарис Б. Грінченка «П. А. Кулиш» присвячувався смерті Пантелеймона Олександровича, то реферат ще одного видатного

громадського діяча Іллі Шрага, який входив не лише в коло громадівців Чернігова М. Коцюбинського, Б. Грінченка, М. Загірньої, В. Самійленка, М. Вороного, І. Вороньківського та багатьох інших кінця ХІХ – поч. ХХ ст., а й був відомим державним діячем, депутатом Державної думи. Ілля Шраг у тісних особистих життєвих і творчих відносинах був не стільки з Пантелеймоном Кулішем, скільки з Олександрєю Михайлівною. Збереглося понад 400 листів Ганни Барвінок до Шрага і велика кількість його до неї. Значна частина їх уже нині опублікована [60].

Але ми згадуємо тут І. Шрага у зв'язку з його рефератом, присвяченим Пантелеймону Кулішу, який він мав прочитати на панахиді письменника 27 липня 1908 р.

Перечитуючи цей реферат, приходиш до думки, що він близький за своїм підходом до оцінки життя і творчості П. Куліша до нарису Б. Грінченка.

З реферату перед нами встає образ видатного діяча, який любив Україну, турбувався про її долю, робив при цьому чимало помилок, але назавжди залишався з нею. Як і Б. Грінченко, Ілля Шраг не ідеалізує свого героя, намагається об'єктивно розкрити його життєву і творчу долю. Особливо чітко прослідковує автор реферату вплив П. Куліша в справі українства, підкреслюючи: «Осяяний сяєвом українського письменника і українського громадського діяча, Куліш їздив на Україну, де його щиро вітали (особливо у Полтаві), своєю порадою він сприяв розвитку української самосвідомості, здобував багато нових прихильників до українознавства, ширив своїми творами і особистими зносинами українську ідею: він був найвидатнішим його представником – Апостолом» [61].

До позитивів ранньої діяльності Куліша Ілля Шраг відносить появу альманаху «Хата» та журналу «Основа», складання історії України українською мовою, створення нового українського часопису, видання етнографічних матеріалів. До подібного автор реферату також відносить редагування творів Марка Вовчка, «Кобзаря» Т. Шевченка, повістей і драм Г. Квітки-Основ'яненка тощо.

Ілля Шраг від похвали переходить до пояснення тих змін, які проходять у житті і творчості П. Куліша, намагається пояснити їх, основну увагу при цьому акцентуючи на «байдужесті земляків, їх млявістю, браком спочуття до його напруженої діяльності, браком запомоги, перебуваючи в дуже лихих матеріальних обставинах» [Там само, с. 188]. І лише коротко він говорить про несприйняття ідеології Куліша колишніми його товаришами. Хоча це був досить складний період у житті Пантелеймона Куліша.

Ілля Шраг вказує лише на деякі помилки письменника: друкування своїх творів російською мовою у реакційно спрямованих періодичних виданнях, негативне відношення Куліша до козацтва, гетьманщини, Т. Шевченка, М. Костомарова. Автор реферату намагається пояснити позицію Куліша відносно повстання в Польщі та її «обрусіння» тощо.

Перераховуючи нові відносини Куліша з діячами Галичини, поляками, І. Шраг часто прибігає лише до констатації фактів і не дає їм своєї оцінки. Така позиція І. Шрага спостерігалася і в подальшому.

Назвавши основні види діяльності П. Куліша під час його проживання в Мотронівці, зокрема переклади Біблії, творів Шекспіра, Шиллера, Байрона, Гейне, автор реферату вводить слова Ганни Барвінок, що демонструють перекладача як особистість і визначають цінність і значення для українського народу цієї праці. Проте І. Шраг, сповістивши про смерть П. Куліша, говорить про місце і роль у його житті Ганни Барвінок, зазначаючи, «вона вміла з великим самопожертвуванням піддержувати і захищати» літературну працю чоловіка: «Тим була вона для Куліша за життя Куліша, тим осталась вона і після його смерті. І тепер вона вважала і вважає за єдину ціль свого життя захистити і зберегти дорогу його літературну працю для України» [Там само, с. 192].

І. Шраг правильно вчинив, що згадав Ганну Барвінок, бо останній період її життя дійсно відзначався тим, що вона присвятила повністю себе діяльності з увіковічення пам'яті свого чоловіка, публікуючи його рукописні твори.

Як і Б. Грінченко, так і Ілля Шраг створюють у своїх працях яскравий образ Пантелеймона Куліша як великого працелюба: «Куліш був надзвичайно великий робітник. Усе життя своє він присвятив праці, праці без перестанку, без перепочинку, праці, перейнятої любов'ю до рідного краю», – зазначав Ілля Шраг, додаючи: «Ніщо не спиняло його: ні напади з боку преси, однодумців, ні дрібниці життя, ні пожежа, що знищила його розкішну бібліотеку, ні матеріальні бідування, ні навіть те, що ще за життя його було забуто, ні брак можності видавати свої твори, він працював все життя, і в однім із листів казав: «Некогда жить на свете». Цю характеристику П. Куліша Ілля Шраг завершив словами: «Він являв собою людину своєрідну, яскраву, історичну фігуру» [Там само, с. 192].

Саме ця думка була особливо важливою для того, щоб на новому історичному етапові воскресити ім'я одного із подвижників України, віддати його гідну пам'ять.

Реферат І. Шрага відрізняється від нарису Б. Грінченка також тим, що в кінці своєї праці Ілля Людвігович говорить про любов до Пантелеймона Куліша селян, його сусідів, які у пам'ятні дні 2 лютого (день смерті П. Куліша) та 27 липня (день народження), 2 серпня (свято Св. Пантелеймона і день пам'яті Куліша) несуть на його могилу квіти. Далі він наводить декілька пісень («Ой умер, умер Український Батько, а мій найрідніший» та інші), а також вірш Федорки Дворниченко «Щира відозва українців над могилою П. Ол. Куліша»:

«Над нашою Вкраїною
Тучи розразилися,
То ж нашими слізеньками
Лани затопилися.
Постерегли ми нескоро,
що посиротіли,
У темряві зупинились,
Бо світло затмилось.»
Куди підем, хто порадить
Синів України

В Кулішівку на могилу
Плакать до загину.
Покинув нас, милий Батьку,
Дороги шукати
Тернистої, колючої
Дибоньки ступати.
Покинув ти нас, милий Батьку,
Ми тобі плачем
За дрібними слізеньками
Дороги не бачим.
Устань, устань, рідний Батьку,
З високого неба
На пораду, на одраду,
Що нам робить треба
Твоє раннє вставаннячко
Як сонце в нас сяє
І брак у нас, кого нема,
Вся Україна знає.
Батьку, Батьку, ти встав рано,
А ми довго спали,
Та молилися за нас Богу,
Подавай нам снаги.
Спали б, може, ми і досі
Сини України
Да твоєї ліри-струни
Вже й нас розбудили
Не стало в нас тепер Батька
Куліша самого
Не буде вже в нас ніколи
Вірного такого»

Завершує свою працю І. Шраг деяким оглядом публікацій про П. Куліша і підводить нас до думки, що «чим більше ми маємо дослідів, присвячених Кулішеві, тим більше ми мусимо згодитися з «Радю», заслуги Куліша давно вже покрили його хиби і помилки, що тим більшою повагою ми повинні перейнятися до особи «патріарха нашої словесності». Далі наводить слова відомого діяча з Галичини Маковея: «Під впливом змішаних обставин у

Росії і власних студій, його українофільство набирає більше змісту і стає явно національним українством: його робота становить його на чолі українського руху» [Там само, с. 195].

Ці твердження говорять про зацікавленість діячів нового часу зовсім по-новому подивитися на спадщину П. Куліша й опертися на його окремі положення уже в нових для України обставинах.

На додаток до цього хотілося згадати ще одного місцевого діяча культури Ферапонта Петровича Саєнка, учасника народницького і соціал-демократичного руху на Чернігівщині, вчителя у сільській місцевості на Борзнянщині та директора Школи Садівництва, городництва та бджільництва, почесного громадянина міста Борзни, який намагався своєю працею перетворити повіт у квітучий і родючий сад» [62]. У 1902–1906 рр. царській уряд оцінив його прогресивну діяльність по-іншому, відправивши на політичне заслання до Трубчевська та Орла, а потім до Пінєги Архангельської губернії. Вдома залишилися діти, серед них і глухонімиї Олександр, у якого проявився талант до живопису. Ганна Барвінок дала гроші дружині Ф. Саєнка Мотроні Іллівні і сприяла влаштуванню хлопця до Петербурзького імператорського училища для глухонімих, де Саєнко отримав освіту і став відомим українським художником.

Текст одного із листів Ф. Саєнка до Ганни Барвінок, який доповнює інформацію про відношення молодого інтелігенції до Пантелеймона Куліша на початку ХХ ст. в часи повстанських та революційних подій 1905–1907 рр.:

«Високоповажная добродійко Александра Михайловна!

Великий жаль мене бере, що я не можу почитить пам'ять на могилці великого і незабутнього нашого учителя українця Пантелеймона Александровича Куліша в день його ангела, як се привик було я робить за останні роки.

Хотілось би положить вінок на могилку нашого сонця, нашої слави – Куліша. Тяжко мені се, та я ще не зовсім нещасний: у мене остались там поблизу діти, котрі вельми прихильні до Вас і до вашої дружини. Певен я, що вони з чистим серцем, світлою

душею положить вінок 27/VII на могилку незабутнього Пантелеймона Куліша. Мені се велика одрада, що діти мої виказують щирість до судьби нашої вельмистрадальної України і до її видатнішого заступника і борця Куліша.

Хоча я далеко від Вас тепер, та думкою я разом з Вами. 27/VII, на могилці, кладу вінок, слухаю панахидну відправу, чую пахоші ладану і щиро-щиро вітаюсь до Вас, цілую Ваші руки і благаю об однім: бережіть здоров'я своє, любя і дорога, Александро Михайлівно! Бережіть його, поки пройде се трудне лихоліття, таки настане спокій у нашій державі. Тоді ж, я міцно вірю, що слава Куліша, а з нею і Ваша, воспряне з великою силою і стежка до могилки Куліша і Білозерського не заросте.

Наші діти, надія України, оцінять лучше від нас Куліша за ту заслугу, яку він оказав для України, котру він так вельми любив і для котрої він так багачько зробив. Так багачько, що ми ще не можемо гаразд розгледіти всього, бо дуже ще, близько перед нашими очима, а згодом, як стане діяльність й діло Куліша віддалі, то обрис сей стане гаразд ясніше...

Пам'ять покійника і Ваша не помре, не поляже. Я кажу і Ваша через те, що Ваше життя і покійника було міцно пов'язане єдиною мрією і єдиною працею.

Ви перша із всіх українців зуміли оцінити його талант, і кожну його працю берегли, як святиню, і багато дечого зберегли для потомків. Без Вас пропало б багато праці, та і менше зробив би.

Ще раз благаю бережіть своє здоров'я, а покійнику земля пухом і віковична пам'ять.

Бувайте здоровенькі. Ваш прихильний і покірний слуга Ф. Саєнко» [62, с. 118–119].

Ганна Барвінок і передостанній період функціонування садиби

Після смерті П. Куліша в садибі Мотронівка-Ганнина Пустинь, а з цього часу уже Кулішівка, розпочинається третій період функціонування її як гнізда культури завдяки Олександрі Михайлівні, з якою продовжували спілкуватися члени великої родини Білозерських по лінії Михайла Васильовича та Данила Васильовича Білозерських, що мали багато дітей та онуків, а також різні діячі культури, які бували в неї в цей час [58].

Ганна Барвінок все робила, щоб увіковічити пам'ять свого чоловіка. Вона поставила за мету: 1) увіковічити пам'ять Пантелеймона Куліша і 2) видати його твори, донести до широкого загалу його спадщину, довести, що він був вірним сином України і служив їй віддано всі роки.

Ганна Барвінок була однією із найстаріших учасниць українського літературно процесу і намагалася до останнього бути в ньому присутньою своєю творчістю, робила все, щоб і її "дружина" Пантелеймон Олександрович залишався в ньому і після його смерті. За своїм горем, за своєю тугою Ганна Барвінок не помічала того, що вона залишилася у старому світі, а час початку ХХ ст. уже був іншим. "Як письменниця, – зауважував один із дослідників її творчості цього часу, – Ганна Барвінок в 90-й–900-ті роки розминулася з віком, вона, живучи в сфері спогадів, не помітила ні росту пролетаріату, ні народження соціальної демократії, ні змагань українського селянства за соціальну революцію. Отож нові покоління не знали її, Олександра Михайлівна, впрочім, і сама не претендувала на якесь видатне положення чи там керування в суспільстві. Вона була далекою від таких претензій. Будь-що-будь, але культ Куліша був для неї близьким. Цей самий культ почасти являвся причиною тому, що Ганна Барвінок розтоплювалася в його проміннях. Вони затуляли Ганну Барвінок, відбирали навіть

її життєпис як окремої постати і в житті України і в українській літературі. А поміж тим, перед нами цікава інтелігентка з своїм особливим складом розуму й почуттів" [34, с. 22].

Хоча слід зазначити, що і в цей час зміни століть вона хотіла бути в курсі справ життя. А тому передплачувала газети і журнали. В одному із листів до Н. Шугурової від 21 березня 1904 р. вона сповіщала: "Биржевые ведомости", слезу понемногу за войной; получаю "Літературно-Науковий Вісник", "Южные записки" и "Киевскую старину", и "Журнал для всех". Пізніше із листування довідуємося, що Олександра Михайлівна передплачувала "Громадську думку", "Шершня", "Вільну Україну", "Літературно-Науковий Вісник", "Отголоски жизни".

В силу певних обставин вона відстоювала національні інтереси, була зацікавлена в тому, щоб якомога більше залучилося людей до української справи. А тому своїй новій знайомій Н. Шугуровій радить якомога більше читати українських книжок, говорити українською мовою, радить писати спогади, публіцистичні твори. І завершує ці поради словами: «Каждая украинка должна что-нибудь сделать для своей родины» (Лист від 25 вересня 1907 р.).

Коли зайшла мова про автономію України, то, як свідчить О. Сікиринський, Ганна Барвінок з радістю підтримала її у Кулішевому культурному значенні: «Вот дадут нам, украинцам, автономию, не пропадет труд моего мужа, который будил от сна и учил грамоте. Тогда не было еще и школ и шести мох племянниц учил и брата. Все для Украины подготавливал. А то наши земляки стали уже забывать, какой они нации и когда, бывало, спросим, кто они, то отвечали – люде... Вот в какую эпоху мой муж трудился» (Лист до Н. Шугурової від 4 жовтня 1905 р.).

Початок ХХ ст. розчарував Ганну Барвінок, бо було багато політичної лозунгової трескотні і мало справжніх справ у вирішенні національної української незалежності. «Я тепер отчасти после смерти моей дружины пришла, так сказать, в себя; и более сознательно слезу за всем» (Лит Н. Шугуровій від 12 березня 1903 р.). Ганна Барвінок цікавилася і

студентськими виступами в Галичині і в Київському університеті, які збуджували українську свідомість. Це хвилювало Олександрю Михайлівну.

Сама Ганна Барвінок вступила в Благодійне товариство по видання загальнокорисних і дешевих книг для народу, відіслала туди 100 крб. Крім цього, вона віддала 1000 крб на школу імені П. Куліша, 100 крб на «Рідний край», зробила підписку трьох газет, на видання творів Куліша тощо.

«Я только 600 р. получаю пенсии из фонда литературного общества и всегда стараюсь, чтобы моя лепта была для нации, для чего он жизнь посвятил. Я 15 р. пожертвовала для нашего певца Лисенко... Для бедной вдовы литература с двумя детьми 25 р., и так, где можно, для бедных сирот в Борзне 200 р.» (Лист до Н. Шугурової 14 жовтня 1904 р.). Вона дуже часто сама залишалася без грошей.

У цей період життя Ганна Барвінок багато часу присвячувала листуванню з різними особами, меценатами, видавцями щодо подальших видань творів П. Куліша. Продовжується інтенсивне спілкування з Іваном Пулюєм, справжнім другом родини, про що свідчать численні його листи, доброзичливе ставлення до Олександри Михайлівни, на честь якої він назвав свого першого сина Олександром.

Багато сил і наполегливості Ганна Барвінок прикладала, щоб праця її дружини дійшла до широкої читацької аудиторії. Як велика перемога, велике свято української культури було для неї видання Біблії, перекладові якої багато сил і здоров'я віддав П. Куліш, і Олександра Михайлівна звертається до Івана Пулюя зайнятися справою її видання.

Пулюй погодився, хоча розумів, що це дуже важка справа, і як неодноразово підкреслював у своїх листах, що П. Куліш здійснив чорновий варіант перекладу Біблії, плануючи продовжити працювати над ним далі, але смерть завадила письменникові повернутися до цієї роботи.

Вчений взявся за доопрацювання і завершення перекладу Біблії, залучивши до цієї роботи й І. Нечуя-Левицького. У листі до Миколи Лисенка І. Пулюй писав: «... але ж гірко мені і про те думати, що пані Кулішева, будучи вже в приклонних літах, не мала б побачити видання Святого Письма Старого Завіту. Ся думка мучить мене і за для тої української Беатриче я готов допомогти землякам» (Лист від 20 грудня 1900 року).

Підготовка Біблії до друку пройшла важкий шлях, бо багато було приділено уваги тексту, завершенню перекладу, а також визначенню місця видання, бо дія Ємського указу заважала появі публікації за кордоном і перевезення її в Україну. І все ж перепони були переборені і в кінці грудня 1903 р. Іван Пулюй сповіщав Олександрі Михайлівні: «Радію душею, що можу подати Вам добру й довгобажану вістку – Святе Письмо Старого Заповіту надруковане... Знаючи, певно, що московська цензура не допустить в Росію ні одного екземпляра Святого Письма для осіб приватних, мусив я братись на способи, щоб хоч до Вас дійшов один екземпляр. Вислав я Вам до Оржиці скриньку з тістечками. Скринька має подвійне дно, котре єсть храминою для Святого Письма. Сором, великий сором для святої Росії, що у ХХ столітті мусили люди тайкома, як злодії, переправляти Слово Боже через границю" [3, с. 341].

Олександра Михайлівна не приховувала своєї радості і в листі до свого доброго знайомого Іллі Шрага з хвилюванням писала про цю важливу подію: "Дивний сей Пулюй! Яке в нього серце ніжне, багате, чуле. Уже одно то, що як він побачив моє сяєво [П. О. Куліша – Г. С.], то на цілий рік одрікся од Університету і все терся коло моєї дружини, мови гарно навчився і пише так, як моя дружина неоціненна і у нас чотири місяці прожив ще у Мотронівці і як бджола мед брала з квіток, так він із джерела ума і серця моєї дружини черпав і тепер так довго неумотно нам і нашій Україні служить. І тепер же він пригадав і прислав пирожних цілу скриньку, а у дні ціла Біблія законопачена. Дивне видання. Дивіться, яка печать, який папір. Боже мій, і я дожила... Маю один

примірник в своїх руках. Чому не бачать правди, не цінять труда моєї дружини" (Лист О. М. Куліш до І. Шрага від 29 грудня 1903 р.).

З хвилюванням вона дякує І. Пулюю. В листі від 9 червня 1904 р. вона щиро пише «Високоповажному Добродію»: «І не знаю, що вам сказати! Бо нема слова, щоб виразно було тому чуттю, що моє серце почувало, побачивши в руках Старий і Новий Завіт... Да ще у Кулішівці, у його власній хаті. Якраз сідла напроти його стола, де він писав Біблію; його сталець, на котрім він сидів, пов'язаний тепер завсігда чорним бантом. Так живо туди я зглянула, очутивши в руках його працю, наче б то і його самого постать уздріла за його письменським столом. Іллюзія... Так серце забилося і мов обморок голову взяв. Боже мій! Чого доля була така неласкава, що не дала єму змоги самому так піддержати сей драгоцінний труд, де саме багате джерело нашої мови, а мені ці дорогі пам'ятники самій перебирати і кохатись в них з сльозами на очах і биллю серця?..

Скільки щастя, а горе повисшає те щастє... Хто б схотів на хуторі оттак одиноко жити, як я... вмерти тут?! Могила його мене держить і призиває здалека з родимого горячо люблячого мене, кружка...

Научіть же мене, дорогий Добродію, як Вас дякувати за ті хвилини щастя, за Ваші високі праці і любов до рідної України, що Ви її підтримали і не дали такому важкому труду самостійності нашої загинути.

Тяжко було б подумати, що чоловік бився 50 літ і так і слід його почез без Вашої підмоги великої.

Казав один же освічений чоловік науковий: «Не було б Куліша, не було б і Біблії». А я тепер скажу: «Не було б Пулюя, не було б Біблії». Так у нас рідкі блюстителі добра і честі другого. Тисячу раз Вам спасибі. Дай Бог Вам сина свого наставити на свою дорогу. З великою повагою до Вас і щирою прихильністю. А. Куліш». І тут же додає: «Посилаю Вам квіточку барвінка з могили дружини, хай вона вам чуткому прихильному розкаже, що моя

вірна дружина невсипуща почувала до вас. Його риси не загинуть... Вашому дому мій найщиріший привіт. Бажаю всім вам найкращого» [25, с. 141].

Щоб Україна познайомилася з Біблією Куліша, Ганна Барвінок просила царицю і Священний Синод дозволити перевіз її через кордон, але все було марно. І це особливо турбувало Олександрю Михайлівну.

За час проживання Олександри Михайлівни у Мотронівці після смерті П. Куліша відбулися важливі події. У червні 1898 р. дочка брата Василя Білозерського привезла його, тяжко хворого, у родинну садибу на опікування сестри. Олександра Михайлівна все робила, щоб допомогти брату, відволікти його від тяжкої хвороби паралічу. Разом з ним складали каталог книг, писали біографію П. Куліша, спогади про письменника. Пролетіли вісім місяців їх спільного життя. А 20 лютого 1899 р. Василь Михайлович Білозерський пішов у вічність. Його поховали у мотронівському саду поруч з могилою П. Куліша. Але і це горе допомогли Ганні Барвінок перенести рідні, друзі, знайомі, які відвідували Мотронівку. У червні 1899 р. у садибі побував Михайло Комаров, відомий видавець, фольклорист, критик. Зміцнюються зв'язки з господарем Качанівки, відомим колекціонером, меценатом Василем Васильовичем Тарновським (молодшим), чернігівськими діячами Іллею Шрагом, Михайлом Коцюбинським, Борисом Грінченком, Миколою Чернявським, композитором М. Лисенком, Оленою Пчілкою та багатьма іншими.

3 березня 1901 р. у Борзні відсвяткували 40-річчя літературної діяльності Ганни Барвінок. Надійшли вітання від багатьох діячів культури. Михайло Павлик, вітаючи ювілярку, сповістив, що надрукував у Львові її оповідання. До цієї дати вийшли твори Ганни Барвінок і в інших видавництвах. З'явилися статті про творчість письменниці. Вийшла й «Чорна рада» П. Куліша, яку видав Михайло Комаров у 1901 р. А в 1902 р. у Києві за редакцією Б. Грінченка з його великою вступною статтею вийшов збірник її творів «Оповідання з народних уст». У неї зав'язалися тісні творчі

відносини з відомим вченим, літературознавцем Сергієм Єфремовим, який був щирим прихильником П. Куліша і Ганни Барвінок. У цей час закріплюються відносини з Миколою Чернявським, який, вітаючи з 40-річчям її творчої діяльності, писав: «О, не погасай же, любя, ясна Зоре наша, і світи довго, довго над тихомрійною долиною – Україною!»

Олександра Михайлівна у цей складний для її життя час знайшла підтримку з боку як добре знайомих, так і зовсім не знайомих діячів культури. В одному із листів вона зазначала: «Как трудно наживать и в молодости друзей, а в старости и говорит нечего; иногда и старые охладевают... а я могу гордиться тем, что в старости приобрела, да еще такого прелестного друга» (Лист до Н. Шугурової від 6 березня 1902 р.).

30 квітня 1902 р. Кулішівку відвідав професор Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька Михайло Миколайович Бережков, який у своєму «Щоденнику» записав: «Видел могилу П. А. Кулиша; видел милую А. М. Кулиш, вдову его, бравую старушку; она гораздо лучше, чем рисуют ее на портретах. Я очень рад, что выполнил свое намерение навесити и познакомиться с нею. С удовольствием целовал руку ея» [59, с. 282].

Інтерес до Кулішів зрів у М. Бережкова давно. У своєму «Щоденнику» 8 лютого 1897 р., коли газети та журнали сповістили про смерть письменника, зазначив: «Сегодня же вычитал в газетах (Киевлянин и Новое время) некролог Пантелеймона Александровича Кулиша. Ум. 2 февраля.

«Чи бити, чи не бити, от-то заковика» говорять так он переводил Шекспира. Я не знал его лично. Но я привык почитать его за талант: это я знаю и сам, и по отзывам К. Н. Бестужева-Рюмина» [Там само, с. 143].

В одному із листів цього часу до Н. Шугурової Олександра Михайлівна просить передати вітання п. Бережкову. «Он нам доставил большое удовольствие своим посещение» (Лист до Шугурової від 10 травня 1902 р.).

У 1903 р. в Полтаві Ганна Барвінок взяла участь у святі І. Котляревського, присвяченого 100-річчю виходу «Енеїди» та відкриттю пам'ятника письменнику, на яке з'їхалося багато діячів культури України, у яких життєва, громадська та політична доля була різною. Однак День української писемності об'єднав усіх. Залишилася на згадку світлина, на якій 1 вересня 1903 р. (за старим стилем) в Полтаві зображено 68 учасників цього святкового зібрання. Серед них і Ганна Барвінок та її добрі знайомі: Леся Українка, Олена Пчілка, Михайло Коцюбинський, Ілля Шраг, Григорій Коваленко, Михайло Старицький та інші.

В одному із листів вона зазначала: «В Полтаве многие в числе 60-ти человек писателей и писателек составили группу и снялись; там были и галичане и свои. Вам расскажет Михайло Петрович Старицкий, с которым я не видалась, я думаю, лет 30. Он такой еще молодец, его седина украсила и читал Энеиду очень живо и хорошо» (Лист до Н. Шугурової від 10 вересня 1903 р.).

Всі учасники були збуджені, в святковому настрої. Все здавалось би йшло у звеличено-піднесеному плані. Але поведінка царського імперського уряду викликала хвилю обурення, бо він заборонив виголошувати промови і зачитувати телеграми та адреси українською мовою. Виняток зробили лише для закордонних українців, тобто галичан. Імперська влада ще раз знехтувала право великого народу мати свою мову і словесність.

У листі до І. Шрага, свого доброго знайомого, Ганна Барвінок писала: «Дуже я болю про те, що з нами сталося в Полтаві, мов 1847 р. ...

Полтава мені дала багато радосних почувань, але ж вважати і гіркі, то не знаю, чи не краще б мені старістю було сидіти у закутку... а то таке побігло по серцю, мов гарячим залізом пробито, і мов я осоромилась своїм поступом.

Що це за 25 мільйонна нація, що з'їхалась з усього світу, і не одна душа була 75-літня, рушила, щоб поклонитись тому письменникові, що мовою тієї нації перший одважився писати про

їє життє, радощі і горе. І се так усіх тішило й рушило з-по всіх усядах з міста, і хотіли висловити тією уже обробленою літературною мовою, що Котляревський нам указував, і подякувати, а тут сказали: зась...

Забути не можу такої образи ... Я думаю, що се велика помилка. Вони з народної бунтації за кусок хліба, виробили собі ідею сепаратизму. Вони в 1847 р. скільки горя наробили своїм близоруким розумом! Так гарно почалось у Полтаві, а кінчилось дивно ... Приїхали і не могли тією мовою привітати для котрої їхали, за те дякувати, що осмислив її чоловік великий – великої нації. І не можна сказати. І з'їзд був луччих людей. Годі писати, дуже пече» [33, с. 72].

В інших листах цього часу, які зберігаються в Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику ім. М. Коцюбинського, Ганна Барвінок продовжує давати негативну оцінку розпорядженню імперського уряду: «Я думаю, що кості дружини моєї повернулись в могилі ... Я і тепер в розпуці ... апетит потеряла, поблідла, похуділа ...» (Лист до Іллі Шрага від 15 вересня 1903 р.).

І дуже зраділа, коли із Полтави організатор цієї акції п. Тригубов надіслав Ганні Барвінок пам'ятну медаль, яка присвячена цій знаменитій акції культури. Весь лист до І. Шрага наповнений великим хвилюванням, яке пережила в зв'язку з цим Олександра Михайлівна: «А мені город Полтава прислала личман хороший на спомин з портретом Котляревського і надписсю: «Ганні Барвінок». А за що їй така честь. Я й сама не знаю. Мабуть усім почотним членам се буде. Дуже приємний подарок. Напоминаю те свято, скільки люду там було, однією пов'яззю духовною зв'язано, любов'ю до рідної України» (Лист до І. Шрага 2 вересня 1903 р.).

Але Ганна Барвінок тут дещо прибідняється, замовчує, як багато родина Кулішів – Пантелеймон Олександрович і Олександра Михайлівна зробили для розвитку української мови, культури, то ж, звичайно, Комітет врахував саме це, нагороджуючи Ганну

Барвінок цією відзнакою, яку сприйняла вона як найвищу нагороду: «Оце була дивна нагорода, і я знову вбралась в українську одержу і орден почепила, що мені в пам'ять століття «Енеїди» і свята Котляревського господин Трегубов прислав (личман) – з одного боку, портрет Котляревського, а з другого – напис: «100-літте «Енеїди» і «Ганні Барвінок».

Для української громадськості 1903 р. був значним і у зв'язку з відзначенням 35-ї річниці творчої праці Миколи Лисенка – основоположника української професійної музики. Родина Кулішів давно підтримувала зв'язки з Лисенком, як і Микола Віталійович, зі свого боку, з повагою відносився до них: 21 лист за 1894–1903 рр. засвідчує це. 6 листопада 1894 р. М. Лисенко у листі до П. Куліша хвалив оповідання Ганни Барвінок: «Боже, який хороший у Олександри Михайлівни «П'яниця». Мені нічого не запало в душу з таких народних оповідань так, як «П'яниця».

У 1898 р. Ганна Барвінок була у гостях Василя Тарновського-сина. Олександра Михайлівна привезла йому в подарунок Біблію, а також чимало речей П. Куліша. «Зараз у вітрину положив і замкнув, любуючись, – згадувала О. Куліш, – що за добра душа! Уже так мене прийняв, що хіба б батько рідний свою дитину найлюбішу так шанував. І з гостиниці перевіз до себе. Я їхала на 2 дні, а пробула тиждень» (Лист до Шрага від 16 лютого 1898 р.).

Саме тут Олександра Михайлівна зустрілася з М. Лисенком, який на запрошення В. Тарновського-сина прибув, щоб потішити гостю своїм співом. «Я рада, що його почула і побачила ... Да мало часу було послухати співів ... І так мені зворушили сіми співами серце і своє згадала прошедше, – як було до нас збираюся хороші люде ... То літературний вечір, то музикальний. Повеселили мене, а потім і серце заболіло – пошла в куточок і поплакала» [60, 2006. № 10. С. 154].

Велика повага до Миколи Лисенка у Ганни Барвінок залишилася до кінця її життя. З якою теплотою і пишністю вона хотіла

відзначити ювілей композитора, готуючись до нього заздалегідь. У листі до Іллі Шрага писала: «Скоро ювілей нашого співця Миколи Віталійовича. Да й надумала сказати кілька щирих слів» (Лист до І. Шрага 12 червня 1903 р.).

Вона заздалегідь почала готуватися до ювілею: вишила в народному стилі рушник зі словами із «Досвіток» П. Куліша, які Лисенко поклав на музику – це вірш «Удосвіта вставав я», слова і ноти були опубліковані в альманасі «Дубове листя» (Чернівці, 1903).

Крім цього, вона довго обирала собі матеріал для пошиття нової сукні, радилася зі своїми подругами. А згодом переслала заказним листом Миколі Лисенку свій поетичний, глибоко ліричний етюд «Соловейко»:

«Чи є найкраща, чи є наймиліша пташка над сю сіреньку пташину соловейка, що так щебече і голосно сповняє гаї і захисти густі вишневого саду, і проймає до самого серця, звивши влітку гніздечко, в хвилину щасливої долі життя свого.

Є ще й найкраща в божим твориві, що зоря по всій Україні і чарами сповняє і великим рухом поетично людей не тільки в щасливу годину долі, а й як серце кволе ...

Хвилює бурхливо і надихає своїми мелодіями високими, веселими почуваннями душу твою, а як коли, то й гасить тугу твою.

Се наш співець, пиха нашої України, що піднімає во всіх її істотах і різних долі і недолі, як срібні струмочки по всіх протоках нашої рідної матері України, в самі убогі захисти і широкі розділля. Він леліє серце болюче, або й живуче своїми животворними, натхненними мелодіями співів.

От Соловейко! От він, і вся Україна їм величається» [49].

Ганна Барвінок не змогла поїхати у ці зимові дні на ювілей Миколи Лисенка через хворобу, але, як вона сповіщала І. Шрага 25 січня 1904 р., всі її подарунки вручили адресатові: «... піднесли співцю нашому Лисенкові на ювілей ... рушник і оцей листочок був приложений до рушника: «Високочтивому, великому поетові, співцю нашої України Миколі Віталійовичу Лисенкові з низеньким

поклоном од Українки Ганни Барвінок, щиро приношеніє і проханнє в народнім дусі рушник з гаптованням прийняти: з гатунку не самого делікатного фабричного полотна, а як «наша піч пече», складаючи волоконце до волоконця і перемежаючи щирими голосними піснями, які і Ви своїм мелодійним натхненням на наші серця сповняли так попросту і без передмови солодощів великого світу, то просить прийняти сердешне її чуття горячого поважання і бажання, щоб Бог продовжив Вашого віку і щоб усяяв Вам шлях талантом рясним, квітчастим, щастя і радощів щедрою рукою. А. Куліш».

Через хворобу О. Куліш не змогла побувати і на ювілеї І. Нечуя-Левицького, творчість якого вона цінувала, заявляючи: «Его писание так интересно и оригинально» (Лист до Шугурової від 23 січня 1905 р.).

Всі ці роки після смерті Пантелеймона Куліша Олександра Михайлівна шукала тих, хто б допоміг їй видати твори П. Куліша і, нарешті, вона знайшла Івана Каманіна, відомого історика, архівіста, який взявся упорядкувати і видати твори письменника. «Добродій Каманін мені подобається, по листах я його знаю. Розумний і видно сердечний, і люблящий своє діло», – писала вона у листі від 23 січня 1903 р. У своєму житті Олександра Михайлівна керувалася «як тільки можна і тільки чим пом'янути мою дружину, оставити якийсь слід його, я буду до скінчення мого життя робити», – писала вона 4 липня 1904 р. Олександра Михайлівна пішла на те, що продала садибу, залишивши за собою лише хату та шматок землі, на якій були поховані П. Куліш та В. Білозерський і 10 тисяч карбованців передала на видання творів Куліша.

У будинку, де жило подружжя Кулішів, Ганна Барвінок влаштувала музей своєї "дружини". Але з кожним роком її здоров'я слабшало, і вона почала звертатися до Чернігівського губернського земства з проханням перевезти хату до Чернігова і поставити її біля Музею старожитностей ім. В. В. Тарновського. Але земство відмовилося від цієї пропозиції, вважаючи,

що архітектурна пам'ятка повинна стояти там, де вона зберігалася. 21–25 вересня 1904 р. у Кулішівці побував директор цього музею Андрій Шелухін, який умовив передати речі П. Куліша в чернігівський музей. Згодом Олександра Михайлівна зауважувала: «Я дуже зворушена... як приїхав Андрій Павлович, я була дуже задоволена, що давня моя думка сповниться, а як опустошив мій храм і поскладав у ящики моєї дружини книги, уложили стол, ступ його і те інше, і серце моє завмерло. Я мов покійника знов проводжала, і що далі все біднію, сиротію. Мов серце моє розпанахане. Я провела підводи до воріт і довго-довго дивилася їм услід. Я і так убога... я дивуюсь чого мені ще журитися, потерявши все, Андрій Павлович дуже приємний і сердечний» (Лист О. Куліш до І. Шрага від 30 вересня (1904 р.).

У листі-вдячності А. П. Шелухін писав Куліш: «Вельмиповажна і дорога Олександра Михайлівна! Приїхав я додому здоров і благополучен. Дуже вдячен Вам за одіяло: я ним закутував ноги, а то одсирів би. А харчів Ви мені поклали не менш, як на неділю і коробку масла в запас! Я розв'язав верчик на вокзалі, то мені було і смішно, і якимось жалісно: мене тільки мама так в дорогу виряжає. Нездзячуся Вас за добрий привіт і ласку... не сумуйте в «спустошеній хаті». Зберіть ще «Киевскую старину», рисунки і одягу небіжчика, передайте все це в музей, щоб люди бачили і знали, в якій простоті і достатках Куліш жив на хуторі, трудячись над Святим Письмом, тоді запріть хату і їдьте звідтіля, бо там Вашу душу сум і жаль обгортають, видавляють сухі сльози, які гірше черв'яка точуть здоров'я і сили» (Лист А. Шелухіна до О. Куліш від 14 жовтня 1904 р.).

Але у цей час на шляху Олександри Михайлівни зустрівся Михайло Кочубей, онук декабристів Сергія та Марії Волконських, дочка яких Олена вийшла заміж за Кочубея і володіла борзнянськими землями. Михайло Михайлович, родина якого була близька до родини Білозерських, був відомим меценатом і культурним діячем. У селі Вороньки він відкрив кінний завод,

виробничі майстерні, школу, організував театр, писав п'єси для нього. У Борзні обіймав посаду голови дворянського зібрання. Він запропонував О. Куліш перевезти хату з Мотронівки у село Кинашівку і організувати там музей Пантелеймона Куліша. Олександра Михайлівна погодилася на цю пропозицію, і згодом там був відкритий музей. У листі до Н. Шугурової О. М. Куліш писала: «Михаил Николаевич Кочубей перенес домик из Кулишивки в свій парк, обложил кирпичом для прочности, покрыл железом, – и все, что было в нем, так и сохранил с прибавкою многого. Множество портретов Кулиша разного возраста, его верстак, инструменты, рукописи, книги его, вся мебель» (Лист до Шугурової від 25 вересня 1907 р.). Відомо, що Олександра Михайлівна тут проживала, приймала відвідувачів, гуляла в парку.

Але її завжди тягло в Мотронівку-Кулішівку, де знаходилися могили її «дружини» та брата. Тут вона прикрашала квітами надгробки, садила дерева.

Таким чином, остання реліквія, яка пов'язувала Пантелеймона Куліша і Ганну Барвінок з Мотронівкою-Кулішівкою як гніздом культури, була втрачена. На цьому завершується і третій етап існування садиби як гнізда культури.

Хочеться нагадати при цьому деякі факти, які сталися у радянські часи. Літературознавець Олександр Шокало наприкінці морозного, засніженого 1984 р. відвідав Кулішеву могилу.

«За Борзною підбрала попутна машина... Спинили мене серед поля. Дороги нема, куди показали йти. Рушив навпрошки прямо на темний обрис ферми. Снігу в коліно. Морозяка дере. А навпроти ще й хвижа зривається, видува з-під кожуха тепло. Пустка кругом. Тільки далеко попереду ферма темніє крізь хвижу. Довгенько довелося тужитись проти вітру, аж доки у видолинку загледів ще й гайок. Біля ферми вийшов на санний слід і повернув ним праворуч до того гайка. Ніде ні душі. Тиша, аж моторошно.

На всьому печать запущености, і на тій фермі, і на цьому гайку. Незатишно. Праворуч крізь дерева побачив невеличке кладовище – залізні й потрухлявілі дерев'яні хрести. Оце й усе? Це те, до чого я добивався? І більше ніякого знаку? Шукаю поглядом ще чогось. Через кладовище проляга засніжена доріжка. І ось далі, біля цієї доріжки, загледів чорний пірамідальний стовп. Іду туди. Три горбочки за низенькою залізною огорожею. Схиляюсь біля одного, разгрібаю сніг. Спереду, на мармуровій плиті вибито: Пантелеймон Олександрович КУЛІШ 8.VIII.1819–14.II.1897 відомий український письменник.

І чорний гранітний чотиригранний стовп-піраміда, трохи вищий від людського зросту. Ось воно – святе місце... Аж не віриться, що лишився якийсь знак на землі...

Поряд з цим горбочком з-під снігу на такій самій плиті:

Ганна БАРВІНОК БІЛОЗЕРСЬКА-КУЛІШ Олександра Михайлівна 5.V.1828–6.VII.1911 українська письменниця.

Праворуч ще могила:

Василь Михайлович БІЛОЗЕРСЬКИЙ 1825–1899
український культурний діяч

Отак поруч спочили люди, що були найближчі, найвідданіші одне одному за життя...

Щось сталося з моїм фотоапаратом: тріснуло – й плівка не перекручується. Видно, од морозу ламка стала. Пальці каджубнугь. А хочеться взяти з собою достовірний образ цих земних знаків пам'яті. Треба в хату до когось попроситись – перезарядити апарат. Мимоволі рушив до біденької хатки, другою од гайка... Заходжу. За столом кволий дідусь підкріплюється хлібом з молоком. Запитую, чи можна погрітись й полагодити фотоапарат. Та й розказую, чого сюди забився... Старий аж стрепенувся: «Так оце ж моя хата стоїть на тому місці, де Кулішева стояла...», – почав свою розповідь Віктор Климович Дубровський, який народився 1899 р. і був сучасником подій, які відбувалися в Мотронівці-Кулішівці після смерті Пантелеймона Олександровича Куліша».

Відродження меморіальної садиби

За час існування незалежної України виникла потреба повернути до свідомості українців все те, що засуджувалося при московитій та радянській владі. Почали відбудовувати і повертати до життя національні цінності, в тому числі і дворянські садиби, які були свого часу гніздами культури, та імена їх господарів.

Завдячуючи Олександрі Оленівській, публіцистці та поетці, активній культурній діячці родом з Оленівки, було поставлено питання перед земляками Чернігівщини Президентом України Леонідом Кучмою та Головою Верховної Ради України Іваном Плющем про відродження хутора Мотронівки й увіковічення пам'яті Пантелеймона Куліша і Ганни Барвінок. Ця ініціатива була підтримана, й у квітні 1999 р. був закладений камінь з написом: «Тут буде споруджено історико-меморіальний музей-заповідник Пантелеймона Куліша «Ганнина Пустинь».

У зв'язку з цим була підготовлена документація, виділені кошти і розпочалося відновлення тих будівель, які були відомі за життя їх господарів. Були збудовані дві хати: будинок Білозерських, де відкрито літературний музей, і хата Кулішів, на сволюку якої поновлено напис: «За доброю порадою своєї дружини побудував Пантелеймон Куліш» з 5 кімнат, де влаштовано меморіальний музей, експонати якого розповідають про життя Пантелемона Олександровича і Олександри Михайлівни останніх років їх життя в садибі.

Працівники музею зібрали деякі реліквії із життя Кулішів: меблі тих часів, крелевецький румник, на якому вказано «1894 рік», подарований під час святкування золотого весілля Кулішів, та деякі інші.

Поруч з хатою Кулішів – два пам'ятники господарям садиби: Пантелеймону Кулішу і Ганні Барвінок. Подалі – клуня, колодязь-журавель, стежка до копанки Куліша, на березі ставка –

Шевченкова альтанка, а також пасіка недалеко від липової алеї. Навколо будівель – сад, поляна кущів смородини, навколо доріжок багато квітів. Біля входу в садибу – красиві ворота.

Недалеко від могил, які розташовані в гаю, збудована у 2001 р. каплиця святого Пантелеймона.

Встановлені мармурові надмогильні плити та хрести, які відтворені за давніми світлинами та історичними документами. На могильній плиті Пантелеймона Куліша вибиті його слова: «Зовсім інша була б річ, якби ми єдиними устами і єдиним серцем трудились над пробудженням суспільно-національної свідомості України», які і нині закликають українців до єднання.

Тут завжди у святкові дні людно, звучать на дворіщі біля хати Кулішів музика та пісні. Звідусіль приїжджають відвідувачі, щоб поклонитися полум'яним українцям, віддати їм глибоку шану за ту любов до України, яку вони несли до неї все своє життя.

12 вересня 2005 року постановою № 889 Кабінету Міністрів України садиба «Ганнина Пустинь» була внесена до переліку музеїв, що є державною власністю під назвою: «Обласний історико-меморіальний музей-заповідник Пантелеймона Куліша «Ганнина Пустинь» – ландшафтний парк-пам'ятник садово-паркового мистецтва» (загальна площа 9,2 га).

У 2019 р. на будинку Білозерських була відкрита меморіальна дошка Іванові Плющу як знак великої вдячності йому за відновлення цієї садиби.

Силами працівників музею не лише відтворено куточок старої України, яка залишилася нині в художніх творах письменників і живописців XIX ст. та багатьох світлинах з хатами, клунями, садочками, ставками, а й вселено в усе це, створене ними в садибі, дух Кулішів, який відразу ж відчуваєш, коли потрапляєш у цей неповторний світ, насичений з далеких років великою любов'ю до України і мрією про окультурений, освічений народ, який живе у мирі та злагоді без воєн і повстань по правді.

Література

---

1. Самойленко Г. В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне. Ніжин, 2001, 2016; Він же. Літературне життя на Чернігівщині у XII–XX ст. Ніжин, 2003, 2010.
2. Пантелеймон Куліш. Листи до М. Д. Білозерського / упоряд. О. Федорук. Львів-Нью-Йорк, 1997. С. 11.
3. Ганна Барвінок. Збірник до 170-річчя від дня народження. Київ: Рада, 2001.
4. Петров В. Шевченко, Куліш, В. Білозерський – їх перші стрічі. *Україна*. 1925. Кн. 1–2. С. 42–43.
5. Короненко С. Таких людей немає і сліду... Київ. *Літературно-художній і громадсько-політичний журнал письменників України*. 2006. С. 138.
6. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Київ: Критика, 2009. Т. 1. С. 148.
7. Спогади про Тараса Шевченка. Київ, 1982. С. 164.
8. Шенрок В. П. А. Кулиш: биографический очерк. Киев, 1901. С. 53.
9. Шевченко Т. Г. Твори: у 5 т. Київ: Дніпро, 1965. Т. 5. С. 203, 213.
10. *Киевская старина*. 1898. Т. 61. Кн. 5. С. 224.
11. Петров В. Романи Куліша. Київ, 1984. С. 72.
12. Шенрок В. Кулиш: биографический очерк. *Киевская старина*. 1899. Т. 64. Кн. 1. С. 89.
13. *Киевская старина*. 1898. Т. 61. Кн. 2. С. 303.
14. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель: наукова монографія: у 2 т. Т. 1. Київ: Український письменник, 2007. С. 303.
15. Куліш П. О. Твори: 2 т. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 1. С. 364.

16. Записки Історико-філологічного відділу УАН. Кн. 7–8. Київ, 192... С. 371.
17. Куліш П. Щоденник. Київ 1993. С.
18. Шевченко Т. Твори: у 6-ти тт. Київ: Наукова думка, Т. 6. С. 154.
- 18а Листи до Т. Шевченка. 1840–1861 рр. Київ. Вид. АНУРСР, 1962. С. 118.
19. Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. Львів-Нью-Йорк, 2000.
20. *Киевская старина*. 1898. Кн. 2. С. 303.
21. Барвінський О. Спомини з мого життя: в 2 ч. / упорядники А. Шацька, О. Федорук. Нью-Йорк; Київ, 2004.
22. Яцюк В. Прижиттєві портрети Пантелеймона Куліша. *Літературна Україна*. 1997. 13 лютого.
23. Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. *Хроніка 2000. Український культурологічний альманах*. Київ, 2009. С. 205–229.
24. Куліш П. О. Матеріали і розвідки. Львів. 1930. Ч. 2. С. XXVI.
25. Іван Пулюй. Пантелеймон Куліш. Подвижники нації. Київ: Рада, 1997. С. 132.
26. Самойленко Г. В. Пилип Морачевський і Ніжин (до 210-ліття від дня народження). Ніжин, 2016. С. 89.
- 26а. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 520.
27. Життє і слово. 1894. Т. 2. С. 8.
28. *Киевская старина*. 1883. Кн. 2. С. 230.
29. Українська літературна енциклопедія. Київ, 1995. Т. 3. С. 98.
30. *Хроніка 2000*. Вип. 78. Київ, 2009. 535 с.
31. Стороженко Н. В. Мое знакомство с П. А. Кулишом. *Под знаменем науки: юбилейный сборник в Николая Ильича Стороженка / Изданный его учениками и почитателями*. Москва, 1902. С. 246.

32. Скугар-Скварський М. Спомин про П. О. Куліша. *Україна*. 1930. Кн. 42. Липень-серпень. С. 80–82.
33. Зеленська Л. Ганна Барвінок: Життєпис на основі епістолярної спадщини. Чернігів, 2001.
34. Сікиринський О. В. Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902–1911 рр. Одеса, 1928. С. 63.
35. Пилипенко О. Ганна Барвінок: Тематичний спектр. *Сучасність*. 2006. № 2. Лютий. С. 146.
36. *Вітчизна*. 1968. № 12. С. 185.
37. *Киевская старина*. 1903. Т. LXXI. С. 129.
38. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ-Лейпциг, 1919. Т. II. С. 70.
39. Барвінський О. Спомини з мого життя: у 2 т. Львів, 1912. Ч. 1. С. 320.
40. Спогади Кесаря Білиловського. *Київська старовина*. 2000. № 4. С. 151.
41. Лотоцький Олександр «П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні» (1939). *Хроніка. 2000. Український культурологічний альманах*. Київ, 2009. Вип. 78. С. 237.
42. Очерки истории украинской литературы XIX ст. Н. И. Петрова. Киев, 1884. С. 296.
43. Лободовский М. Три дня на хуторе Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. *Киевская старина*. 1897. Т. 57. Кн. 4. С. 163.
44. *Киевская старина*. 1897. Т. 57. Кн. 4. С. 175.
45. Могилянський М. П. О. Куліш у 90-х роках: Листи і документи. *Червоний шлях*. 1925. № 8. С. 191–193.
46. *Зоря*. Львів, 1890. С. 329.
47. Левенець Ю. Василь Білозерський. *УІЖ*. 1994. № 2–3. С. 92.
48. Яновська Л. Автобіографія. Твори: 2 т. Київ, 1991. Т. 1. С. 7.
49. *Літературно-науковий вісник*. 1904. Кн. 1. С. 3.
50. *Киевская старина*. 1897. Кн. 10. С. 132.

51. Інститут рукописів НБ України ім. В. Вернадського. Ф. 3. № 41101.
52. Грінченко Б. Чернігівський літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського. Інв. № А-3464.
53. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові в кінці ХІХ – поч. ХХ ст. Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя, 1999.
54. Грінченко Б. П. А. Куліш. Биографический очерк. Приложение к выпуску 1-му «земского Сборника» Черниговской губернии за 1899 г. Чернигов: Типогр. Губернского Земства, 1899. С. 6.
55. Дубове листя. Альманах на згадку про П. О. Куліша. Київ, 1903. С. 3.
56. Маланюк Є. В. Книга спостережень. Проза. Торонто, 1962. Т. 1. С. 113.
57. *Киевская старина*. 1901. Т. 75. С. 36–38.
58. Барабаш Н. О. Рід Білозерських і культурний світ України ХІХ – початку ХХ ст. Київ: Стилос, 2007. 264 с.
59. Щоденник професора Михайла Бережкова. Інститутський період (1882–1904). Чернігів: Десна-поліграф, 2020. С. 282.
60. Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага. Київ, 2006. № 10. С. 150–163; № 11. С. № 12. С. 129–140; Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага / упорядник та редактор Г. С. Степанець; передмова Т. Демченко. Чернігів, 2009. 444 с.
61. Література та культура Полісся. Вип. 15. Спадщина П. Куліша в сучасних дослідженнях. Ніжин, 2001. С. 186.
62. Родинні та духовні скарби Білозерських-Кулішів. Ніжин, 2019. С. 112.
63. Нахлік О. «Любов ... благословляю ...» особистісна лірика Пантелеймона Куліша. *Дзвін*, 1995. № 10(612). Жовтень. С. 147–149.

Зміст

Садиба Мотронівка. Весілля П. Куліша і О. Білозерської	5
У післявесільний перехідний період – складний і тривожний	20
П. Куліш і Т. Шевченко 50-х років	31
Другий період життя Кулішів у Мотронівці	35
Творча доля Ганни Барвінок	59
Мотронівські зв'язки та зустрічі	87
Родинні та творчі зв'язки Пантелеймона Олександровича та Олександри Михайлівни	101
«Чолом доземний моїй же таки Знаній»	117
«І буде дух його із віку в вік сіяти»	124
Нова епоха – нове сприйняття творів П. Куліша	129
Ганна Барвінок і передостанній період функціонування садиби	153
Відродження меморіальної садиби	168
Література	170

П. Куліш. Автопортрет 1845 р

*Самойленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: симфонія двох сердець*

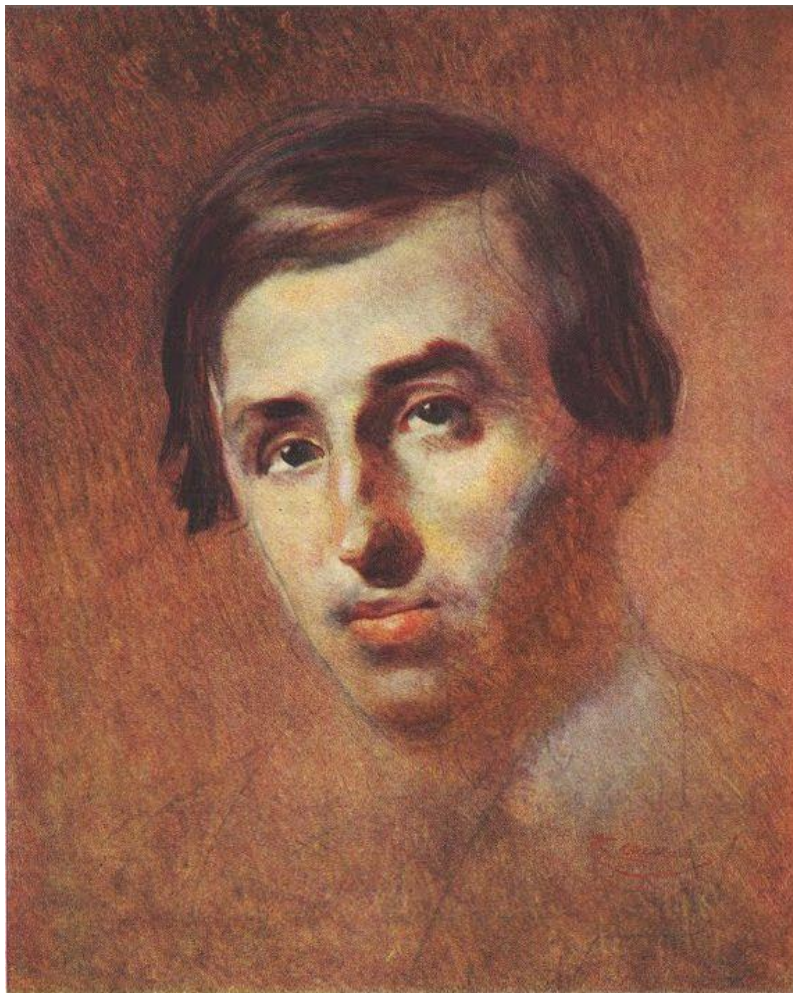

Олександра Кульш. 1847

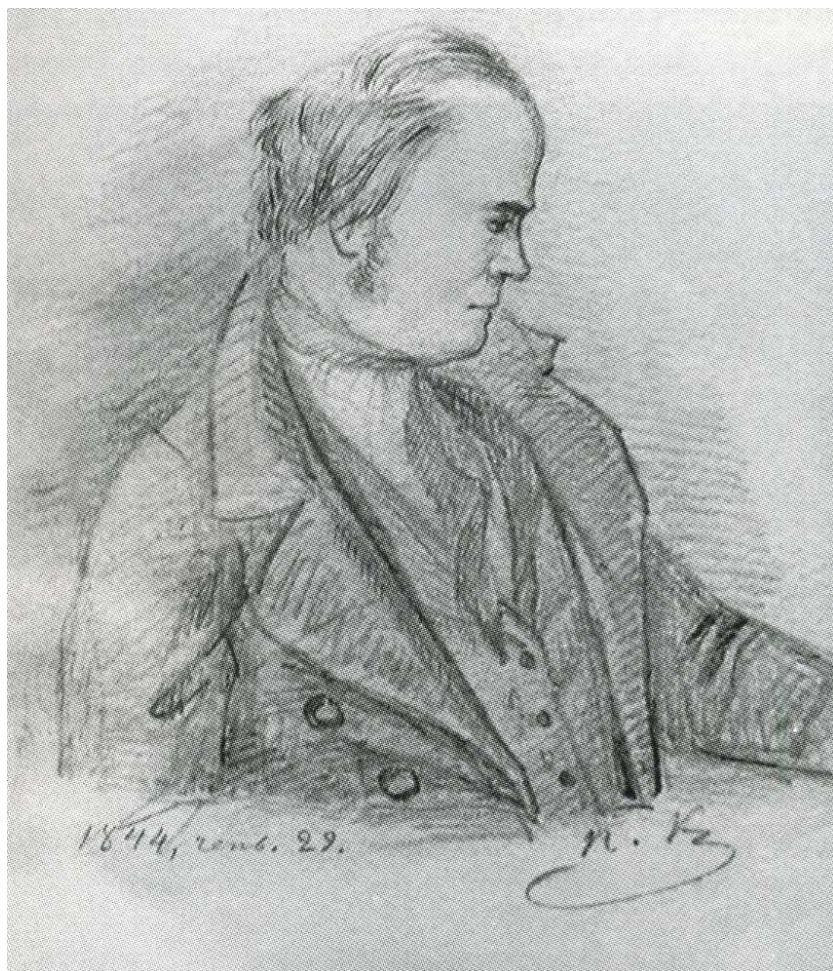

Члени Кирило-Мефодіївського братства

Худ. Шевченко Т. Г. Портрет П. О. Куліша.

П. Куліш. Портрет Шевченка, 1844 р.

П. Куліш. Портрет Шевченка, 1844 р.

*П. Куліш Т. Шевченко, 1849
Копія автопортрету*

Олександра Білозерська, 1847

Самоїленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: симфонія двох сердець

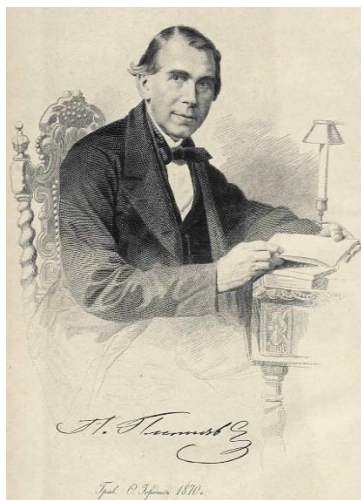

Куліш П. О.
1840 р. (світлина)

В. Штернберг.
Портрет В. Забіли

П. Плетньов

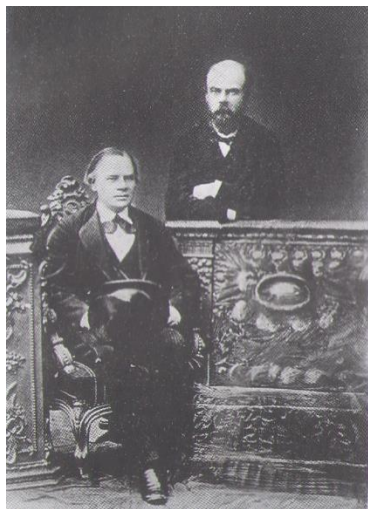
Опанас Маркович

Марко Вовчок

Самоїленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: симфонія двох сердець

Василь і Олімпій Білозерські

*П. Куліш. Автопортрет.
1849 р. Тула*

*П. Куліш. Портрет Дружини
1847–1850 рр. Тула*

Самойленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: доля, Україна, любов

---

*М. Костомаров і П. Куліш,
1859–1860 р. Санкт-Петербург*

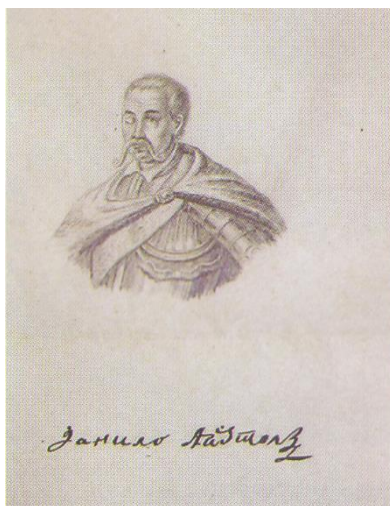
Українські гетьмани. Мал. П. Куліша

Іван Скоропадський

Павло Полуботок

Данило Апостол

Кирило Розумовський

Юрій Хмельницький

Петро Дорошенко

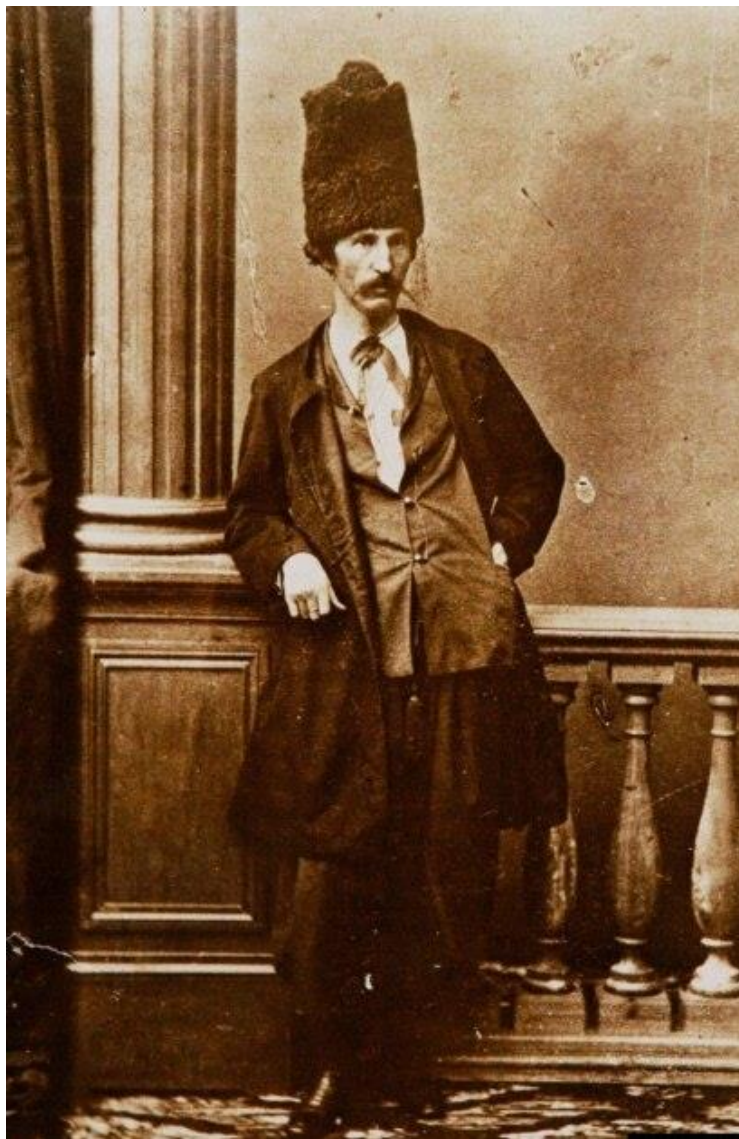
Іван Самоїлович

Іван Мазепа

Самоїленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: симфонія двох сердець

П. Куліш. Світлина 1859 р.

Хуг. Лев Жемчужников.
Бандурист Андрій Шут (кобзар),
1861 р. За мал. П. Куліша

Остан Вересай, 1874 р.

Хуг. Лев Жемчужников.
Лірник Дмитро Погорілий. 1861. З мал. П. Куліша

*Самойленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: симфонія двох сердець*

---

*П. Куліш, 1867 р.
Свілина Короля Баєра у Варшаві*

Самойленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: доля, Україна, любов

Олександра Куліш (Ганна Барвінок)
Світлина Кароля Байєра
(1866 р., Варшава)

Самоїленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: симфонія двох сердець

Пантелеймон Куліш з дружиною Олександрою (Ганна Барвінок)
Світлина Петра Камп'юні, 1877 р.

*Нагія Ген-Білозерська,
громадський діяч*

*Кибальчич
Нагія Коспянтинівна*

*Кибальчич
Нагія Коспянтинівна і
Нагія Матвіївна*

Яновська Любов

*Самоїленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: симфонія двох сердець*

Ганна Барвінок

Самойленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: доля, Україна, любов

Хата Білозерських

Хата з тином

*Самоїленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: симфонія двох сердець*

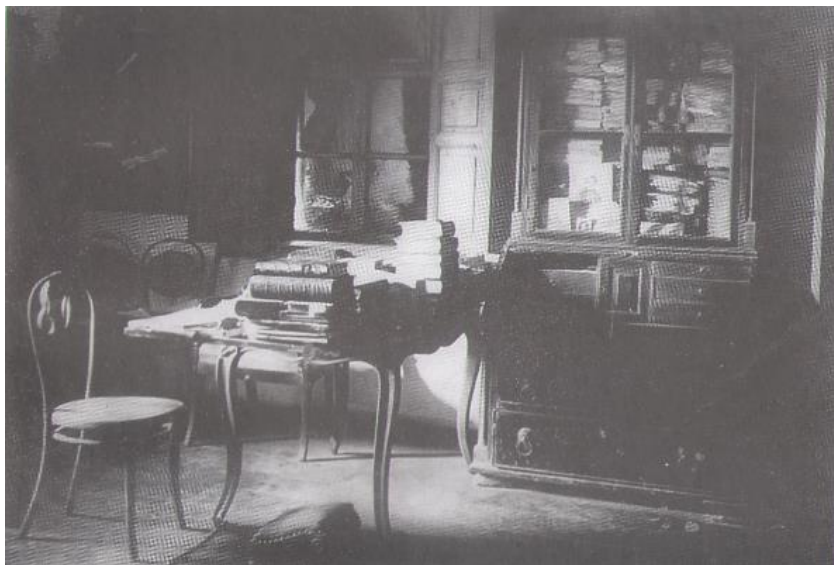

Хата Кулішів з пам'ятником Олександрі Михайлівні

Хата Кулішів. 1899. Світлина

Робітня П. Куліша у Мотронівці, 1903

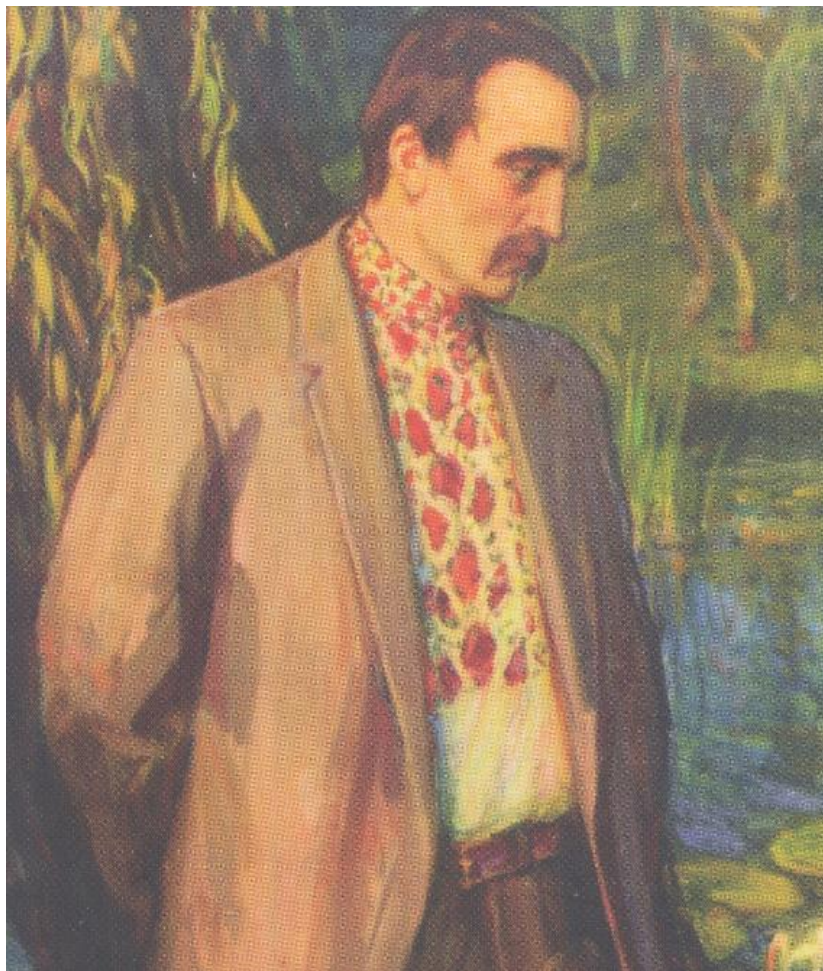
Клуня

Самоїленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: симфонія двох сердець

---

*Іван Пулюй
з дружиною Катериною і дітьми*

П. Куліш

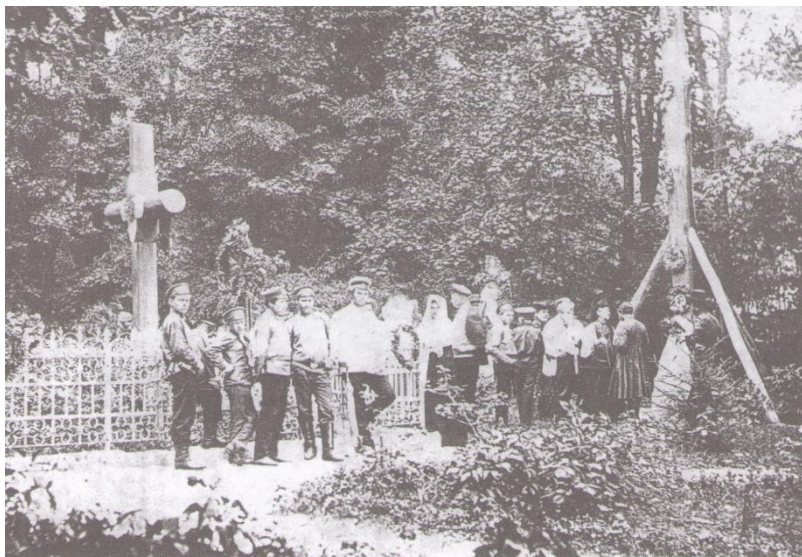
Похорон П. Куліша
Мал. з натури Григорія Коваленка (олівець, 1897 р.)

На могилі П. О. Куліша в. 1910. р.
I. Ганна Барвінок II. Микола Вороний
III. Микола Шаповал IV. Ж. Ешман.

Поминки на могилі П. Куліша

Біля могили П. Куліша

*Олександра Куліш біля могили П. Куліша і В. Білозерського.
Світлина Михайла Кочубея, (1904 р.)*

Самоїленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: симфонія двох сердець

Діячі української культури на ювілеї «Енеїди» І. Копляревського в Полтаві, 1903. Фотограф Й. Хмелевський

Фрагмент фото діячі української культури в Полтаві 1903 р.
В центрі — Ганна барвінок.

Ганна Барвінок 1909 р. з книгою «Драмована трилогія» П. Куліша.
1907–1909 рр. Світлина Ілі Дублянського

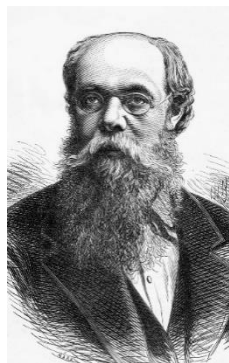
Ганна Барвінок з лвів'янами, 1909.
Фотограф Шенінг

*Самоїленко Г. В.
Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: симфонія двох сердець*

Б. Грінченко

О. Кониський

М. Кононенко

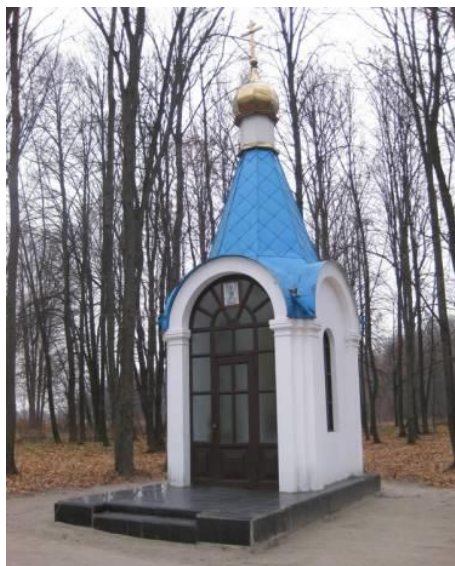
*В. Тарновський
(молодший)*

Іля Шраг

*Молебень біля могил П. Куліша,
Ганни Барвінок і В. Білозерського, 2005*

Каплиця Св. Пантелеймона біля могил у Мотроновці

Пам'ятник П. Кулішу

Пам'ятник Ганні Барвінок

Наукове видання

Самойленко Григорій Васильович

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І ГАННА БАРВІНОК:
ДОЛЯ, УКРАЇНА, ЛЮБОВ
(мотронівський період життя і творчості)

Монографія

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – В. М. Косяк
Літературне редагування – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура UkrainianFuturis
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк 9,15
Ум. друк. арк. 11,16

Папір офсетний
Наклад 300

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.

м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3А
(04631)7-19-72

E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.